nej podobe a po malom zásahu do jej textu potom aj do tematického okruhu partizánskych piesní. Typickým príkladom tvorivého využitia ľudovej piesne v tvorbe tohto druhu je jedna z najznámejších slovenských partizánskych piesní Tichá noc, tmavá noc, krásna je. Je známa aj v súčasnosti, ba v dnešnom spevnom repertoári je v ľudovom prostredí známejšia ako jej ľudová predloha /Tichá noc májová/. Osobitnú skupinu tvorili partizánske piesne prevzaté do repertoáru najmä prostredníctvom sovietskych partizánov /účastníkov povstania/. Boli to najmä ruské a ukrajinské partizánske piesne. Všeobecne známou sa tak stala predovšetkým piesen po dubociach i po horách, ktorá je prekladom ruskej, pôvodne umelej piesne. Vzhľadom na čas a priestor jej rozšírenia je považovaná za akúsi partizánsku hymnu. Aj ona je dodnes súčasťou živého spevného repertoáru na Slovensku. Partizánske piesne ako špecifická skupina hudobno-poetických skladieb vznikali ako reakcia na dobové udalosti, a sú takto výrazom spoločenského vedomia danej epochy.

Aj ľudová výtvarná umenie svojským spôsobom obsiahlo tematiku Slovenského národného povstania a protifašistického boja počas druhej svetovej vojny. Na širokom pozadí námetov - ilegálnej činnosti, bojových stretnutí a životných osudov tátto tvorba ľudových umelcov v rôznych formách /napríklad letáky, plagáty, ilustrácie, maľby, kresby a i./ vyjadrovala a dotvárala osobité poznanie tej doby, prinášala o nej svojské svedectvo. Ľudoví výtvarní umelci na Slovensku sa obracajú k povstaleckým námetom aj v súčasnosti.

Najbohatší materiál ľudovej tvorby s tematikou protifašistického boja a Slovenského národného povstania však predstavujú spomienky ľudu. Z hľadiska významu i formy sú

vnútorne značne rozvrstvené. Niekedy majú charakter informácie, inokedy sú podaním so zjavnou umeleckou hodnotou. Vyskytujú sa pri rozličných príležitostiach a súvislostiach, dokladajú sa nimi líčenia osobných zážitkov, epizód, udalostí, priebehu bojových stretnutí. Takto ich najčastejšie nachádzame v kronikách, osobných zápisoch a svedectvách. Najpočetnejšie sú v súčasnom rozprávačskom repertoári spomedzi spomienok na Slovenské národné povstanie a protifašistický odboj tie spomienky, ktoré folkloristika označuje ako rozprávanie zo života a spomienkové rozprávanie. Sú to také podania, ktoré spravidla už vstúpili do folklorizačného procesu a sú ním poznačené v tom zmysle, že nadobúdajú prvky tvorby, stávajú sa umeleckým produktom ústneho rozprávačského umenia. A tak námety národnooslobodzovacieho boja nášho ľudu počas druhej svetovej vojny v najširšom zábere udalostí a so silným akcentom a koncentráciou na povstalecké udalosti, sú v dnešnom rozprávačskom repertoári tak časté, že tvoria jeho nedeliteľnú, organickú súčasť.

Je preto celkom pochopiteľné, že sa zo strany národopisu venuje spomienkam ľudí na Slovenské národné povstanie a protifašistický boj už dlhšiu dobu sústredená pozornosť. Rozličné podnety, publikovanie spomínanej memoárovej literatúry s vojnovou a povstaleckou tematikou, pravidelné príležitosti jubileí, ktoré intenzívne oživovali v pamäti časove sa vzďaľujúce príbehy a udalosti a najmä výskyt týchto podaní v teréne, poukazoval na nutnosť sledovať povstaleckú tematiku ako zložku ľudového rozprávania v súčasnosti /výskum organizovala a viedla Katedra etnografie a folkloristiky Filozofickej fakulty UK v Bratislave v spolupráci s viacerými inštitúciami, predovšetkým v spolupráci so Slovenskou národopisnou spoločnosťou.

v archívoch týchto dvoch inštitúcií je aj uložená prevažná časť získaných záznamov./

Aj v hodnotení a využití záznamov s povstaleckými námetmi v ľudovej slovesnosti sa už dosiahli viaceré cenné výsledky. Sú publikované v odborných časopisoch, najmä v časopise Slovenský národopis. V roku 1971 sa uskutočnil osobitný seminár s medzinárodnou účasťou na tému Odkaz boja proti fašizmu v ľudovej slovesnosti, ktorý zhodnotil výskumné výsledky najmä s dôrazom na historicko-folkloristickú hodnotu materiálu. V roku 1974 vyšla publikácia Slovenské národné povstanie v ľudovej tvorbe /Bratislava/ a potom ešte viacero príspevkov až po súčasnosť. Tieto práce sú cenným príspevkom k skúmaniu ľudovej tvorby s protifašistickou tematikou aj v širších medzinárodných rozmeroch.

Doterajšie analýzy napospol ukázali, že námetovo sú tieto spomienky veľmi bohaté, čo zodpovedá veľkej pestrosti zážitkov a príbehov, skutočných udalostí, ktoré sú predmetom tohto rozprávania. V početných podaniach stretáme sa celkom zákonite s námetmi viažúcimi sa k ilegálnej činnosti, k prípravám povstania, k jeho vyhlásaniu, k akciám veľkého bojového dosahu, ale aj k drobným každodenným stretnutiam s nepriateľom. Hovorí sa v nich o zabezpečovaní partizánov potravinami, liekmi, zbraňami, najrozličnejšími materiálnymi potrebami, o stretnutiach s nemeckými okupantmi, o trestných výpravách nepriateľa, o odvliekaní a vraždení ľudí, ale aj o starostlivosti o ranených a chorých, o prenášaní správ a inštrukcií, slovom o hrdinstve ľudí, ktoré bolo treba denne opakovať. Už počas povstania sa šírili takéto príbehy aj rozprávaním. S odstupom času začali vystupovať viacej ako spomienky, spomienkové rozprávania, ktoré podliehali už výberu, pripája-

li sa k nim ďalšie, sústreďovali sa do celkov, námetových okruhov, narastala frekvencia jedných oproti druhým, nabérali postupne prvky rozprávačskej tvorivosti, fantázie a psychológie.

Rozprávanie, ústne podanie stalo sa formou ich existencie a šírenia. Pravda, z hľadiska hodnovernosti týchto podaní medzi prvotným obdobím ich šírenia - v čase Slovenského národného povstania, keď sa činy rodili - a neskoršími ich verziami bol už značný rozdiel. Časový faktor a ich slovesné dotváranie posúvali ich základný zmysel neraz do polohy obrazného videnia s použitím metód a prostriedkov, ktoré vnášajú do predlohy zámer, kritériá výberu a v súvise s tým aj istú licenciu v narábaní s holými faktami. Výsledkom toho je zdôraznenie, umocnenie niektorých stránok skutočnosti, a tým aj jej účinnejšie dobové oživenie, jej aktualizácia. A tak spomienkové rozprávania po viac ako troch desaťročiach hovorí spravidla už viacej o tom, ako Slovenské národné povstanie žije vo vedomí dnešných ľudí, aký je jeho odkaz, ako o skutočných dejoch väčšieho či menšieho významu a dosahu priamo. To platí aj napriek tomu, že z hľadiska formy a lokalizácie hovoria tieto príbehy naozaj o skutočných udalostiach a osobách, ktoré sa stali a jestvovali. Faktografickosť, úsilie po nej nie je však v nich už na prvom pláne.

Celkove však spomienkové rozprávanie z tohto hľadiska predsa len treba členiť. Prvú skupinu tvoria podania so zjavne dokumentárnou hodnotou, kde sa ich znenie zhoduje so skutočnosťou a možno to aj doložiť, podania druhej skupiny sú už skôr ľudovou verziou skutočnosti, ale majú ešte viacej charakter informácie, čo rozprávač stavia do popredia, tretia skupina - dnes už najpočetnejšia - podáva o skutočnej udalosti už len nepriamu výpoveď, je

špecifickým vyjadrením skutočnosti. Zdanlivá presnosť, konkrétnosť lokalizácie, časové zaradenie, známosť postáv, to všetko tvorí už len pozadie, scénu, na ktorej sa vykresľuje povaha, zmysel konania v zážitku a touto cestou aj zmysel udalostí.

Ústne podanie, spomienkové rozprávanie /memoárt/ tu nespočíva vo vzťahu k predlohe už len na príbehoch, ktorých priamym účastníkom bol sám rozprávač, nehovorí už len o vlastnom zážitku, ale aj o sprostredkovaných informáciách, o príbehoch. Aj tu sa síce prejavuje úsilie o presnosť, dokumentárnosť, pravdivosť, ale vyznieva už často nie ako cieľ, lež ako prostriedok rozprávačského prejavu v zmysle jeho pôsobivosti a účinnosti. Na druhej strane sa rozprávač v takýchto prípadoch nerozpakuje vedome odchýliť od skutočnej verzie svojho konania /pokiaľ ju pozná, pokiaľ ide o jeho vlastný zážitok/, čo opäť možno hodnotiť ako prostriedok na dosiahnutie určitého tvorivého zámeru /sledovaného účinku. Ústna štýl. sa zakladá na novorovej reči, využíva viacej obrazné vyjadrovanie, ako sme videli, k obrazným vyjadreniu skutočnosti. Spomienkové rozprávanie, ústna spomienka, je potom v odistnej rozrážé v ústnej improvizácii, čo sa dáva v konečnom výsledku charakteristickú premenlivosť. Tak vzniká v ústnej tvorbe základ pre ideové dotváranie príbehu a tvorivé zdokonaľovanie, vyčistenie konkrétneho podania. Tak sa postupne stáva podanie z ústnej formy faktom.

Ďalej treba v týchto súvislostiach ešte upozorniť, že spomienku vôbec – a to sa vzťahuje na spomienkové rozprávanie s osobitným dôrazom – nie je možné chápať iba ako mechanickú reprodukciu. Živá spomienka ako ústny slovesný prejav /do značnej miery aj zapísaná samotným rozprávačom/ je v podstate improvizovaný útvar, ktorý najmä v obsahovej

zložke, ale aj po formálnej stránke, je poznačený istým stupňom premenlivosti. Táto premenlivosť vyplýva z toho, že spomienka, rozprávanie, ústny prejav sa nasycuje v čase vzhľadom na predlohu novými prvkami, ktoré zasa vyplývajú z novšieho celkového spoločenského vývinu, vývinu historickej tradície a rastu historického vedomia ľudu. Človek-rozprávač, ktorý prednáša hoci aj svoj vlastný zážitok, skutočný príbeh dnes, nazerá na príbeh v podstate dnešnými očami, a to aj vtedy, keď sa vedome usiluje byť dobove verný a presný. V čase, keď sa prednášaná udalosť odohrala, nevedel napríklad o nej všetko alebo toľko, ako po odstupe času, nevidel udalosť - a to je veľmi časté - ani v dobových, to jest skutočných historických súvislostiach, v jej komplexnosti a významu. Do svojej súčasnej výpovede vnáša teda - vedome i nevedome - dodatočné pozorovania, poznanie, hodnotenie, pohľady i prístupy. Historický fakt, skutočná udalosť ako súčasť konkrétnej sociálnej a politickej situácie nadobúda vývinom vo forme spomienky nové dimenzie, súvislosti, priberá nové dobové prvky a aspekty. Aj osobný zážitok, o ktorého vernosti by na prvý pohľad nikto, a tým menej jeho nositeľ nemal ani len zapochybovať, zaraďuje sa tak predsa len do inej, vyššej štruktúry, posúva sa do novej polohy, stáva sa súčasťou celku dobových udalostí v ich historickom videní a zaradení. V tomto procese osobný zážitok prestáva byť iba subjektívnou výpovedou, ale stáva sa historickým faktom svojho druhu.
A v prípade spomienkového rozprávania /vo folklórnej tvorbe vôbec/ tým, že príbeh vstupuje do rozprávačského radu, folkloristického procesu a je majetkom i výrazom postoja kolektívu, nadobúda charakter objektívneho hodnotenia i poznania, pravda, v zmysle ľudového náhľadu.

Pohľad na spomienkové rozprávanie s tematikou Slovenského národného povstania v ústnom podaní je z tohto hľa-

diska neobyčajne zaujímavý a pozoruhodný. Ľudia spomínajú na to a hovoria predovšetkým o tom, čo ich v súvise s týmito udalosťami silne poznačilo, čo vstúpilo do ich života ako nezmazateľný fakt, ako fakt trvalého vedomia. Takto formovaný pohľad ako celok predstavuje potom povstanie ako veľkú historickú epopej, ľudové masové hnutie, ako skutočne národné povstanie. Stretáme sa tu so svojrázným chápaním dejín. Dejiny podávané ľudovou tradíciou sú dejinami lokálnymi, dejinami miesta, kde žije rozprávač a jeho poslucháč. Spomienky ľudu na Slovenské národné povstanie predstavujú takto jednu z foriem výrazu historického vedomia ľudu. Ako súčasť ústnej tradície prihovárajú sa dnešku a celou svojou účinnosťou. Sú takto aj cenným materiálom pre dejiny Slovenského národného povstania, najmä v ich ciastkovom, regionálnom pohľade.

Uviedli sme už, že tematika národnooslobodzovacieho boja a Slovenského národného povstania je súčasťou repertoáru ľudového rozprávania. Tieto podania treba tu vidieť v kontexte historických námetov ústnej slovesnosti slovenského ľudu. Využívajú také prostriedky folklórnej tradície, ako je sugestívnosť, emocionalita a sila ústneho rozprávačského umenia. Vidieť to aj na príklade postáv týchto príbehov.

V záznamoch spomienok na povstalecké udalosti nachádzame veľa takých, kde sa postavy nevykresľujú jednoduchým konaním v súlade s dejom predlohy, ale zdôrazňujú sa v rozprávaní isté uzlové miesta, tie sa dramatizujú, pričom sa postavy týchto podaní stávajú plastickejšími, pravdivejšími i pútavejšími. Ich činy a konanie sú ešte pôsobivejšie, dostávajú nielen konkrétny, ale aj dejinný zmysel a rozmer. V podstate poetickými prostriedkami, nadsádzkou, idealizáciou, heroizáciou a podobne dospievajú

tieto príbehy vo folklorizačnom procese k typizácii. A tak sa postupne formuje v ľudovom podaní nový typ ľudového hrdinu - partizán, ktorý je odvážny, vynaliezavý, schopný riešiť ťažké, zložité situácie a je spravodlivý. Jeho protiklad, to sú postavy nepriateľa, zosobňujúce zlo, krivdu, bezprávie. Aj tu je podanie jednoznačne na strane pravdy a ľudkosti. To, pravda, nijako neznižuje ostrosť videnia a zobrazenia skutočnosti z hľadiska sociálneho a triedneho poznania spoločenskej situácie.

Toto stretnutie vynáša do popredia morálne hodnoty prostého človeka videné na pozadí sociálneho, triedneho, ideologického a politického boja. To dáva povstaleckej rozprávačskej tradícii silný etický náboj a kontext. Tieto podania hovoria v širokej škále príbehov o hrdinských činoch známych i neznámych bojovníkov proti fašizmu, partizánov, vojakov, prostých ľudí, ktorí nemuseli mať vždy ani zbraň v ruke, ale vykonali činy hodné toho, aby vstúpili do vedomia ľudí a uchovali sa pre budúcnosť v ich pamäti, v ich ústach ako odkaz a trvalá hodnota. Takéto hodnoty dokáže ľudová tradícia uchovať a preniesť storočiami. Avšak ich význam je aktuálny, časový. Sugestívne podania príbehov vychádzajú zo skutočných udalostí, na ktorých znení sa v určitej a rozličnej miere zúčastnila aj fantázia ľudu, pútajú dnešného poslucháča a sú aj vďačným čítaním. Plnia teda takto aj poznávaciu funkciu, ale už svojou povahou nabádajú siahnuť aj k ďalším prameňom a k literatúre. A tým, že sa spravidla viažu ku konkrétnym dejom, miestam, osobám, opäť nabádajú oboznámiť sa s nimi aj z iného pohľadu. Vedú tak k poznávaniu ľudí, ich práce, života, k poznávaniu rodného kraja, miest, ku ktorým sa tieto podania viažu, k domovine. A takto známe i neznáme miesta krajiny prestávajú byť zaujímavými napríklad iba

prírodnými krásami, ale oživujú sa dejmi, ktoré vstúpili do histórie a boli súčasťou cesty a boja za našu prítomnosť. To opäť pestuje a upevňuje historické vedomie, vzťah k minulosti, k dejom a postavám, ktoré tvorili históriu. Súčasník z nich vidí, že niekedy aj zdanlivo malé činy sú činmi hrdinskými, pretože boli a stali sa aj svojím odkazom súčasťou veľkej drámy.

Tieto spomienky na povstanie vedú poslucháča, či čitateľa aj k úcte k obetiam, k oslave hrdinstva. Svojsky hovoria o sile človeka, ale neraz aj o jeho slabostiach. A napokon vyvolávajú pocity hrdosti voči prostému človeku, voči národu, ktorý bol schopný takých činov. Sú takto zdrojom vlastenectva a myšlienkami spolupatričnosti, solidarity, pomoci, bratstva aj zdrojom internacionálneho cítenia a poznania.

Novinárstvo v Slovenskom národnom povstaní

Jozef Vatrál

Aký charakter malo Slovenské národné povstanie a akými základnými crtami sa vyznačovala povstalecká tlač? Bolo to povstanie národnooslobodzovacie, antifašistické, antinacistické a antinacionalistické, boj za obnovenie Československej republiky na nových politických, hospodárskych, sociálnych a národnostných základoch - ľudovodemokratickej republiky dvoch rovnoprávnych národov. Pevné spojenectvo so Sovietskym zväzom utužené v protifašistickom boji sa stalo východiskom zahraničnopolitickej orientácie obnovenej republiky. Takýto program národnej a demokratickej revolúcie vytýčila komunistická strana a presadzovala ho v ostrom zápase s buržoáznymi koncepciami. Klement Gottwald hodnotiac význam povstania v Československých listoch, ústrednom časopise československého zahraničného odboja v Sovietskom zväze, už 15. septembra 1944 napísal: "Z hľadiska Československa má terajší boj na Slovensku veľký význam tak vojenský, ako aj politický a morálny. Je to prvý raz, keď jeden z národov Československa zdvihol proti cudzím votrelcom zástavu skutočnej národnooslobodzovacej vojny nielen za hranicami, lež aj na domácej pôde... Skutočnosť, že to bol práve

slovenský národ, ktorý priaznivou zhodou okolností prvý mohol v takom širokom meradle siahnuť po zbrani - táto skutočnosť je pre Slovákov nielen veľkou cťou, lež aj bezpochyby prispeje k tomu, aby sa v novom slobodnom Československu upevnila bratská družba slovanských národov podľa zásady "rovný s rovným".

Slovenský ľud v Slovenskom národnom povstaní presvedčivo vyjadril svoju túžbu žiť v spoločnom, sociálne a národnostne spravodlivom československom štáte. Povstanie malo internacionálny charakter, vyplývajúci jednak z jeho programových cieľov, jednak z priamej bojovej účasti príslušníkov mnohých národov - bolo teda súčasťou boja svetových protifašistických, pokrokových a demokratických síl proti hitlerovskému a domácemu fašizmu. Idey internacionálnej bratskej pomoci v Slovenskom národnom povstaní všetkými možnými prostriedkami naplnili národy Sovietskeho zväzu. Sovietska politická a vojenská pomoc bola rozhodujúca.

Slobodná povstalecká tlač nadviazala na predvojnovú komunistickú tlač a rad ilegálnych straníckych časopisov z rokov 1940 - 1944. Zo stránok povstaleckých novín a časopisov je zrejmé nástojčivé, úprimné a cieľavedomé úsilie ich tvorcov byť účinným pomocníkom revolúcie. Z funkcií, ktoré povstalecká žurnalistika plnila, najvýraznejšie vystupuje do popredia funkcia organizátorská. Pre mladšie generácie sa stala prameňom poznania bojovej revolučnej histórie: "Štúdium povstaleckých novín informuje a orientuje nielen v problematike priamo súvisiacej s hromadnými oznamovacími prostriedkami, ale upozorňuje aj na mnohé otázky, názory - náhľady vtedajších dní. Pomáha odhaľovať návaznosti i zákonitosť diania, tlakov i protitlakov a pod. Osvetľuje i vysvetľuje mnohé nejasnosti, v zápale boja nedopovedané, otázky súčasného diania. Od-

povedá na otázky vývinu politických názorov, spoločenských hnutí, triednych a revolučných síl atď. ... našu povstaleckú tlač nemožno oddeliť od samotného Slovenského národného povstania. A naopak. Povstanie je neodlučne spojené so svojou tlačou, so svojimi novinami", napísal jeden z jej tvorcov - Dalibor M. Krno.

V tomto zmysle považujeme za vhodné poukázať na obsahovú náplň povstaleckej Pravdy, ktorá v najucelenejšej podobe reprezentuje zameranie a ducha povstaleckých novín a časopisov. Zrejmá bola jej kontinuita s revolučnou tlačou strany. Prinášala materiály zo života strany, rozvíjala mobilizačno-organizátorskú prácu za vytvorenie širokého ľudového protifašistického frontu, venovala pozornosť revolučným národným výborom, zameriavala sa na upevňovanie zväzku robotníckej triedy, roľníctva a pokrokovej inteligencie, prinášala svedectvá o hrdinských bojoch na povstaleckých frontoch, vysvetľovala ciele revolučného boja, všímala si perspektívy nového Československa, nastoľovala požiadavky socialistické, sociálne a národnostné, poukazovala na nevyhnutnosť novej zahraničnopolitickej orientácie na Sovietsky zväz, dávala priestor dopisovateľom - starým komunistom, partizánom, prostým občanom, mala charakter revolučný, bojový, ofenzívno-polemický, aktuálno-perspektívny, agitátorsko-propagandistický a organizátorský.

Povstalecká žurnalistika nebola iba zrkadlom najvýznamnejšej udalosti našich národných dejín. Stala sa spolutvorcom revolučných udalostí, organizátorom bojových akcií, pomoci občanov frontu, života na slobodnom území, stala sa tlmočníkom revolučných perspektívnych koncepcií komunistickej strany, ktoré nadchýňali mysle a srdcia povstaleckého ľudu. Ako píše Miloš Marko, revolučné tra-

dície povstaleckej žurnalistiky s výraznými črtami nie iba národno-demokratickými, ale zárodočnými črtami leninskej socialistickej tlače, sú jedným z fundamentálnych východísk konštituovania socialistického systému prostriedkov masovej informácie a propagandy po Februárovom víťazstve československého pracujúceho ľudu, a pokračuje: "... táto povstalecká tradícia je dnes pevnou programovou a ideovou súčasťou celej strany i celej československej žurnalistiky - noviny, časopisy, rozhlas i televízia uchovávajú a prehlbujú povstalecké tradície národné i internacionálne, ľudové a socialistické."

Tlač revolučných národných výborov

Keď sa 29. augusta 1944 vyhlásením Slovenského národného povstania uvoľnila veľká ľudová revolučná iniciatíva, v dedinách a mestách prevzali štátnu moc a správu do svojich rúk revolučné národné výbory, ktoré bezodkladne potrebovali informovať občanov o vývine situácie, organizovať ich na plnenie úloh vyžadovaných frontom aj zázemím. Preto hneď v prvých dňoch povstania začali bez akýchkoľvek pokynov "zhora" na základe bezprostredných potrieb revolučnej situácie vychádzať noviny a časopisy okresných a miestnych národných výborov.

Leninské úlohy a poslanie tlače ako kolektívneho agitátora, propagandistu a organizátora už v prvých dňoch SNP začali plniť noviny okresných a miestnych národných výborov. Tridsiateho augusta 1944 začal vychádzať Útok, orgán Okresného národného výboru v Liptovskom Mikuláši, pokračovateľ ilegálneho rovnomenného časopisu revolučných národných výborov vydávaného v rokoch 1942 - 1944. Od 31. augusta do 12. októbra 1944 vydával Okresný národný výbor v Revúcej denník Naše správy. Naše správy boli

dobre redigovanými novinami so stálymi rubrikami o aktuálnych otázkach miestnych, z povstaleckých bojov i zo zahraničia. Tridsiaty prvý august bol dňom začiatku vychádzania Národných novín ako denníka Okresného národného výboru v Martine. *Národnie noviny boli jediné legálne nefašistické noviny*, ktoré vychádzali aj za slovenského štátu a prešli hneď na stranu povstalcov.

Dňa 2. septembra začal legálne vychádzať dvakrát týždenne a od 5. septembra denne Hlas národa vo zvolene, pokračovateľ ilegálneho rovnomenného časopisu z rokov 1943 - 1944. Celkove vyšlo 43 povstaleckých čísel Hlasu národa, posledné 24. októbra 1944. Hlas národa poskytuje množstvo príkladov komunistickej straníckosti, bojovej publicistiky a masovopolitickej práce, ktorými rozvíjal tradície našej revolučnej žurnalistiky.

Od 2. septembra vydával Okresný národný výbor v Ružomberku obdenník Vpred. Po okupácii Ružomberka pokračovala redakcia od polovice septembra v Liptovskej Osade s vydávaním Najnovších správ časopisu Vpred. Od 3. do 10. septembra vychádzalo dvakrát týždenne Povstanie, orgán Okresného národného výboru v Prievidzi, ktorý zastával líniu Komunistickej strany Slovenska. Národný výbor v Dobšinej vydával dvakrát týždenne od 10. septembra do 20. októbra časopis Náš boj. Okresný národný výbor v Hnúšti mal od 15. septembra do 21. októbra týždenník Hlas Gemera. Miestny národný výbor v Klenovci vydával v septembri a začiatkom októbra časopis Napred. Okresný národný výbor v Modrom Kamani spolu s organizáciou Komunistickej strany Slovenska mal od 11. do 20. októbra cyklostylovaný denník Zvesti. Informačnú službu revolučného národného výboru vydal národný výbor v Banskej Bystrici.

Povstalecké okresné a miestne noviny revolučných národných výborov, ktoré sa v Slovenskom národnom povstaní prvýkrát osvedčili ako ľudové orgány štátnej moci a správy, nepochybne položili základný kameň pre dnešné okresné noviny v SSR.

Ústredná povstalecká tlač

Napriek plánovitým prípravám Slovenského národného povstania, termín jeho vyhlásenia bol vedúcim činiteľom nanútený vstupom nemeckých vojsk na Slovensko. To znamenalo, že povstalecké ústredné orgány – či už štátne, vojenské alebo stranícke – v návale naliehavých úloh sa nemohli hneď venovať zakladaniu novín. Preto ústredné tlačové orgány vznikali neskoršie ako regionálne, hoci to bolo rad radom v priebehu septembra 1944. Noviny vydávané ústrednými inštitúciami majú samozrejme najväčší význam z hľadiska objasňovania cieľov povstania, jeho perspektív a spôsobov boja proti fašistickej presile. Centrálne noviny vychádzali v stredisku povstania Banskej Bystrici. Bol to predovšetkým ústredný orgán Komunistickej strany Slovenska Pravda, politická revue Nové slovo, ústredné noviny československej armády Bojovník, nástenné noviny Slovenskej národnej rady Hlas ľudu a ústredný orgán Demokratickej strany Čas.

Povstalecká Pravda

Prvé číslo povstaleckej Pravdy vyšlo 9. septembra 1944. O jej bojovom programe napísal Karol Šmidke v úvodníku Na cestu: "Teraz, keď sme svoj boj preniesli z podzemia do legality, keď celý národ je v zbrani, v pohotovosti, obnovujeme náš denník "Pravda" ako ústredný orgán strany, aby jasne viedol pracujúci ľud Slovenska v boji

proti fašizmu, teroru, za oslobodenie nášho národa a za lepší jeho života. "Pravde" na novej ceste želám, aby ju robotník, roľník a pracujúci inteligent prijal s takou láskou a dôverou, s akou sa k našej tlači v revolučných dobách vždy obracal. V jednote a spolupráci, v odvahe a disciplíne je naše víťazstvo isté a skoré."

Redakcia každý deň kolektívne pripravovala nové číslo. V zastúpení stranického vedenia s redakciou udržiavali styk L. Novomeský, G. Husák a od konca septembra J. Sverma i M. Čulen.

Pravda mala jednorazový náklad 16 - 18 000 výtlačkov; toľko, akú mal kapacitu rýchlolis vo zvolenskej tlačiarni. Pre ohrozenie Zvolena nemeckými vojskami presťahovali niektoré stroje z tamojšej tlačiarne do obce Medzibrod pri Slovenskej Ľupči, kde vyšlo aj posledné 40. číslo povstaleckej Pravdy z 25. októbra. V jednom z ostatných čísel Pravdy vyšiel aj významný úvodník J. Svermu Boj posledný - a boj najťažší, ktorý v kritickej situácii na povstaleckých frontoch orientoval bojujúci ľud triezvo, optimistickými slovami: "Cesta k víťazstvu je krátka - ale bude ťažká. Čakajú *nás teraz boje posledné - ale budú to boje najťažšie*... Vieme, že za týmto bojom je víťazstvo, otvorená cesta k slobodnému životu nášho národa, k šťastnému životu nášho robotníka, roľníka, inteligenta". V tomto poslednom boji padol Sverma, veľký český komunistický politik a novinár, položil svoj život v slovenských horách pod Chuberom.

Po Horthyho nepodarenom pokuse o uzavretie prímeria v druhej polovici októbra 1944 nacisti plne ovládli situáciu v Maďarsku. Vtedy bolo jasné, že bude nevyhnutné pred fašistickou presilou dočasne vyprázdniť povstalecké

agrárnikov a národniarov. Čoskoro opustili nesmelé pokusy obnoviť staré politické strany a v polovici septembra 1944 založili v Banskej Bystrici Demokratický klub, akési centrum týchto takzvaných občianskych skupín, z ktorého vznikla Demokratická strana. Od 17. septembra 1944 začali vydávať ako svoj ústredný tlačový orgán denník Čas. Uvedeným pomenovaním sa vydavatelia prihlásili k masarykovskej tradícii. Do 25. októbra vyšlo 33 čísel.

Poslaním Času bolo získavať pre program protifašistického a národnooslobodzovacieho boja buržoázne a maloburžoázne vrstvy. V článku Do novej práce v prvom čísle Času sa písalo: "... prichodí čas, aby sme povedali celkom jasne a jednoznačne, kde vyústi naše úsilie a náš národný boj. Stojíme na základe kresťanskom, na zásadách vzájomnej tolerancie cirkví a ich príslušníkov. Budeme podporovať cirkve v ich snahách o uplatnenie hlbokých kresťanských hodnôt. V hospodárskom živote stojíme na základe súkromného vlastníctva, lebo ono je hýbadlom ľudského snaženia pre tvorenie hodnôt, ale nebudeme váhať urobiť v ňom ďalšie korektúry a obmedzenia, a to tam, kde to budú vyžadovať sociálne záujmy širokých národných vrstiev". V prvých štyroch číslach priniesol Čas programové zásady Demokratickej strany, z ktorých bola zrejmá jeho buržoázna orientácia. V základných cieľoch: porážka fašizmu a obnovenie Československej republiky bolo stanovisko Času zhodné s Pravdou. Doba ich nútila vystupovať pokrokovo, napriek tomu boli tu však aj zjavné rozdiely. Popri spojenectvu so Sovietskym zväzom vyzdvihovali vernosť a vďaku západným spojencom. Nenamietali proti spravodlivému riešeniu sociálnych požiadaviek pracujúcich, ale zároveň zdôrazňovali potrebu zachovania súkromného vlastníctva. V popredí ich pozornosti boli náboženské

otázky, menej si všímali konkrétnych otázok organizovania verejného života atď. Treba však povedať, že skupiny, ktoré tvorili za povstania Demokratickú stranu, boli prevažne úprimnými odporcami ľudáckeho a hitlerovského fašizmu, boli za boj *proti nemu a za spolupráci s komunistami*. Nesmie však rozlišovať medzi povstaleckým obdobím času a jeho vývinom po oslobodení, najmä po Aprílovej dohode z roku 1946. Celková atmosféra povstania, tlak revolučných mas mátil aj maloburžoázne a buržoázne vrstvy hlásiť sa k pokroku, k požiadavkám nastoľovaným národnou a demokratickou revolúciou.

Armádny denník Bojovník a frontové noviny Útok

Od 6. septembra 1944 vydávalo veliteľstvo 1. Československej armády na Slovensku v Banskej Bystrici denník Bojovník. Armádne noviny vychádzali denne na dvoch stranách vo vysokom náklade 20 - 25 000 výtlačkov. Bojovník bol určený povstaleckým vojakom, začas bol tribúnou partizánskych brigád Jegorova. Stanovil si úlohu informovať vojakov o vývine situácie na domácich i zahraničných frontoch *a mobilizovať ich do boja*. Bojoval proti fašistickej propagande, odsudzoval ľudácky režim a zasadzoval sa za obnovenie Československej republiky. Informoval o politických pomeroch doma a vo svete, politicky kolíšal medzi londýnskou československou vládou a moskovským vedením Komunistickej strany Československa. Celkove vyšlo 42 čísel bojovníka, posledné 25. októbra 1944.

Do istej miery osobitné postavenie medzi povstaleckou tlačou mal letákový frontový denník Útok, ktorý vydávala *skupina* komunistov v Harmanci od 1. septembra do 5. októbra 1944. Útok vychádzal na malom letákovom formá-

te na 1 - 2 stranách v obrovskom náklade až 50 000 výtlačkov. Jeho politická línia bola zhodná s politikou Komunistickej strany Slovenska.

Mimoriadny význam Útoku spočíva v tom, že bol určený predovšetkým bojujúcim vojakom a partizánom, medzi ktorými bol rozširovaný na celom povstaleckom území. Útok plnil svoju mobilizačnú úlohu od prvých dní povstania pohotovým reagovaním na udalosti, jeho hodnotný, vecný a stručný obsah dopĺňal zápalistý a úderný štýl. Letákový denník sa zameriaval predovšetkým na frontové spravodajstvo a protifašistickú propagandu. Vyšlo spolu 33 čísel Útoku.

Miestne vojenské veliteľstvo v Tisovci vydávalo od 30. augusta 1944 cyklostylom rozmnožovaný denník Zvesti z našej posádky, ktorý od 1. septembra pokračoval pod názvom Zvesti z tisovskej posádky.

Nástenné noviny SNP Hlas ľudu

Poverenictvo Slovenskej národnej rady pre školstvo a národnú osvetu vydávalo od 11. septembra od začiatku októbra dvakrát týždenne nástenné noviny pre národnú výchovu Hlas ľudu. Jednostránkové nástenné noviny sa vylepovali na frekventovaných miestach a ich poslaním bolo informovať najmä vidiecke obyvateľstvo, nezvyknuté ešte na pravidelné čítanie novín, o najdôležitejších udalostiach doma i v zahraničí a o opatreniach povstaleckých orgánov. Povstalecká Pravda z 24. septembra napísala o týchto nástenných novinách, že budú "pravdivo informovať náš ľud o všetkom, čo sa okolo neho deje, a čo je aktuálne".

Predsedníctvo Slovenskej národnej rady okrem toho vydávalo týždenne v Banskej Bystrici od 12. septembra do 14. októbra 1944 Úradný vestník, ktorý obsahoval všetky právne predpisy, okrem nariadení SNR, oznamy, vyhlášky, obežníky, opatrenia, rozhodnutia, uznesenia, príkazy a podobne, vydané Slovenskou národnou radou, poverníctvami SNR, *štátnymi úradmi, štátnymi podnikmi, ústavmi a verejnoprávnymi korporáciami*. Okrem Úradného vestníka vydávala Slovenská národná rada od 5. septembra do 24. októbra 1944 v Banskej Bystrici Zbierku nariadení SNR, ktorej vyšlo spolu 10 čísel.

Tlač vydávaná partizánskymi jednotkami

Počas Slovenského národného povstania a najmä po zatlačení povstania do hôr vydávali svoje noviny a časopisy tiež partizánske skupiny. Ešte krátko pred vypuknutím povstania vydali turčianski partizáni vo Valči niekoľko strojopisných čísel Správ z partizánskeho bojiska. Partizánska brigáda Jána Žižku vydávala od 15. septembra do 30. októbra 1944 dvakrát do týždňa cyklostylovaný časopis Partizán, vestník partizánov v tyle nepriateľa pri Bánovciach nad Bebravou. V septembri vyšlo aj v Kunerade v štábe tamojšej partizánskej brigády jedno cyklostylované číslo Partizána. Po vypuknutí povstania aj spojené partizánske oddiely Čapajev na východnom Slovensku vydávali takmer denne letáky burcujúce obyvateľstvo do boja proti okupantom a vyzývajúce vojakov a žandárov, aby prešli do hôr k partizánom.

Od 4. októbra vychádzal cyklostylovaný denník Československý partizán ako orgán spojených partizánskych brigád kapitána Jegorova na Starých Horách. Štáb II. československej brigády za oslobodenie Slovanov kapitána

Valjanského vydal od konca októbra do začiatku decembra 1944 20 čísel bulletinu Správy z frontov a tiež Golos naroda, čím chceli naznačiť, že je pokračovateľom zvolenského povstaleckého Hlasu národa, ktorý vychádzal pod patronátom brigády. Štáb tejto brigády vydával aj množstvo agitačných letákov pre nemeckých a maďarských vojakov.

Osobitnú pozornosť si zasluhuje tlač, ktorú vydával "Pracovný výbor KSS" na čele s Františkom Kubačom pri partizánskej brigáde majora Petrova Smrť fašizmu! v horách nad obcou Baláže pri Banskej Bystrici. Od 2. decembra 1944 do 11. marca 1945 vydávali cyklostylovaný týždenník Partizán a od januára do konca februára 1945 tiež štyri čísla Hlasu ľudu s podtitulom "Orgán Komunistickej strany Slovenska", ktorý nadväzoval na ilegálny Hlas ľudu z rokov 1940 - 1943.

Cyklostylovaný časopis Partizán vydávali koncom decembra 1944 a začiatkom januára 1945 aj turčianski partizáni vo Valčianskych horách. V štábe partizánskej brigády majora Morozova Pomstiteľ pod Jelenskou skalou vydávala skupina pracovníkov banskobystrického Slobodného slovenského vysielača od 17. januára do 13. marca 1945 cyklostylovaný denník Mor ho! Rozširovali ho na oboch stranách Nízkych Tatier a vydávali aj bojové letáky. Od 18. januára do 23. februára 1945 vyšlo 23 čísel letákového denníka Zvesti, ktorý patril III. partizánskej skupine. Noviny vychádzali zároveň aj v maďarskom znení pod názvom Híradó, resp. Hírek. Dvojstránkový cyklostylovaný denník Partizán mala od 27. januára do 4. februára 1945 aj Veličkova partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika na Podbanskom a potom v Pribyline, ktorá svoje noviny rozširovala nielen medzi partizánmi, ale aj v obciach horného Liptova.

Partizánska tlač plnila svoju funkciu najmä po prechode povstalcov do hôr. Na čele s partizánskou Pravdou všetky tieto noviny a letáky za mimoriadne náročných bojových podmienok osvedčovali, že povstanie sa neskončilo, ale že pokračovalo ďalej ako partizánska vojna až do konečného oslobodenia republiky Sovietskou armádou.

záverom

Komunistická strana ako vedúca sila protifašistického a národnooslobodzovacieho hnutia počas druhej svetovej vojny viedla nekompromisný boj za politické, sociálne a národné oslobodenie, ktorý vyvrcholil v Slovenskom národnom povstaní. Povstanie bolo začiatkom našej národnej a demokratickej revolúcie. Položilo základy hlbokých sociálnopolitických premien, začalo novú éru v spolunažívaní národov Československa, v jeho medzinárodných vzťahoch a utvorilo aj podmienky pre vznik systému tlače nového typu. Povstalecké novinárstvo možno plným právom považovať za východisko novej ľudovodemokratickej a zárodočné štádium socialistickej československej žurnalistiky. Desiatky novín a časopisov, Slobodný slovenský vysielač v Banskej Bystrici a Spravodajská agentúra Slovenska v dňoch Slovenského národného povstania spolupôsobili pri plnení jeho revolučného programu.

K funkcii a sémantike deiktík času a miesta

Eugénia Bajzíková

V texte si všímame deiktiku času a miesta, ich sémantiku a funkciu pri výstavbe textu.

Pod pojem časové /temporálne/ a miestne /lokálne/ deiktiká zaraďujeme tieto slová:

a/ príslovkové zámená typu tam, vtedy, odkiaľ, kde ....,

b/ príslovky typu dnes, vlani, popoludní, hore ....

c/ spojenia príslovkového typu /príslovkové určenie/ typu v tom okamžiku, v tejto chvíli, v tých dobách ...

Z hľadiska koherencie textu pri jeho výstavbe sa časovými a miestnymi adverbiami zaoberá J. Hoffmanová /1983, s. 70 n/, ktoré hodnotí časové adverbiá /zvlášť v naratívnych textoch/ ako najvýraznejší prostriedok časovej kohézie textu, pričom zdôrazňuje, že ich nemožno oddeliť od miestnych adverbií. Autorka zaraďuje k časovým a miestnym adverbiám aj príslovkové zámená /tu, sem, teď, nyní/, ktoré sa v českej lingvistike nezaraďujú k zámenám/ a popri nich aj adverbálne spojenia typu v tejto chvíli.

J. Mistrík /v tlači/ pri opise deiktickej lexiky člení deiktické prostriedky situačné na lokálne, temporálne a personálne /osobné zámená a substantíva/. K lokálnym

k temporálnym deiktikám zaraďuje príslovky miesta a času spolu s príslovkovými zámenami označujúcimi miesto a čas. O týchto deiktikách konštatuje, že označujú miestne a časové okolnosti v konkrétnej situácii a že z hľadiska hovoriaceho majú relatívny význam. Ako deiktiká s najvšeobecnejším významom majú potenciálne synonymá, napríklad príslovka včera môže mať synonymum v pondelok, v utorok, v stredu a podobne.

V našom texte sledujeme v rámci nadvetnej, respektíve mimotextovej nadväznosti textové respektíve mimotextové synonymá uvedených typov deiktík. Tu treba spomenúť, že v textovej syntaxi skúmame konkrétnu realizáciu jazykových prostriedkov pri výstavbe textu, pri jeho konexii, a to jednak nadväzovaním na predchádzajúci text /anaforické nadväzovanie/, jednak nadväzovaním na nasledujúci text /kataforické nadväzovanie/ a jednak nadväzovaním mimotextovým /exoforické nadväzovanie/. Pri vnútrotextovom nadväzovaní základným spôsobom nadväznosti pri výstavbe textu je anaforické nadväzovanie, a preto ho hodnotíme ako bezprízнakové. Príznakovým nadväzovaním je nadväzovanie kataforické, ktoré si /zvyčajne, respektíve pravidelne/ vyžaduje pokračovanie v texte. Mimotextové nadväzovanie pri konkrétnej rečovej situácii je tiež bezprízнakovým spôsobom výstavby textu.

Pri zámenách, ktoré patria k základným jazykovým konektorom, realizujú sa všetky tri spôsoby nadväznosti pri ukazovaní /mimotextovo/ a pri odkazovaní /v texte/ anaforicky a kataforicky. Keďže k zámenám zaraďujeme aj príslovkové zámená, realizujú sa, respektíve sa môžu realizovať i tieto v texte, pri jeho výstavbe všetkými tromi spôsobmi.

príslovkové zámená tvoria z hľadiska všeobecného sémanticko-gramatického významu jednu skupinu zámen popri zámenách substantívnych, adjektívnych a numerálnych. Keďže adverbiálne zámená majú len všeobecný význam okolnosti, ukazujú /mimotextovo/ alebo odkazujú /vnútrotextovo/ na kvalitu a okolnosti deja len všeobecne. Z tohto ich gramatického a sémantického významu vyplýva, že sú v jazyku gramatickými /morfologickými/ synonymami plnovýznamových pomenovaní.

K príslovkovým zámenám zaraďujeme z hľadiska funkčnej klasifikácie zámen, ktorá vychádza z lexikálno-sémantických a funkčných rozdielov, tieto typy príslovkových zámen:

1. ukazovacie príslovkové zámená:
   tak, takto, onak, sem, tam, tu, tuto, tade, odtade, tadiaľ, odtiaľ, potiaľ, koľkokrát, toľko ráz, toľkorako, vtedy, odvtedy, dotedy, onehdy, preto, zato, nato;
2. opytovacie príslovkové zámená:
   ako, kde, kam, kade, kadiaľ, koľkokrát, koľko ráz, koľkorako, kedy, prečo, načo;
3. vymedzovacie príslovkové zámená:
   takže, tamže, tak isto, inak, inakšie, inde, inam, inokde, inokade, inokadiaľ, inokedy, všade, všadiaľ, vždy, nijako, nikde, nikam, nikdy;
4. neurčité príslovkové zámená:
   nejako, dajako, voľajako, všelijako, všelikde, všelikade, dakde, dakade, niekade, niekam, niekedy, voľajako, voľakde, voľakedy, voľakam, hocijako, hocikade, akosi, kdesi, kamsi, kedysi, niekoľkokrát, niekoľko ráz, mnohokrát, čosi-kamsi.

Pri vypočítavaní príslovkových zámen v slovenčine vychádzame z P. Ondruas /1973, s. 216-217/.

K príslovkám miesta patria tie, ktorých všeobecným ekvivalentom sú príslovkové zámená kde, kade, odkiaľ /skade/, pokiaľ /pokade/, napríklad dnu, hore, dozadu, ďaleko, bokom, naokolo, domov, naľavo, zvonku, zvysoka a podobne. Pri príslovkách času sú ich všeobecným ekvivalentom príslovkové zámená typu kedy, odkedy, dokedy, respektíve ako dlho, ako často, napríklad teraz, dnes, zajtra, vlani, prv, hneď, odrazu, trochu, nakrátko, dlho, občas, ročne a podobne.

K spojeniam príslovkového významu miesta a času zaraďujeme predložkové spojenia typu v tento čas, v túto dobu, na tom mieste a podobne.

Pri sledovaní funkcie časových a miestnych deiktík v textovej syntaxi sledujeme ich dvojakú funkciu pri výstavbe textu: ukazovaciu, pri ktorej ide o mimotextovú, teda situačnú nadväznosť, a vnútrotextovú nadväznosť realizovanú už spomínanými dvoma spôsobmi. Napríklad v Jarošovom texte

> "Vojdi!" pozval dievča do včelína. Zastala uprostred, rukou si pohládzala vlasy a milo sa usmiala. "Nevedela som, že si tu!"

príslovkové zámeno tu je anaforickým jazykovým prostriedkom, ktorý zabezpečuje nadväznosť medzi jednotkami textu, keďže odkazuje na plnovýznamové pomenovanie včelín v predchádzajúcej jednotke, ku ktorému pomenovaniu je vo vzťahu textového synonyma.

V Slobodovom texte

> "Kde si bol, Miro?" "V lese", povedal Mirko.

je príslovkové zámeno kde použité ako kataforický konektor, a preto sa identifikuje jeho sémantika v nasledujúcej textovej jednotke.

v texte vzatom z tlače

Vzor ženskej generácie, ktorú naša súčasníčka videla u svojej matky, sa celkom líši od toho, čím ona žije dnes.

Časová príslovka dnes má ukazovaciu funkciu, mimotextovú, pričom zámeno dnes má význam v súčasnosti, v súčasnej, respektíve v našej dnešnej dobe. Táto príslovka poukazuje k momentu výpovede, ku komunikačnej situácii /Pravda 1984/. Slovník slovenského jazyka /I, 1959, s.274/ uvádza základné významy príslovky dnes 1. tohto, dnešného dňa, 2. v prítomnom, terajšom čase.

O zdvojenej funkcii pri výstavbe textu hovoríme vtedy, keď jazykový prostriedok nadväzuje zároveň dvojako: vnútrotextovo i mimotextovo, napríklad v texte vzatom z tlače 19. 3. 84

Aj keď porasty nevzišli ešte v jesení po sejbe, nič to, len by bolo treba teraz ryhovaním alebo aspoň ľahkým valcom pôdu trochu potlačiť, aby vlaha neušla.

príslovka teraz odkazuje v texte vo vzťahu k pomenovaniu v jesení ako aj vo vzťahu ku konkrétnej /mimotextovej/ komunikačnej situácii k pomenovaniu na jar, respektíve v širšom kontexte vo vzťahu k momentu komunikácie /19. 3. 84/ v súčasnosti, v súčasnej dobe.

Takéto využívanie deiktík je časté v publicistickom štýle pre aktualizáciu. V uvedenom význame môže byť príslovka použitá aj v umeleckom texte, napríklad od M. Zimkovej

Zasial, zožal, pozvážal, mlátil. Všetko s akousi posvätnou úctou. Teraz plnil v komore široké peraje pšenicou žltou ako zlato.

kde príslovka teraz použitá v texte vo funkcii nadväznosti v protiklade s explicitne nevyjadreným konektorom predtým /keď sial, zvážal, .../ a zároveň teraz vyjadruje prítomnosť momentu aktuálnej výpovede /prítomný čas v umeleckom texte - interný čas/.

V ďalšej časti si výberovo všimneme realizáciu niektorých lokálnych a temporálnych deiktík v konkrétnych textoch.

Odvtedy

Sabo bol kvakrát zvolený za predsedu. Odvtedy sa na psychoterapii nehovorilo o ničom inom, len o jeho problémoch. /Sloboda/ - ... začali ešte v roku 1962 uplatňovať prúdovú metódu. Odvtedy sa kolektív drží pospolu. /Pravda 1984/

Príslovkové zámeno odvtedy v prvom príklade zabezpečuje vnútrotextovú konexiu textu dvoch za sebou nasledujúcich textových jednotiek. V druhom príklade je toto zámeno začiatočným časovým bodom presne určeným explicitným vyjadrením konkrétneho času /1962. rok/.

Včera

Člen Predsedníctva ÚV KSČ, predseda vlády SSR Peter Colotka, navštívil včera v Bratislave výstavu súčasného výtvarného umenia Azerbajdžanskej SSR. /Pravda 21. 3. 84/

Príslovka včera je presne identifikovaná poukazom na dátum publicistického textu.

Spojenie príslovkového významu:

Po smrti "pravého" svokra bývala Blankina matka u Hodžovcov. V tom čase jej prítomnosť rodine veľmi vyhovovala. /Sloboda/

Tu je spojenie príslovkového významu synonymom príslovkového zámena vtedy a má len funkciu vnútrotextovú, na označenie interného času v umeleckom texte. V týchto spojeniach príslovkového významu ukazovacie zámena /ako určujúci člen syntagmy/ zabezpečujú nadväznosť na predchádzajúcu textovú jednotku.

Tam

Bol presnejší a pravidelnejší ako zvonár, poštár a hrobár, ešte aj na Štedrý večer ste mohli nájsť vo viniciach jeho stopy. Mal tam hlinenú chyžku, košatý orech, lipový stôl, hnedoružovkastý ako jeho ohorená tvár. /Chudoba/

Zámeno tam ako textové synonymum k pomenovaniu vo viniciach je vnútrotextovým anaforickým konektorom.

Neďaleko

"Môj šofér býva neďaleko. Môže ťa každé ráno odviezť do závodu a späť sa zvezieme vždy spolu." /Kot/

Príslovka neďaleko je identifikovaná vnútrotextovo spojením vzťahom k pomenovaniu závod, pri niektorých deiktikách nie je identifikácia možná, napríklad

"Možno by som voľakde aj viacej zarobil, ale peniaze nie sú všetko. /Jaroš/

Lokálne a temporálne deiktiká majú istý svoj význam ako pomenovania jazykového systému /ide o výklad ich významu v slovníkoch/, ich vlastná identifikácia sa však realizuje /alebo môže realizovať/ až v konkrétnom použití v texte, v ktorom majú funkciu jazykových konektorov pri jeho výstavbe. Sémantika deiktík sa teda dedukuje či iden-

tifikuje len v opore o čas a miesto vyjadrené v rámci jazykového prejavu. Problematika sémantiky deiktík a ich funkcií pri výstavbe textu, naznačená v príspevku, vyžaduje si ďalší výskum v rozličných typoch textov.

Niekoľko čŕt tváre súčasnej českej poézie

Zdeněk Beran

Podoba súčasnej českej poézie je rovnako mladá ako v každom relatívne priaznivom období spoločenského života. Má v sebe evidentnú aj latentnú energiu prezviedavého, skúmavého vzťahu ku skutočnosti a jej účastníkom, úsilie vyjadrovať o nich podstatné vedectvo, zachytiť ich v zvírenom pohybe, z ktorého by presvitala opodstatnená predzvesť dobrej budúcnosti spolu so zárukami a podmienkami jej príchodu. V jej prejavoch nájdeme nielen uvážliví múdrosť staroby či sympatickú bezočivosť mladosti, ale v každej generácii existuje istá komplementarizujúca pestrosť, z ktorej sa vynára napätie aj súlad človeka a spoločnosti, čoraz pevnejšia duchovná podoba toho, čo nazývame súčasnosťou.

Z podoby spoločnosti aj literatúry v jej zdanlivej vývinovej beztvarosti letmého okamihu bez ťažkostí /ba niekedy aj nie bez omylu/ nachádzame prejavy genetického kódu, vloženého do nich minulými generáciami. Je nepochybné, že sa doň okrem živých klasikov, ako boli magický básnik Karel Hynek Mácha, či Jan Neruda, Antontín Sova, Karel Toman, vpísali neutajiteľne básnici prvej republiky ako Jiří Wolker, Vítězslav Nezval, Stanislav Kostka Neumann, František Halas, Jaroslav Seifert. Len pomaly

si zvykáme na stabilizovanú podobu tých, ktorí nedávno odišli a vniesli aj do povojnovej poézie podstatné črty a niektorí z už menovaných, aj ďalší, ako boli František Hrubín, Vilém Závada, Vladimír Holan, Josef Kainar, František Branislav a iní. Sú tu, predstavujú príklad tvorivého úsilia a spravidla aj príklad občianskej zodpovednosti a svedomitosti, ktorá dala ich prejavu krídla a osobnosti ucelenosť.

Už pri zbežnom pohľade sa ukazuje, že generačné členenie súčasnej panorámy českej poézie je síce možné a našli by sme isté črty pre dvoch-troch básnikov spoločné v téme, ideových postojoch či básnickej technike, ale neboli by to - naštastie - príznaky obmedzené na jednu generačnú vlnu. V záujme prehľadnosti volíme kombináciu vekovej postupnosti s kvalitou a naliehavosťou básnického zdelania.

Česká poézia má dvoch básnikov na prahu staroby, ktorých akoby odchod ich generačných druhov vyburcoval k rozvinutiu vlastnej tvorby. Predtým publikovali iba sporadicky, hatení množstvom iných kultúrnych a organizačných činností, ktorými podstatne zasahovali do kultúrneho diania a uľahčovali tak tvorivé sústredenie svojim rovesníkom. Sú to Jiří Taufer /x 1911/ a Josef Rybák /x 1904/.

Jiří Taufer, pre ktorého bola strata otca v prvej svetovej vojne prvou drastickou životnou skúsenosťou, spojil svoj život už v medzivojnovom období s komunistickým hnutím, v ktorom postrehol mohutný náboj obrany ľudstva a ľudskosti a jeho zmysel sa s primeraným pátosom premietal do jeho literárnej tvorby, publicistiky a pochopiteľne aj do praktickej kultúrnopolitickej činnosti. Studoval právo a po okupácii sa mu roku 1939 podarilo uniknúť do ZSSR. Tam rozvinul rozsiahlu publicistickú

/rozhlas/ a redaktorsko-prekladateľskú činnosť /vydavateľstvo Kominterny/ popri dôvernom oboznamovaní sa so sovietskou literatúrou, najmä s poéziou. Jej výsledky sa potom prejavili vo výraznom kultúrnopolitickom zástoji v rokoch po oslobodení /redaktor Tvorby, šéfredaktor vydavateľstva Svoboda, diplomatická služba a práca vo vysokých štátnych funkciách pri riadení kultúry/. Do osudov českej poézie vtedy najvýraznejšie zasiahol objavením, pretlmočením Majakovského. Jeho vynikajúci preklad už obsiahol väčšinu Majakovského diela a Taufer nepochybne smeruje k jeho úplnosti. Ďalším "ťažkým" básnikom, ktorého Taufer v Čechách udomácil, bol Velimír Chlebnikov.

Keď zvažujeme Tauferov prínos českej poézii minulého desaťročia, ktoré nasledovalo po evidentnom predela krízových rokov, treba oceniť najmä kontinuitu jeho básnického a myslitelského vývinu, lebo básnik si uchoval identitu svojich postojov aj v čase narastania krízy a bol potom oporou uzdravujúceho procesu, v ktorom sa upevňovali socialistické základy súdobej českej kultúry. Taufer so svojou osobnou kultivovanosťou a bohatou skúsenosťou popri jasnom idejovom postoji zabránil recidívam sektárstva. Popri výberoch zo svojich starších prác sa prihlásil zbierkou Pokračování příště /1979/ a v tom istom roku vydal aj poému Indiánie.

Taufer je básnikom syntetizujúceho verša, do ktorého sa premieta obrovské kultúrne aj politické zázemie jeho generácie, nasýtené neutieravým pátosom hlbokého citového zážitku a elegenciou básnického vyjadrenia. Má mimoriadne citlivý vzťah k básnickému pomenovaniu, bravúrne ovláda syntax a intonáciu verša s ich vnútorným napätím, a vie tak vytvoriť verše strhujúcej sily. Svojím skúsenostným podložím sú jeho verše neopakovateľné, ale

treba povedať, že jeho bojovnosť aj umelecké hľadačstvo v občiansky ladenej poézii je nepochybne vpísané ako príklad do pamäti mladšej básnickej generácie. Titul národného umelca za celoživotnú tvorbu je nesporne v dobrých rukách.

Výrazom skromnejší a tradičnejší je vo svojej tvorbe národný umelec Josef Rybák. Viacročným pobytom v období prvej republiky zviazaný aj so Slovenskom a jeho davistickou generáciou, bol spojený ako žurnalista s denným zápasom politickým aj kultúrnym. Rozdeľoval pozornosť umelca medzi kresbou s individualizovaným rukopisom, prózu aj poéziu a zostalo mu to podnes. Vytvoril niekoľko románov a kníh poviedok, životopisné eseje aj autobiografické práce. Ako 54-ročný debutoval básnicky knižkou Do slunce a do mraků, v šesťdesiatych rokoch pokračoval dvoma zbierkami a v sedemdesiatych rokoch vydal Dlouhé noce /1971/, Chození na červenou /1975/ a Létající talíř na zimním nebi /1979/. Vyhol sa v nich nebezpečenstvu sentimentálnych spomienok a didaktizmu, ale napriek tomu vytvoril dojímavý, mužný dokument životného účtovania v kontexte aktuálnych dramatických spoločenských udalostí, prejav nestarnúceho zmyslového zaujatia a aktívneho postoja k životu.

Pred takmer desaťročím som nazval Rybáka a Taufera dvoma básnikmi s dobrou pamäťou, teda s vlastnosťou, ktorá si len s ťažkosťami prebojúvala svoje oprávnené miesto v systéme duchovného života spoločnosti otrasenej krízou. V kontexte názorov, uprednostňujúcich bezprostredný dojem a pesimistický životný pocit, patrilo vyznanie kontinuity spoločenských zápasov, heroizmu a záväznosti triedneho prístupu k životným javom k menej populárnym. Z odstupu však badateľne nadobúdajú v súvislosti s čoraz ostrejšie

sa črtajúcou realitou súčasného sveta na váhe. Rybák umocňuje mravnú hodnotu svojho posolstva osobnou skromnosťou a navtieravým altruizmom, ktorý presvitá z každého verša. Jeho zdroje azda najpresvedčivejšie vyplynú zo spomienkovej prózy Kouzelný proutek.

Prílev nových básnických síl v sedemdesiatych rokoch nachádzame aj u rovesníka predchádzajúcich, Donáta Šajnera /1914/, ktorý vo svojich nových zbierkach - napríklad Pohlédnutí /1973/, Co řeklo slunce /1975/ a iné - vyvolává k životu základné ľudské hodnoty konfrontáciou domova, práce a lásky v minulosti s implicitnou otázkou adresovanou súčasnosti.

O málo mladší od predchádzajúcich Jan Pilař /1917/ si našiel v českej poézii miesto a dikciu v období okolo druhej svetovej vojny. Jej tragiku zažil na vlastnej koži, keď sa v rámci okupačných represálií proti českým študentom dostal do koncentračného tábora v Oranienburgu. Ustavične konkretizovaný zážitok domova sa časom v jeho poézii spája s akútnymi spoločenskými problémami a pobáda k obrane overených životných istôt. Jeho základným ladením je meditatívnosť a pravidelný verš, z ktorých sa príznakovo odpútava k apelatívnosti a vzrušeniu, naoznačenému nepravidelnou veršovou výstavbou. Pilař ponúkol v minulom desaťročí tri básnické zbierky: Žlutý list /1972/, syntetizujúce Kruhy na vodě /1975/ a Pohled do očí /1979/. Popri tom vydal aj reprezentatívny výber zo svojej tvorby Země zelená louka /1977/ usporiadaný a s doslovom Vítězslava Rzounka a Jaromíry Nejedlej.

Veľmi významný je prínos Jana Pilařa aj ako prekladateľa. Sústredil sa predovšetkým na poľskú poéziu /od Kochanowského po Tuwima, Broniewského, Gałczyńského, Iwaszkiewicza a iných/, ale prekladal aj z ruštiny, slo-

venčiny /Horov/, bulharčiny a španielčiny /P. Neruda/.

Osobitné črty českej poézie minulého desaťročia dal aj Oldřich Vyhlídal /1921/ a Karel Boušek /1922/. Vyhlídal, zakotvený zmyslovo na svojej rodnej Morave, vyzdvihuje posolstvo mužných mravov tvrdo a húževnato pracujúcich ľudí. Netají svoj zápas o výraz a tvar básne, jeho verše sú miestami drsné aj zajakavé, popierajú pre ozvláštnenie myšlienky povrchovú elegranciu, hoci mu nie je cudzia ani vzdialená jemnosť a spevnosť. Boušek, ktorý vystúpil po tridsaťročnom mlčaní roku 1971 so zbierkou Ploty, sa zrazu kvantitatívne rozrástol na takmer desiatku zbierok a výberov a presvedčil, že má dosť nakumulovanej látky a kultivovaných prostriedkov na vyjadrenie, že nejde o infláciu básnického prejavu. Bohatá motivická skladňa od východočeskej prírody a človeka až po vrcholy svetovej kultúry predstavuje vyzretú osobnosť, ktorá má zmysel pre jednotu tejto rozmanitosti, ktorou je vnímaná rozpätie jedného ľudského veku, poučeného dramatizmom dejín a doby.

Ak v diele doteraz spomenutých básnikov boli spravidla dlhšie medzery a zdvojené debuty, potom národný umelec Ivan Skála /vlastným menom Karel Bell/, narodený 1922, je sústavným básnickým aj publicistickým sprievodcom novej epochy našej spoločnosti po oslobodení roku 1945. S Neumannovskou bojovnosťou, poučený drsnými sociálnymi podmienkami mladosti, a s nie menšou vytrvalosťou venoval celú svoju činnosť socialistickej prítomnosti, myšlienkam komunizmu. Prešiel za tie takmer štyri desaťročia v prednom rade pionierov, hľadajúcich aj stavajúcich, s chybami, ale vždy so schopnosťou sebakritiky a navyše - s poctivým úsilím vytvoriť kvalitnú poéziu. Kedysi vyšiel z prísnej školy verša Františka Halasa

a rád sa k nemu hlási, hoci v nej našiel impulz, ktorý zďaleka nepokrýva jeho básnickú prax. Ale viac ráz presvedčil, že sa i tam učil dobre, pochopil silné stránky majstrovskej poézie a vedel ich rozvinúť. Ale okrem erbových varbov, vytesaných do kameňa pevnou rukou, nadľahčenou pravnou myšlienkou, zápasí Skála o myšlienku a tvar v materiále motívov bližších každodennosti, bežnej životnej skúsenosti a aj v nich hľadá črty trvalej hodnoty a zákona. Darilo sa mu to už predtým, ale vrcholy treba hľadať od zbierky Posel přichází pěšky /1968/, a najmä Co si beru na cestu /1975/ a Oheň spěchá /1979/.

Vyzretým umelcom s osobitným rukopisom sa stal aj národný umelec Miroslav Florian /1931/. Je to bytostný básnik, plný spontaneity, s ktorou prežíva a básnicky komentuje širokú rozlohu vlastného aj spoločenského života v jeho žeravej bezprostrednosti intímneho, prírodného či politického zážitku. Právom sa o ňom hovorí ako o básnikovi mäličkom, mäkkom a spevnom, so sklonom k lyrickej miniatúre plnej krehkosti a harmónie. Zdá sa, že práve v 70. rokoch dosiahol Florian vrchol svojimi zbierkami Iniciály. /1972/, Jízda na luční kobylce /1974/, Modré z nebe /1976/, Jeřabiny /1977/ a Zelená flétna /1979/. Napriek veľkému čitateľskému ohlasu aj spoločenskému oceneniu ide však o poéziu uzavretú do vymedzeného názoru citového obdivovateľa života,s nadmerným sklonom k žánrovosti, ktorú autor najmä v posledných rokoch nejaví úsilie prekonať, prehĺbiť obraz sveta.

Za týmito reprezentantmi starších generácií básnikov s postojom a výrazom už sformovaným a takrečeno garantovaným dlhým predchádzajúcim vývinom sa v českej poézie sformovala pomerne silná generačná vlna okolo štyridsiatky, ktorá sa z väčšej časti predstavila a afirmovala v povedomí

verejnosti práve v minulom desaťročí. Jej situácia nebo[illegible] ľahká. Prvé kroky absolvovala spravidla v ovzduší narastá-júcej a vrcholiacej vnútropolitickej krízy, v ktorej literárna móda odklonu od aktuálnych spoločenských otázok a nasledovania všetkého, čo oslabovalo väzby na reálne hodnoty, vybojované v minulosti, sa predstavovala ako [illegible]derna a najvyššia literárna hodnota. Pojem normalizácie sa netýkal len administratívnej stránky a len spoločensko-politickej oblasti. Nájsť tému a veršovú podobu, ktorá by nezrádzala bohatstvo tradícií, zisky z výbojov minulosti, uchovala si odvahu objaviteľa a zároveň sugestívne prehovorila k súčasníkovi, často zmätenému dramatickým vývoj[illegible] a lacnými polopravdami, to nebolo naozaj ľahké a populár[illegible]

Oporou sa stala staršia generácia, okrem spomenutých ešte nakrátko František Hrubín a Josef Kainar a plnou váhou svojej básnickej osobnosti Vilém Závada, najmä zbierkami Na prahu /1970/ a Živote díky /1977/. Znova uprostred svojho životného účtovania predstavil s nerudovskou jednoduchosťou a obsažnosťou postoj vyrovnaného básnika, ktorý múdro vyznáva pravdu v jej úplnosti a rozpornosti. Život mu nie je karneval, ale statočná cesta vyrovnaných účtov človeka so svojím okolím, kde je vždy dosť miesta pre obavy o hodnotu toho, čo jednotlivec dáva druhým.

Domnievam sa, že v ideovom podloží zápasov mladšej generácie hrala do značnej miery úlohu práve položka mravnej zodpovednosti poézie za duchovnú klímu doby, prekonanie pocitu, že poézia je iba úprimným zdôverovaním sa s problémami a pochybnosťami vlastného ja, izolovaného od spoločenského kontextu prítomnosti ako reálneho zápasu o ňu, teda aj o seba. Išlo teda o podstatnú stránku poézie o jej aktivitu v širokom zmysle slova, podnecujúcu účasť na živote.

So smelým gestom odvahy a často až provokujúcej otvorenosti vyšiel tejto požiadavke v ústrety Václav Hons /1938/. Po nenápadných lyrických začiatkoch na prelome 50. a 60. rokov prišla na začiatku sedemdesiatych rokov priam erupcia jeho tvorivej aktivity. V pozadí jeho veršov cítiť Majakovského autoštylizáciu tribúnu revolúcie, ktorý v celom životnom dianí vníma dych a nevyhnutnosť základnej premeny. Má schopnosť úsporne a pevne načrtnúť kontúry historických udalostí, sprítomniť ich ovzdušie a význam v jednoduchej a blízkej podobe, vyvolávať pocit blízkosti ľudí všetkých kontinentov v jednoduchých zázrakoch života a spoločných túžbach. Zdôveruje priestor planéty a jeho optika zároveň monumentalizuje aj konkretizuje kroky historického času. Nie je ťažké mu za tento rozmach prepáčiť občasné siláctvo či barbarizmus. Jeho poémy Únor /1973/, Byl tenkrát v zemi máj /1975/ či Lenin /1977/ patria k najlepšiemu, čo mladšia generácia vedela k týmto mnoho ráz stvárneným témam povedať nového a svojho. Podobne zbierky Něha na klíček /1974/ či Zapečetěná holubice /1975/ vyčarili v mnohých obmenách vzácnu homogenitu intímneho a spoločenského.

V literárne decentnejšej a tlmenejšej podobe sa blíži k akútnym témam tak trochu "poeta doctus" Josef Peterka /1944/. Školením a povolaním literárny vedec vstúpil do poézie prvými zbierkami v šesťdesiatych rokoch očarený vnútorným dramatizmom poézie Holanovej /zbierky Lití olova a Žalmy/ a až po desiatich rokoch v zbierke Místo u ohně /1973/ naznačil istú stabilizáciu vlastného výrazu, rešpektujúcu silnejšie adresáta veršov. Zbierky Obrana příchozích /1978/ a na prahu nášho desaťročia vydaná Autobiografie vlka /1980/ ho predstavili ako kultivovaného, rozhľadeného hľadača lyrického výrazu vnútor-

ného sveta svojej generácie. Vie z bežného stavebného materiálu v plynulom monológu vysloviť drámu súčasného človeka s implicitným tu a teraz širších historických súvislostí.

Ako nesporný talent sa už viacnásobne predstavil Karel Sýs /1946/, ktorý od svojej prvej zbierky Newton za neúrody jablek /1969/ prekvapuje statočným hľadaním nových oblastí básnickej tvorby, v ktorej nechýba sviežosť pohľadu ani provokujúca prostorekosť a ironizujúca naivita. V minulom desaťročí publikoval zbierky Pootevřený anděl /1972/, po piatich rokoch Dlouhé sbohem. Roku 1978 vydal ľúbostnú poéziu Poštovní holubi paměti a pôvabné verše ku kresbám Kamila Lhotáka Nadechni se a leť /rozšírené 1980/. Svoju tvorbu a básnickú koncepciu už aj ironicky okomentoval v zväzku statí Básník a spol. /1981/. Sýsov tvorivý záber je však širší o prácu prekladateľskú, výtvarne kritickú a iné.

V pokuse predstaviť základné črty tváre českej poézie, ako vyzerala v uplynulom desaťročí, pochopiteľne všeličo chýba a nie iba detaily: sú to básnici, ktorí sa predstavili už nie jednou básnickou knihou - Petr Skarlant, Vladimír Janovic, Michal Černík, Jiří Žáček, Josef Šimon, Jana Moravcová, Marcela Chmarová, Eva Bernardinová, Vladimír Brandejs a za nimi celá plejáda nateraz skromnejšie predstavených adeptov. Voľba však padla na tých, ktorí sa usilovali nielen vyslovovať seba a budovať osobnú poetiku, ale kládli si zároveň širšie otázky zmyslu poézie a postavenia básnika tvárou v tvár akútnym spoločenským otázkam. Prehľad a stručná charakteristika má poslúžiť na základnú orientáciu pri oboznamovaní sa s najbližšou literatúrou, ktorá svojím faktickým postavením vytvára so slovenskou akési spojité nádoby a obe navzájom

- priznane alebo nepriznane - spravidla komplementárne hodnoty, ktoré prispievajú k obohacovaniu aj k diferenciácii.

Istá redukcia obrazu strednej a mladej generácie českých básnikov by nemala utajiť vzrušujúci proces hľadania vlastnej tváre nielen vynaliezaním nových oblastí záujmu a nových prostriedkov vyjadrovania, ale tiež aktualizáciou zabudnutých hodnôt, skrytých v bohatých fondoch básnickej tvorby minulosti, o ktoré prebieha neraz skrytý či otvorený zápas. Má občas podobu vážneho ideového boja, ktorého dosah sa berie po krízových rokoch vážnejšie.

Charakteristiky jednotlivých autorov nevyhnutne zjednodušujú, nemôžu plne postihnúť exponované rozpory a napätia, ani jemné posuny v chápaní rozmanitých javov, v ktorých sa stávajú neopakovateľné fasety duchovného sveta súčasníka. Koľko len podôb má napríklad evokácia domova a mladosti ako pevného základu, z ktorého vyrastá individuálny postoj básnika! Od opisného motívu spomienky na región až po stimul k zaujatiu určitého postoja k akútnemu spoločenskému problému, od detailu v kontexte až po panorámu.

Po erupcii básnických talentov prvej polovice storočia, ktoré vybudovali zlatý základ modernej českej poézie, sa na prvý pohľad javí súčasnosť ako chudobnejšia. Je však len iná a trocha iné je dnešné postavenie poézie v kontexte informačnej nadbytočnosti a vedeckotechnickej revolúcie. Miera jej účasti v duševnom živote človeka je kvantitatívne skromnejšia, ale vznikajú nároky na jej hlbší prienik, na komplexnosť jej vyjadrovania, a tým aj nádej na získavanie stratených pozícií.

Vývoj výtvarného školstva na Slovensku pred nástupom socialistickej kultúrnej revolúcie

Anna Bibzová

Výtvarné školstvo na Slovensku do roku 1918

Kapitalistický vývin v 19. storočí viedol k historickým zmenám, ktoré sa nevyhli ani územiu Slovenska. Nevyhnutne sa odzrkadľovali aj v oblasti kultúry a umenia. Vznikali nové umelecké diela a pri ich tvorbe sa stále výraznejšie uplatňovali domáci, teda slovenskí tvoriví umelci.

Možno konštatovať, že i napriek zložitým a ťažkým hmotným podmienkam sa aj tak prejavoval a rozvíjal talent slovenského národa. Nesporný pokrok v rozvoji slovenského výtvarného umenia sa už začiatkom 20. storočia prejavil v niekoľkých výrazných umeleckých postavách. Bolo to úplne prirodzené pre prostredie, ktoré sa oddávna vyznačovalo rozvinutým ľudovým umením a bohatým umeleckým cítením ľudu. Jeho umelecké nadanie sa prejavovalo takmer vo všetkom, čo človeka obklopuje a čo človek vytvára: od architektúry a nástrojov, cez maľbu, kroje a výšivky až po náhrobky. Hoci v podmienkach cudzej nadvlády pôsobili na slovenskom území aj inonárodní umelci, je nepochybné, že väčšinu výtvarníkov tu tvorili Slováci, ktorí sa organizovali v spolkoch a súkromných školách a získavali svojich nasledovníkov.

Napriek istým pokrokom stav odborného školstva na slovenskom území bol celkove neuspokojivý a problémy umeleckého vzdelávania i školstva sa iba viac-menej prebúdzali. Nebola tu škola s vyšším výtvarným vzdelaním, úplne nedoriešené ostávali problémy s vysokoškolským výtvarným vzdelávaním. Záujemcovia o vysokoškolské štúdium výtvarného charakteru chodili do Budapešti, Mníchova, Viedne, Paríža, Ríma a Drážďan, kde boli bohaté zbierky a galérie. Tam tvorili v prostredí iných národov a nadväzovali na ich kultúrny odkaz. Mnohí z nich tam neskôr našli aj svoje uplatnenie a svojimi talentmi a prácami prispeli k obohateniu cudzích kultúr. Bolo to však prirodzené v dobe, keď biedne Slovensko nemohlo žičiť umelcom a umeniu.

Vzhľadom na priaznivejšie podmienky národného rozvoja v susedných českých krajinách bolo v tejto situácii prirodzené, že veľká časť slovenského výtvarného dorastu sa začala orientovať na Prahu. Navštevovali tu Umeleckopriemyselnú školu a Akadémiu výtvarných umení.[1] Ich umelecké formovanie spravidla prebiehalo podľa umeleckého smeru určovaného osobnosťou profesora, u ktorého príslušný adept umenia študoval. Pražské umelecké školy formovali jednak umelecký názor slovenských študentov a jednak ich kultúrny rozhľad. Na ich myšlienkovom, kultúrnom a umeleckom rozvoji mali však účasť aj rozličné kultúrne inštitúcie a spolky. Výstavy v Umeleckej besede pražskej, v Mánese a iné dopĺňali ich umelecké vzdelávanie. Niektorí sa výtvarne pripravovali aj v súkromnej škole A. Kalvodu.[2]

Výraznou črtou slovenského výtvarného diania bolo, že mu chýbalo vlastné stredisko. Nemohla sa ním v tomto období stať Bratislava, a to ani napriek svojim kultúrnym tradíciám. V tejto súvislosti možno pripomenúť, že Bratislava začala vystupovať do popredia v slovenskom kultúrnom živote

a slovenský živel sa v nej začal uplatňovať najmä v období intenzívnej národnobuditeľskej činnosti, ktorá vyvrcholila zvlášť činnosťou štúrovcov. Avšak v neskoršom období, ktoré postupne vyústilo do intenzívneho priemyselného rozvoja Bratislavy, sa pomery zmenili. Od sklonku 19. storočia, poznačeného nástupom nových spoločenských tried a vrstiev, najmä robotníckej triedy, sa súčasne komplikovali podmienky boja bratislavských Slovákov o zachovanie národnej existencie.[3] Pochopiteľne, že uvedený vývin výrazne poznačil aj kultúrny a umelecký život Bratislavy, v ktorom však do popredia vystupoval opäť inonárodný živel.

Začiatkom 20. storočia nadobudlo výtvarné vzdelávanie na Slovensku svojrázny charakter. Uskutočňovalo sa prostredníctvom súkromného školenia adeptov umenia a ich vzdelávania najmä výstavnou činnosťou. Na vidieku k nemu prispeli aj "maliarske kolónie". Takáto kolónia vznikla na Detve v roku 1901 z podnetu Jaroslava Augusta a Emila Pacovského /pôsobila až do roku 1907-1909/.[4] V podobnom smere pôsobili aj M. Jiránek a Jóža Úprka. Domáci výtvarníci vyučovali záujemcov v súkromných maliarskych školách a v krátkodobých kurzoch, a zasvíťovali ich tak do tajov výtvarného umenia. V menších mestách viedli záujemcov učitelia kreslenia a stredoškolskí profesori. Vtedajšie súkromné školy si vynútila spoločenská potreba.[5] Mali vychovávať nielen výtvarný dorast, ale aj nového spotrebiteľa umeleckého diela a návštevníka umeleckých výstav. Tak chceli prispievať k tomu, aby sa rozvírila hladina stagnujúceho výtvarného života a kultúrneho diania na slovenskom území vôbec.

Takýto charakter mala súkromná výtvarná škola Gustava Mallého, založená v Bratislave r. 1911. Od roku 1912 sa v nej vyučovalo aj dekoratívne maliarstvo. O založenie

výtvarnej školy v Bratislave sa Gustav Mally snažil už dávnejšie.[6] Jeden z dôvodov, prečo si vybral Bratislavu, vyplýval zrejme zo skutočnosti, že tu od roku 1905 pôsobila súkromná škola Pavla Sujana. Obdobou tejto školy bola aj škola Gejzu Wagnera v Juri pri Bratislave, zriadená v miestnom piaristickom gymnáziu.

Podobnú činnosť vyvíjali súkromné školy v Košiciach, napríklad súkromná škola E. Hradila,[7] Eduarda Lengyela Reinfussa a Adolfa Hernádiho-Handmanna. Hradilov a Kačmárikov pokus vytvoriť pedagogické výtvarné učilište sa nepodarilo dosiahnuť do vytvorenia systematického učebného plánu. Súkromné školy Ľudovíta Čordáka a Ignáca Klimkoviča v Košiciach, otvorené počas I. svetovej vojny, tiež nemali dlhé trvanie.[8]

Celkove súkromné výtvarné školy nenašli veľa porozumenia vo vtedajšej spoločnosti a vôbec nemohli nahradiť nedostatok výtvarného vzdelávania. Fakticky teda na Slovensku až do zániku Rakúsko-Uhorska chýbalo výtvarné školstvo v pravom zmysle slova.

Problémy výtvarného školstva na Slovensku za buržoáznej Československej republiky

Víťazstvo Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie a vznik Československej republiky na troskách Rakúsko-uhorskej monarchie nesporne silne zapôsobili aj na rozvoj slovenskej kultúry. V jej rámci sa postupne rozvila činnosť slovenských výtvarníkov, ich výstavná a spolková činnosť a súčasne s tým s novou aktálnosťou sa nastoľovali aj otázky výtvarného školenia a prípravy mladých výtvarníkov. Bolo preto pochopiteľné, že v týchto podmienkach sa začal rozvíjať aj zápas za vybudovanie odborného školstva pre vzdelávanie výtvarných umelcov na Slovensku.

Čoskoro po vzniku Republiky, už v roku 1920 Gustáv Mally obnovil svoju súkromnú školu. Študujúci v nej dostávali základy pre figurálnu tvorbu a talentovaní absolventi odporúčania na pražskú Akadémiu výtvarných umení.[9] Mallého škola sa tak stala akousi prípravkou slovenských poslucháčov pre uvedenú akadémiu. Na jeho škole začínali umelci ako K. Sokol, C. Majerník, Z. Fridriková, J. Bauernfreund, J. Želibský, J. Mudroch. Postupom času však záujem o štúdium na tejto škole klesal, až roku 1932 škola zanikla.[10]

Po vzniku 1. Československej republiky sa zintenzívnil záujem slovenských uchádzačov o štúdium umenia na Akadémii výtvarných umení v Prahe, respektíve aj o pražskú Umelecko-priemyselnú školu. Pražské umelecké štúdium tak silne ovplyvnilo niekoľko generácií slovenských výtvarných umelcov. Mnohí z nich pokračovali v štúdiách, respektíve vykonali študijné pobyty v zahraničných metropolách. Niektorí záujemcovia zo Slovenska však naďalej študovali v Budapešti a vo Viedni. Na samotnom Slovensku, charakterizovanom biedou, nezamestnanosťou, vysťahovalectvom a sociálnymi zápasmi, nebolo v daných podmienkach reálne nastoliť otázku vytvorenia vlastnej vysokej školy výtvarnej. Buržoázna vláda to nepodporovala z jednoduchého dôvodu "zmnožiť umelecký proletariát".

Pokiaľ sa vôbec uvažovalo o výtvarnom školstve, je pochopiteľné, že ako miesto jej pôsobenia prichádzala do úvahy v prvom rade Bratislava ako hlavné mesto Slovenska a jeho prirodzené hospodárske a kultúrne stredisko. Bratislava sa stala sídlom univerzity, vedeckých spoločností a mnohých stredných a odborných škôl. Nové ustanovizne podstatne obohatili dovtedajší duchovný a vedecký život mesta a zmenili jeho spoločenský význam. Aj umelecký

život sa tu rozvinul v oveľa väčšej miere než v minulosti. Výtvarné umenie bolo verejnosti sprístupňované na početných výstavách diel nielen slovenských a českých umelcov, ale aj na expozíciách cudzozemského umenia. Bratislava sa stala sídlom výtvarných spolkov a od roku 1926 získala osobitný výstavný pavilón.[11] Pravda, aj keď sa tvárnosť mesta menila, a toto sa stávalo stále výraznejším kultúrnym strediskom Slovenska - popri Martine ako druhom formujúcom sa centre kultúry -, ťažké nedostatky spojené s kapitalistickým rozvojom hatili rozvoj Bratislavy.

Bolo prirodzené, že roku 1928 práve v Bratislave vznikla Škola umeleckých remesiel, ktorá vo vývine slovenského výtvarného školstva predstavuje významnú kapitolu, pretože to bola prvá výtvarno-umelecká škola verejného charakteru na Slovensku. Škola vznikla zásluhou úsilia Umeleckej besedy slovenskej a za podpory Obchodnej komory a bola úzko spojená s menom svojho riaditeľa Josefa Vydru, českého maliara a architekta. Vyučujúcimi okrem Josefa Vydru boli Gustáv Mallý, Ľudovít Fulla, František Mallý, neskôr aj Mikuláš Galanda, František Reichentál, Júlia Horová, Jaroslav Funke, Zdenko Rossmann, František Tröster. Náplňou a metódami výučby škola programovo nadväzovala na skúsenosti desauského Bauhausu, pričom vyučovanie sa konalo iba vo večerných hodinách.

Škola umeleckých remesiel významne zasiahla do vývinu slovenskej výtvarnej kultúry, pretože odchovala mnohých tvorivých pracovníkov najmä na úseku úžitkového umenia. Mnohí jej absolventi pokračovali v štúdiu na Akadémii výtvarných umení v Prahe, Paríži, Budapešti, vo Viedni a podobne. Pôsobenie školy prispelo k zlepšeniu úrovne grafických prác na Slovensku. Súčasne sa stala aj strediskom formovania pokrokových umeleckých avantgárd. Hoci však

bola na poli slovenského výtvarného školstva nesporným pozitívnym prínosom, ostala iba čiastkovým príspevkom v úsilí vytvoriť chýbajúcu umelecko-priemyselnú školu.[12]

Je pochopiteľné, že neschopnosť a nechuť vládnúcej buržoázie riešiť zložité problémy hospodárskeho, sociálneho a kultúrno-politického rozvoja Slovenska prinášala nielen medzi široké masy pracujúcich, ale aj do radov slovenskej inteligencie a umelcov vytriezvenie a nútila ich hľadať z danej situácie východisko. Reálne ho mohla poskytnúť len Komunistická strana Československa ako nová spoločenská sila, ktorá už od svojho vzniku zahrnula do svojho programu aj otázky kultúry a umenia. Strana si postupne vypracovala kultúrno-politický program, v ktorom dominoval zápas o nového človeka ako aktívneho tvorcu hodnôt. Významný medzník v tomto smere predstavoval V. zjazd strany /1929/, pri presadzovaní ktorého v oblasti kultúry a umenia bolo potrebné vyrovnať sa s mnohými problémami. Treba však pritom zdôrazniť, že v boji za revolučnú orientáciu kultúry strane výdatne pomohli aj avantgardní výtvarníci.

Na Slovensku komplikovalo situáciu vzájomné zauzlovanie sociálnej a národnostnej otázky. V zložitých pomeroch sa najlepšie orientovala skupina DAV, ktorá na potom priaznivo vplývala na ostatných pokrokových intelektuálov a kultúrnych pracovníkov. Z ich hľadiska bol významný boj KSČ a osobitne skupiny davistov za svojbytosť slovenskej národnej kultúry proti oficiálnej čechoslovakistickej koncepcii. Pritom vyzdvihovali rovnoprávnosť českej a slovenskej kultúry, ich vzájomnú blízkosť a presvedčivo oceňovali vplyv českej kultúry na rozvoj kultúry na Slovensku. Zároveň bojovali proti nacionalizmu a národnému izolacionizmu propagovanému ľudákmi.

Takto zamerané úsilie vyvrcholilo v dobe ohrozenia republiky fašizmom, keď Celoslovenská konferencia KSČ v Banskej Bystrici v máji 1937 prijala známy "Plán hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho povznesenia Slovenska". V ňom boli s veľkou naliehavosťou nastolené aj požiadavky na rozvoj školstva, umeleckého života a kultúry na Slovensku.[13] Táto skutočnosť svedčí, že aj otázky slovenského umeleckého školstva sa perspektívne stávali predmetom pozornosti KSČ.

Celkove však snahy mnohých príslušníkov slovenskej inteligencie počas prvej ČSR o založenie národnej akadémie ostávali v oblasti želaní. Praktický výraz našli iba na sklonku existencie republiky, keď sa začalo uvažovať o zriadení osobitnej katedry pre výchovu slovenských výtvarných umelcov na pražskej Akadémii výtvarných umení.

Výtvarné školstvo v rokoch tzv. slovenského štátu

Tak ako ľudácka fašistická vláda nevyriešila zložité sociálne a národnostné potreby slovenského ľudu, nevyriešila ani problém jeho výtvarného školstva. Školu umeleckého priemyslu v Bratislave po ustavení odsúdila zrušiť.

Hy[illegible] ak zriadenia strednej umelecko-priemyselnej školy sa napriek tomu aj v stiesnených pomeroch fašistickej vlády tiahli do popredia. Objavovali sa aj rôzne predstavy a návrhy na výtvarnú školu vysokoškolského charakteru, napríklad na založenie akadémie v Bratislave podľa vzoru pražskej AVU.

Praktické potreby si už roku 1939 vynútili zriadenie Oddelenia kresby a maľovania pri Slovenskej vysokej škole technickej.[14] Toto oddelenie, ktoré pôsobilo

v rámci Odboru inžinierskeho staviteľstva, malo nahradiť chýbajúcu výtvarnú školu. V jeho pedagogickom zbore pôsobili Martin Benka a Maximilián Schurmann ako docenti a Vladimír Droppa, Ján Mudroch a Jozef Kostka ako asistenti.

Pedagogický zbor sa usiloval predovšetkým vychovávať potrebné učiteľské kádre, ale svojím umeleckým pôsobením vplýval aj na rozvoj slovenského výtvarného umenia. Globálny charakter osnov umožňoval vytvárať aj špecializované odbory, v ktorých si poslucháči prehlbovali svoje vedomosti. Tento špecializovaný charakter vyučovania bol podobný vyučovaciemu procesu na výtvarnej akadémii.

Na Oddelení spočiatku pracovali tri ústavy: Ústav krajinárskeho kreslenia a maľovania, Ústav figurálneho kreslenia a maľovania a Ústav monumentálneho sochárstva. Koncom školského roku sa študijné výsledky poslucháčov Oddelenia kreslenia prezentovali na školských výstavách.

Súčasne však treba uviesť, že dané politické pomery prácu Oddelenia kreslenia a maľovania značne sťažovali. Situáciu navyše komplikovali aj rozpory vyplývajúce zo stretávania sa príslušníkov najmenej dvoch generácií a rozličným ponímaním výtvarnej tvorby a výrazu. To boli dôvody, prečo z Oddelenia odišiel Ján Mudroch a neskôr aj Martin Benka.

Napriek tomu aj po určitom oklieštení Oddelenia kreslenia a maľovania pokračovali v činnosti až do oslobodenia. Ba aj bezprostredne po ňom sa činnosť Oddelenia obnovila a trvala ešte ďalšie dva roky /do roku 1947/. V tomto období sa sem vrátil J. Mudroch.[15]

Pri celkovom hodnotení treba konštatovať, že hoci Oddelenie /neskôr Ústav/ kreslenia a maľovania pri SVŠT vychovával pedagógov i slobodných výtvarníkov, nemohol nahradiť chýbajúcu výtvarnú akadémiu. Aj on ostal iba pokusom o riešenie problému vysokého výtvarného školstva na Slovensku.

P o z n á m k y

1. Kotalík, J.: Almanach Akadémie výtvarných umění v Praze, AVU, Praha 1979, s. 15-30.
2. Váross, M.: Výtvarný život na Slovensku začiatkom 20. storočia. Maliarstvo a grafika 1900-1918. UK, Bratislava 1971, s. 10.
3. Lehotská, D.: Hospodársky, spoločenský a kultúrny vývin Bratislavy. In: Bratislava, stavebný vývin a pamiatky mesta. SAV, Bratislava 1961, s. 26-28.
4. Váross, M.: Jaroslav Augusta, SVKL, Bratislava 1956, s. 49.
5. Váross, M.: Z novších výtvarných dejín Slovenska. SAV, Bratislava 1962, s. 206-212.
6. Pressburger Zeitung, 28. decembra 1911.
7. Saučin, L.: Elemír Halász-Hradil a umenie jeho doby. SPVU, Bratislava 1962, s. 97, 126-127.
8. Váross, M.: Výtvarný život na Slovensku začiatkom 20. storočí. Maliarstvo a grafika 1900-1918. UK, Bratislava 1971, s. 13.
9. Wagner, V.: Gustav Mally. Tvar, Bratislava 1952, s. 29-40, 55-56.

10. Tamtiež, str. 56-59.

11. Lehotská, D.: c.d., s. 30-32.

12. Dejiny školy sú spracované v diplomovej práci: Trepková, Z.: Škola umeleckých remesiel v Bratislave 1928-1938. FF UK, Bratislava 1967.

13. Široký, V.: Za socialistickú industrializáciu Slovenska. Pravda, Bratislava 1952, s. 4, 22-31, 39-40.

14. Prehľad histórie uvedeného oddelenia a jeho význam je spracovaný v diplomovej práci: Tomčík, V.: Význam Oddelenia kreslenia a maľovania na SVŠT. FF UK, Bratislava 1973.

15. Kostrová, Z.: Mudroch. Pallas, Bratislava 1974, s. 45, 50 a 266.

Historický slovník slovenského jazyka

Vincent Blanár

Historická lexikografia a historická lexikológia

Pri lexikologickom opise slovnej zásoby ide o dva okruhy úzko súvisiacich problémov. Lexikografický opis sa opiera o lexikologickú analýzu. Čím viac sa dnešné predstavy o poňatí historického slovníka vzďaľujú od stotožňovania historického slovníka so slovníkom historických písomností, tým viac vystupuje do popredia požiadavka aj pri lexikografickom opise historickej lexiky spracúvať jednotky slovnej zásoby ako prvky lexikálno-sémantického systému. Obidva spomenuté pracovné okruhy majú svoje úskalia. Pri lexikálno-sémantickej analýze starších jazykových textov sa uplatňujú metodické postupy, primerané historickému aspektu; pravda, dokladné poznanie vývinu slovnej zásoby je v podstate perspektívna úloha historickej jazykovedy. Lexikografický opis historickej lexiky by mal podať čo najdokladnejší obraz jej vývinu od najstarších čias dodnes, avšak splnenie tejto náročnej úlohy závisí jednak od heuristických predpokladov, ktoré sa len postupne realizujú, jednak od spoločenských potrieb i možností. Nie je zanedbateľný ani fakt, že výsledky modernej lexikológie sa len pomaly prenášajú do lexikografickej praxe.

Za takej situácie si naša historická lexikografia stavia ciele, ktoré sa dajú zvládnuť po etapách. Na vypracovanie nejakého tezaura slovenskej historickej lexiky sa nateraz a ani v dohľadnej budúcnosti nedá pomýšľať. /Nevyhnutným predpokladom je tu opis vývinu slovnej zásoby od najstaršieho obdobia po najnovšie obdobie, etymologický slovník a nárečový slovník./ Úlohou pripraviť historický slovník slovenského jazyka /HSSJ/ bol poverený kolektív pracovníkov oddelenia dejín slovenčiny v Jazykovednom ústav ĽŠ SAV v Bratislave. V priebehu vyše dvadsaťpäťročných prípravných prác sa ukázalo optimálnym zamerať sa na historický slovník z predkodifikačného obdobia, t. j. od začiatku formovania jazyka slovenskej národnosti /11. storočie/ do Bernolákovej kodifikácie spisovnej slovenčiny /r. 1787 - 1790/.

Pramenná základňa HSSJ

Pramenná základňa historického slovníka sa vymedzuje so zreteľom na historicko-spoločenské podmienky, v ktorých sa vyvíjal jazyk slovenskej národnosti. Pramennú základňu HSSJ tvorí slovná zásoba jazyka slovenskej národnosti z 11. - 18. storočia, ako je doložená v historických textoch slovenskej provenience s rozličným stupňom slovacity a z rozličných žánrových a tematických oblastí /porovnaj Koncepcia HSSJ, 1978 a Blanár a kol., 1984/. Poukážeme na základné a pomocné pramene HSSJ.

Základné pramene

Vlastné mená zo slovenského jazykového územia v latinských písomnostiach 11. - 14. storočia uvádzajú sa z diel: R. Marsina, Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I., od r. 805 do r. 1235 /Bratislava, SAV 1971, s. 472 -

25 s. appensix I. II/, V. Sedlák: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I, od r. 1301 do r. 1314 /Bratislava, Veda 1980, s. 651 - 44 obr. príl./. Využívajú sa aj zväzky chystané do tlače. Tieto písomnosti obsahujú najstaršie doklady na poznávanie lexiky slovenského národnostného jazyka. Slová z apelatívnej vrstvy slovnej zásoby sú doložené len sporadicky, bohatšie sú dokumentované vlastné mená. Vlastným menám zaznamenaným v najstarších latinských listinách pripadá významné miesto jednak preto, že pomenúvajú reálie zo slovenského územia, resp. osoby slovenského pôvodu, jednak preto, že dosvedčujú jazykovú kontinuitu starého Slovenska a starých Slovákov s obdobím, v ktorom je už slovenský jazyk dobre dokumentovaný súvislými jazykovými textami. V niektorých vlastných menách sa uchovali lexémy, ktoré inak zo slovenskej slovnej zásoby nepoznáme /napríklad mir, veca, debra, chrib, raditi, lukav, lut/.

Z českých textov 14. storočia, ktoré sa na Slovensku používali, resp. odpisovali /napríklad Viedenský evanjelár, Klaretov Glosár a Bohemár, Klementínsky žaltár, Jaučove glosy, Wittenberský žaltár, O verný krestane, vstaj milý Spasitelu/ sa vyexcerpovali iba slová, ktoré slovenskými jazykovými črtami poukazujú na slovenské prostredie. Slovakizmami v týchto staročeských pamiatkach sa vo viac zaoberal J. Stanislav a R. Pauliny; vychádzame z ich interpretácie.

Podstatnú zložku pramennej základne HSSJ tvoria súvislé jazykové pamiatky od 15. storočia, v ktorých sa zračí proces formovania písomnej podoby kultúrnej slovenčiny /k tomuto termínu porovnaj napríklad Kotuliič, 1982/. Z 15. - 16. storočia je už doložený značný počet súvislých historických textov z administratívno-právnej, náboženskej

i prakticko-individuálnej oblasti. Texty z tohto obdobia /napríklad Žilinská kniha, Středověké listy ze Slovenska, Modlitby pri kázni zo Spišskej Kapituly, Kremnické listy/ sme zahrnuli medzi pramene HSSJ ako celok, pretože sa dajú chápať ako začiatok zložitého procesu česko-slovenskej a slovensko-českej jazykovej interferencie /najmä v oblasti písomných prejavov/, teda tej vývinovej línie, ktorá vyústila do nadindividiálneho /hoci formálne nejednotného a nekodifikovaného/ útvaru slovenského jazyka používaného vo vyšších kultúrno-spoločenských funkciách - do kultúrnej slovenčiny. Vrcholné obdobie formovania a vývinu kultúrnej slovenčiny a jej slovnej zásoby /17. - 18. storočie/ je už zastúpené veľkým množstvom jazykovo pomerne čisto slovenských /so západoslovenským, stredoslovenským, východoslovenským nárečovým podfarebením/, ako aj jazykovo zmiešaných slovensko-českých, resp. česko-slovenských písomností prakticky zo všetkých oblastí rozvíjajúceho sa slovenského hospodárskeho, politického, spoločenského a kultúrneho života v rámci uhorského štátu. Aj tieto geneticky nehomogénne písomnosti vzhľadom na svoju nadindividuálnu kultúrno-spoločenskú funkciu ako celok tvoria materiálovú základňu HSSJ.

Osobitnú skupinu prameňov tvoria písomnosti slovenskej proveniencie, v ktorých sa cieľavedome zachovával český spisovný úzus. Slovenské prostredie poznačilo aj tieto písomnosti jednotlivými slovenskými lexikálnymi, gramatickými alebo hláskoslovnými črtami /tu by sa dalo hovoriť o slovenskom variante spisovnej češtiny/; porovnaj napríklad Staré nowiny literního vměnj, 1785/6; Ch. Cellarius, Latinitatis probatae ex exercitatae liber memorialis, 1777; M. Semian, Kratičké hystorické wypsánj, 1786. Tieto pamiatky sa pre HSSJ neexcerpovali ako celok,

excerpcia sa zamerala na lexikálne slovakizmy a na výrazy s hláskoslovnými a gramatickými slovakizmami; v HSSJ sa využívajú predovšetkým lexikálne slovakizmy. Pravda, vzťah medzi zapísanou a vyslovovanou podobou slova nie je vždy jasný. Poznanie hláskovej stavby slova sťažuje grafika starších písomností. Formujúci sa kultúrny jazyk sa často dostával do písomností cez český filter. Na slovenské prostredie poukazujú najmä zápisy, v ktorých je typicky české graféma na nenáležitom mieste /napríklad v žilinskej knihe: dczeřa, křadel/, ak sa v slove nenáležite spájajú slovenské prvky s českými /napríklad v Bystrickej agende z roku 1585: rozličžnost yazikau, mijsto hřijchow/ alebo ak sa zapisuje slovenská lexéma v českej hláskovej podobe /v žilinskej knihe: materzizna, przyss a i/. Podľa svedectva vzdelancov zo 17. a 18. storočia /napríklad T. Masník, S. Horčička, autor Prjwodu ku dobropjsebnosti/ za českými literami stojí slovenské znenie hlások. Vychádzajúc z domácej tradície, J. Ribay v Idioticone Slovacicum /z roku 1808/ používa litery ř, ě ako pozičné grafické varianty hlások r, e. Pre jazykovú situáciu na Slovensku sú charakteristické jazykové rozdiely medzi rukopisnou a tlačenou publikáciou; rukopisy sú slovenskejšie /porovnaj napríklad Vměnj počtu, Zpráva o kunsstu babském, Poklad serafinský/.

Pri výbere, excerpcii a spracúvaní historických textov sa uplatňovali viaceré kritériá. Rozhodujúce bolo funkčné hľadisko, ktoré sa kombinovalo s genetickým. Pri výbere textov prevažovalo funkčné hľadisko, pri spôsobe excerpcie a pri lexikografickom spracovaní genetické hľadisko /stupeň jazykovej slovacity prameňov/. Slovenskú jazykovú pamiatku predstavuje taký rukopisný alebo tlačený text, ktorý možno pokladať za slovenský nielen podľa pôvo-

du autora, miesta vzniku, jeho určenia ap., ale aj podľa jazyka /Koncepcia HSSJ, 1978, s. 7/. Slovenský jazykový ráz sa prejavuje vo väčšom alebo menšom stupni, poznáme slovenské pamiatky s jednotlivými bohemizmami, pamiatky, ktoré majú slovensko-český a česko-slovenský ráz, české pamiatky s jednotlivými slovakizmami. Ďalej sa prizeralo na pomerne rovnomerné zastúpenie pamiatok z jednotlivých oblastí Slovenska a z jednotlivých storočí. Dôležitým kritériom bol aj žánrový a tematický ráz pamiatky; písomnosti, ktoré tvoria pramennú základňu HSSJ, patria do štyroch základných žánrových skupín: 1. najpočetnejšiu skupinu tvoria administratívno-právne písomnosti, 2. odborno-náučná spisba, 3. náboženská literatúry, 4. pamiatky ľudovej a umelej slovesnosti.

Pomocné pramene

Dokumentácia spracúvaného slova je v mnohých prípadoch medzerovitá. Pri vymedzovaní významovej stavby slova, pri charakteristike historických reálií, pri určovaní štýlovej, zemepisnej alebo spoločenskej distribúcie slova treba podstatne rozšíriť uvádzanú pramennú základňu o početné pomocné pramene.

Lexikálno-sémantická rekonštrukcia heslového slova sa opiera o predĺženú vývinovú perspektívu. Preto sa využíva slovníková kartotéka z bernolákovského, štúrovskeho a matičného obdobia, ktorá je v JÚĽŠ SAV, a jestvujúce slovníky z týchto období. Nezastupiteľné miesto má výkladový Slovník slovenského jazyka a kartotéka Slovenského nárečového slovníka pri JÚĽŠ SAV, pretože porovnávanie historickej lexiky s dnešným, najmä nárečovým stavom poskytuje základné poznatky pre postihnutie jej vývinových vzťahov.

[illegible]kografické spracovanie slovenskej historickej slovnej zásoby musí vychádzať z jej dôkladného poznania. Doteraz sa u nás pozornosť sústreďovala na čiastkové otázky /napríklad slovná zásoba jednotlivých žánrov, slovná zásoba v jazykových kontaktoch, prevzaté a cudzie slová, slovná zásoba historickej pamiatky, rozbor starších slovníkov, formovanie terminológií, najstaršia slovná zásoba zachovaná vo vlastných menách/, pričom nechýbalo ani osvetľovanie metodologických otázok a niektorých základných pojmov /sémantické pole, čiastkový systém a ich rekonštrukcia, porovnávanie slovnej zásoby príbuzných jazykov, lexikálny význam, jeho dynamika a zmeny, pojem kultúrnej slovenčiny/; /porovnaj napríklad viaceré práce J. Doruľu, K. Habovštiakovej, R. Krajčovica a i./. Problémy lexikálneho vývinu v predkodifikačnom období naznačuje stať Vývin slovenskej slovnej zásoby v predkodifikačnom období /V. Blanár, SR, 1983, s. 321-330/. Otázka postihnutia systémového významu z metodologického hľadiska a vzhľadom na potreby Historického slovníka slovenského jazyka sa rieši v monografii V. Blanára Lexikálno-sémantická rekonštrukcia /Bratislava 1984/. Syntetické spracovanie vývinu slovenskej slovnej zásoby, zodpovedajúce požiadavkám dnešnej lexikológie, o ktoré by sa mohol opierať aj lexikografický opis, slovenskej jazykovede chýba.

Lexikálny vývin charakterizujeme ako zmeny súboru, stavby a štylistickej platnosti lexikálno-sémantických prvkov a zmeny organizácie čiastkových lexikálnych systémov. Slovná zásoba dostáva špecifickú tvárnosť podľa toho, ako výrazne sa priebehom historického vývinu jednotlivé druhy lexikálno-sémantických zmien uplatňujú. Vývinovú dynamiku slovnej zásoby podmieňujú zmeny sémantickej stavby a zmeny v súbore lexikálnych jednotiek. Dôležitým činiteľom je aj

diferenciácia lexikálnych jednotiek vzhľadom na rozmanité komunikačné potreby funkčných štýlov. Tento činiteľ hral významnú úlohu od samých začiatkov formujúceho sa kultúrneho jazyka, ale predovšetkým v období, keď sa utváral pevnejšie kodifikovaný spisovný jazyk. V spisovnom jazyku sa upevňuje potrebná štylistická diferenciácia výrazových prostriedkov a pritom sa odstraňuje nadbytočná polylexia, zdedená z obdobia nekodifikovaného kultúrneho jazyka. Nás tu zaujíma vývin slovnej zásoby ako problém lexikografie. Z tohto hľadiska získavajú dôležitosť postupy, ktorými sa poukazuje na charakteristické znaky lexikálneho vývinu príslušného jazyka.

Ešte sa treba zmieniť o osobitnej stránke historického materiálu, ktorá má dosah aj na jeho jazykovednú interpretáciu. Historický materiál je v podstate medzerovitý. Pri jeho analýze sa nemôže opierať o súčasné jazykové vedomie. Preto sa historická lexikológia i lexikografia vyznačuje niektorými špecifickými metodickými postupmi: a/ treba zhromaždiť čo najväčšie množstvo historických kontextov z rozmanitých žánrových a tematických oblastí, b/ na základe existujúcich prameňov a odbornej literatúry osvetliť povahu predovšetkým historických reálií, c/ komplexnú sémantickú analýzu objektivizovať modernými metódami sémantiky; popri základných metodických postupoch /komponentová a distribučná analýza; spájanie onomaziologického a semaziologického aspektu/ využívať aj pomocné postupy: porovnávanie s neskorším vývinovým štádiom slovenského jazyka /tzv. predĺžená vývinová perspektíva/ a s inými, najmä príbuznými jazykmi. Celkove sa postupuje takto: cez analýzu syntagmatických vzťahov lexikálnych jednotiek v texte dospieť k postihnutiu ich invariantných významových komponentov /na rovine systému/ a výsledok

tejto analýzy primerane lexikograficky spracovať vzhľadom na typ slovníka /Blanár, 1982/.

Základná úloha lexikografického spracovania spočíva v postihnutí, segmentácii a exemplifikácii významovej stavby lexikálnej jednotky. Heslová lexéma historického slovníka predstavuje vlastne sémanticky nešpecifikovanú jednotku; jej sémantika sa vymedzí na základe rekonštrukcie, ktorá je výsledkom komplexnej sémantickej analýzy. Objektívna ťažkosť významovej segmentácie spočíva v tom, že vydelenie sémantických príznakov ako konštitutívnych prvkov semémy sa nemôže vždy opierať o formálne ukazovatele. Najmä v historickom slovníku vystupuje do popredia protirečenie medzi kontinuálnym rázom lexikálno-sémantického vývinu a jeho lexikografickým spracovaním, v ktorom sa podávajú lexikálno-sémantické prvky a vzťahy ako diskrétne.

Príprava Historického slovníka slovenského jazyka

Heuristický výskum, budovanie kartotéky, heslár /porovnaj Koncepcia HSSJ, 1978/

V prvej etape prípravných prác bolo treba zhromaždiť primerané množstvo reprezentatívneho jazykového materiálu. Na archívnom výskume a na iných prácach súvisiacich s prípravou materiálov pre historický slovník slovenčiny sa väčším alebo menším podielom zúčastnili títo pracovníci oddelenia: V. Blanár /od r. 1961/, J. Doruľa /v r. 1959 - 1980/, V. Gregor /od r. 1969/, E. Jóna /v r. 1966 - 1976/, K. Habovštiaková /v r. 1953 - 1973/, I. Kotulič /od r.1952/, E. Krasnovská /od r. 1971/, R. Kuchar /od r. 1961/, M. Majtán /od r. 1965/, M. Majtánová /od r. 1963/, A. Prňo /v r. 1968 - 1976/ a J. Skladaná /od r. 1964/. Väčšina z nich však pracovala na prípravách slovníka iba na časť

úväzku a niektorí boli na kratší alebo dlhší čas poverení inými úlohami. Archívny výskum organizoval a viedol od začiatku PhDr. I. Kotulič, CSc. a od r. 1978 PhDr. J. Doruľa, CSc. Od r. 1973 do r. 1980 viedol autorský kolektív a oddelenie PhDr. Š. Peciar, CSc., od r. 1981 do r. 1983 PhDr. I. Kotulič, CSc., a od r. 1984 vedie oddelenie PhDr. M. Majtán, CSc.

Archívnym výskumom na Slovensku, v Maďarsku, sčasti v Rumunsku a Juhoslávii sa získala dokumentácia o rozsahu slovenských rukopisných písomností. Podľa kritérií uvedených v 2. kapitole sa urobil výber jazykových pamiatok pre pramennú základňu HSSJ. Kartotéka sa budovala najprv najmä totálnou excerpciou /každé slovo v každom výskyte/ a úplnou excerpciou /každé slovo, ale nie v každom výskyte/. V prvej etape práce sa texty rozmnožovali cyklostylom; podčiarknuté slovo sa napísalo v základnej podobe a gramatickým kvalifikátorom do ľavého horného rohu excerpčného lístka. Keď bol vybudovaný základ kartotéky, začala sa čoraz viac využívať výberová excerpcia. Z excerpovaných pamiatok a z mnohých ešte neexcerpovaných jazykových pamiatok, ktoré prichádzajú do úvahy ako pramenná báza HSSJ, sa urobili fotokópie, resp. mikrofilmy /sú uložené v archíve oddelenia/. Kartotéka pre historický slovník sa začala budovať od polovice 50-tych rokov, jej systematický rast sa začal v roku 1961. Kartotéka sa budovala pod vedením dr. E. Rabovštiakovej, CSc., potom dr. E. Krasnovskej a napokon dr. M. Majtánovej, CSc.; excerpčné práce viedla J. Skladaná. Centrálna kartotéka obsahuje okolo 2 miliónov lístkov a kartotéka heslára do 60 000 lexikálnych jednotiek. Excerpcia nie je uzavretá.

Ku koncepcii historického slovníka slovenského jazyka

Pôvodne sa zamýšľalo na vyčerpávajúce spracovanie zozbieraného materiálu v historickom slovníku veľkého typu *s hojnými dokladmi z prameňov /v rozsahu okolo 10 zväzkov/.* Mal to byť slovník podobného typu, ako je Staročeský slovník vydávaný od r. 1968 v Nakladateľstve ČSAV Academia. Koncepciu, ktorú vypracoval autorský kolektív pod vedením doc. V. Blanára, DrSc., bola publikovaná v ukážkovom elaboráte Slovenský historický slovník z predspisovného obdobia. Ukážkový zošit. /Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 156/. Redakčná rada mala zloženie: doc. V. Blanár, DrSc., dr. K. Habovštiaková, CSc., dr. I. Kotulič, CSc. Dielo vypracoval autorský kolektív: doc. V. Blanár, DrSc., dr. J. Doruľa, CSc., V. Gregor, prof. E. Jóna, CSc., dr. K. Habovštiaková, CSc., dr. I. Kotulič, CSc., prom. fil. E. Krasnovská, dr. R. Kuchar, dr. M. Majtán, CSc., dr. M. Majtánová, CSc., prom. fil. J. Skladaná. Podľa vtedajšieho plánu sa mala v osobitných lexikografických dielach spracovať slovenská slovná zásoba z 11. - 15. storočia /v slovníku vlastných mien/, slovná zásoba od 1/2 15. storočia od A. Bernoláka /v slovenskom historickom slovníku a v osobitnom lexikografickom diele slovná zásoba z bernoláskovsko-štúrovského obdobia/.

Vypracovanie a vydanie veľkého historického slovníka slovenského jazyka presahuje súčasné kádrové, materiálne, finančné a edičné možnosti Slovenskej akadémie vied. Reálnejší sa nateraz ukazuje projekt historického slovníka stredného typu v rozsahu troch objemových zväzkov, ktoré by *mohol podstatne skor plniť svoje spoločenské a kultúrno-*historické poslanie. Preto sa členovia autorského kolektívu po uvážení všetkých okolností rozhodli vypracovať stredný typ historického slovníka.

Koncepcia stredného historického slovníka slovenského jazyka sa dotvárala a spresňovala v priebehu rokov 1978 - 1979 diskusiami v autorskom kolektíve v zložení doc. V. Blanár, DrSc., dr. J. Doruľa, CSc., dr. E. Krasnovská, dr. R. Kuchar, dr. M. Majtán, CSc., dr. M. Majtánová, CSc. a dr. J. Skladaná pod vedením dr. Š. Peciara, CSc.

V úvahách o novej koncepcii historického slovníka slovenského jazyka sa autorský kolektív už mohol opierať o svoje predchádzajúce pracovné skúsenosti, získané najmä pri príprave ukážkového zväzku SHS a pri koncipovaní a redigovaní pokusných hesiel a prihliadal aj na pripomienky vyslovené v recenziách a v zaslaných písomných ohlasoch na ukážkový zväzok SHS.

V marci 1979 sa po diskusii so slovenskými historikmi prijal záver, že sa časová hranica posunie do 11. storočia /je to v súlade s prvými publikovanými úvahami o koncepcii historického slovníka slovenského jazyka/. HSSJ sa koncipuje ako výkladový a dokladový slovník stredného typu. V rozsahu troch zväzkov /1 zväzok cca 1500 strán/ sa úsporným spôsobom spracuje v podstate celá slovná zásoba zachytená v kartotéke. Nespracujú sa citátové cudzie slová, ktoré sa do slovenskej lexiky ani dočasne nezačlenili a nejasné lexémy. Osobitné zásady sa vypracovali pre spracovanie vlastných mien. Zásada úspornosti sa uplatňuje najmä vo výklade významov slov, v rozsahu ilustračného materiálu a v miernom hniezdovaní odvodených slov istých typov. I. zväzok HSSJ sa odovzdá do tlače začiatkom r. 1986. II. a III. zväzok sa majú skoncipovať a zredikovať v päťročných cykloch.

I. zväzok autorsky pripravili: doc. V. Blanár, DrSc., prof. E. Jóna, CSc., dr. I. Kotulič, CSc., dr. E. Krasnovská, dr. R. Kuchar, dr. M. Majtán, CSc., dr. M. Majtánová,

CSc., dr. S. Peciar, CSc., dr. B. Ricziová, dr. J. Skladané a zredigovali: doc. V. Blanár, DrSc., dr. I. Kotulič, CSc., dr. M. Majtán, CSc., dr. S. Peciar, CSc. Rukopis posúdia 2 recenzenti a sporné otázky sa predložia na odbornú expertízu.

Niektoré lexikologicko-lexikografické problémy HSSJ

HSSJ patrí medzi historické slovníky so širokým chronologickým rámcom. Tento fakt ovplyvňuje niektoré postupy pri spracovaní heslového slova.

Heslové slovo sa uvádza v hláskovej a pravopisnej podobe súčasnej spisovnej slovenčiny /aj keď nie je táto podoba v prameňoch doložená/. Pri mnohých, najmä prevzatých slovách by sa ťažko dala ustáliť rekonštruovaná podoba nejakého synchronického "prierezu". Pri slovách nedomáceho pôvodu, ktoré nie sú známe zo súčasnej slovenčiny alebo sú v dnešnom jazyku archaické, tvorí sa podoba heslového slova z doložených variantov a vychádza sa z *najvyššieho stupňa adaptácie. Doložené hláskové varianty* heslového slova sú uvedené v tanskribovanej podobe za heslovým slovom v lomaných zátvorkách, napríklad: *írek* ⟨(j)írek, (j)erek, úrek, orek⟩.

Pri opise významového členenia polysémickej lexikálnej jednotky sa usiluje vychádzať od historickej pôvodnej semény. Ak sa dá zachytiť vývin významovej stavby slova od východiskového /obyčajne/ konkrétnejšieho významu k abstraktnejšiemu, resp. terminologickému významu špecifikáciou východiskovej semény, samotné členenie významovej stavby slova poukazuje na sémantický vývin, napr. ponosovať sa

1. sťažovať sa, žalovať sa, vyslovovať sťažnosť, žalobu
2. právo podávať žalobu,obviňovať niekoho pred feudálnou vrchnosťou, pred súdnou inštanciou
3. horekovať, bedákať, nariekať.

Uvádzaním viacerých kontextov z najstarších, resp. z najmladších písomností sa dokumentuje obmedzenie lexémy/semémy na najstarší materiál /pri ústupe lexikálno-sémantického prvku, napr. priš, božba, božiť sa, ungelt/, resp. na najnovší materiál /pri nových lexikálno-sémantických prvkoch, napr. pri dotváraní terminologických sústav/.

Nové významové posuny sa signalizujú zmenami lexikálnej spájateľnosti slova. V HSSJ sa usilujeme naznačovať obsadzovanie obligatórnych valenčných pozícií významovými triedami aktantov i výraznejšie zmeny pri obsadzovaní valenčných pozícií /ide o tzv. sémantizáciu/.

Lexikálne jednotky sa v HSSJ spracúvajú ako prvky lexikálno-sémantického systému, t. j. v začlenení do príslušného čiastkového systému a v rámci jeho celkového vývinu. Tak ako je v lexikologickej analýze nevyhnutné spájať onomaziologický a semaziologický aspekt, tak je pri vymedzení lexikálneho významu v slovníkoch potrebné prizerať aj na vzťahy lexikálneho prvku v čiastkovom systéme /porovnaj napr. Pisárčiková, 1984/. Vnútrosystémová konfrontácia patrí medzi dôležité postupy aj v historickej lexikografii. Intenzionálne vzťahy heslového slova dostávajú svoj výraz pri lexikografickom opise v parafráze lexikálneho významu, extenzionálne vzťahy v explicitnom poukaze na jeho začlenenie do čiastkových systémov.

Pri výklade a slovníkovom spracovaní lexikálneho významu sa ukazuje plodným pojem parafrázy /porovnaj napr. Probleme der semantische Analyse, 1977, Blanár, 1984/.

parafráza vzniká rozložením lexémy/semémy na komplexnejšiu syntaktico-sémantickú jednotku, v ktorej sú jednotlivé príznaky vyjadrené samostatnými lexikálnymi prvkami. Medzi lexémou/semémou a parafrázou jestvuje tým vyšší stupeň ekvivalencie, čím viac komponentov semémy parafráza explicitne obsahuje. Poznanie sémantickej stavby slova v staršom období predpokladá komplexnú sémantickú analýzu a na jej výsledky nadväzuje opis štruktúry sémantických príznakov danej lexémy/semémy. Základom slovníkovej definície je teda štruktúra semémy. Opisované slovo sa najprv priradí k vyššiemu rodu /generický príznak/ a potom sa vymedzia príznaky, ktorými sa určované slovo odlišuje od iných slov tohože rodu /špecifikačné príznaky/. Všimnime si štruktúru významovej stavby substantíva chotár v predkodifikačnom období:

chotár m 1. ⟨⟨územie//
⟨patriace jednej obci⟩
= kataster obce

2. ⟨časť⟩
⟨⟨katastra obce⟩⟩
= roľa, lúka, pasienok

3. ⟨⟨hranica, pomedzie, rozhranie⟩⟩
⟨medzi územiami dvoch al. viacerých administratívnych celkov⟩
= pomedzie, hranica

4. ⟨⟨hraničný znak⟩⟩
označujúci rozhranie medzi územiami dvoch al. viacerých administratívnych celkov⟩
= medza, hrádza, kameň

Schéma rozvíjania lexikálneho významu vyzerá takto:

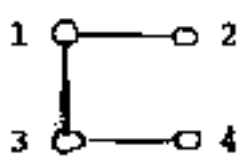

Medzi 1. a 2. semémou je vzťah celku a jeho časti. 3. a 4. seméma sa oddialili od východiskovej semémy /"kataster obce"/ výraznejšie; konštituujú ich nové generické príznaky: 3. ⟨⟨hranica⟩⟩ 4. ⟨⟨hraničný znak⟩⟩ a ich špecifikujúcim sémantickým príznakom je modifikovaná východisková seméma. Na základe zistených sémantických príznakov opisujeme štruktúru semémy parafrázou; ale môžeme brať do úvahy aj niektoré údaje encyklopedického rázu /t. j. odrazové prvky neintegrované do lexikálneho významu tvoriace súčasť obsahu slova/, ak poskytujú informácie charakteristické pre slovnú zásobu spracúvaného obdobia.

Pri botanických a zoologických termínoch sa ako najpresnejší spôsob vymedzenia ich obsahu uvádza dnešný odborný názov a medzinárodný latinský termín.

Vzhľadom na stredný typ slovníka sa vzdávame opisu lexikálneho významu parafrázou pri tautonymách a pri geneticky českých lexikálnych prvkoch. V týchto prípadoch osvetľujeme význam ekvivalentným synonymom.

Členenie polysémickej lexikálnej jednotky na jednotlivé semémy sa opiera o diferenčné /špecifikačné/ príznaky najnižšej abstrakčnej úrovne. Treba však prizerať aj na všetky formálne ukazovatele, s ktorými sa jednotlivé semémy spájajú /väzba, obligatórne obsadenie valenčných pozícií, lexikalizované, frazeologické a typické spojenia, obsadenie sémantických tried aktantov/. Tieto údaje nemožno ani v slovníku stredného typu vynechať. Z historicky základného významu sa ďalšie semémy nediferencujú iba sémantizáciou/desémantizáciou špecifického príznaku, ale často sa pritom modifikuje aj významové jadro; tým sa nová seméma výraznejšie diferencuje od východiskovej semémy. Rozvíjanie významovej stavby slova nemá len podobu lineárneho rozvetvovania.

Zdá sa, že chápať lexikálny význam ako hierarchickú štruktúru sémantických príznakov je najprimeranejšie pri vrstve slov s denotačno-signifikačným významom. Pri nomenklatúrach a terminologických názvoch je dominantným významotvorným činiteľom označovaná skutočnosť; charakteristika významu sa tu zameriava na postihnutie obsahového pojmu. Pri motivovaných slovách sa štruktúrny význam opiera o formu lexémy. Pri predložkách, spojkách, prídavných menách, slovesách je základným významotvorným činiteľom spájateľnosť s inými jednotkami v jazykovom kontexte /porovnaj napr. Staročeský slovník, 1968, s. 24 n./.

Na rozdiel od praxe v súčasných veľkých slovníkoch a na rozdiel od ukážkového zväzku SHS /1973/ v HSSJ sa neuvádzajú tzv. extenzionálne vzťahy heslového slova. Heslové slovo sa nezačleňuje do radu synonymných a blízkoznačných slov ani do slovotvorného hniezda /pri niektorých derivačných typoch je v hesle implicitne naznačené slovotvorné začlenenie hniezdovaním/. Týmto ústupkom typu slovníka sa stlmilo systémové hodnotenie heslového slova.

V HSSJ sa neuvádzajú slová nedoložené v historickom materiáli. Nerobí sa rekonštrukcia neúplne doloženého lexikálneho systému. Napr. nerekonštruuje sa východiskový člen slovotvorného reťazca /doložené je ťažoba, ťažobiť si/sa, ale zo 16.-18. storočia nie je doložený základný člen ťažiť /si/; doložené je ťažkolovať sa, ale nedoložené ťažkať si/sa; nerekonštruujeme nedoložené východiskové substantívum k vzťahovému adjektívu, prídavné meno k adverbiu na -o/-e, resp. k subst. na -osť; nerekonštruujeme chýbajúci člen vidovej dvojice ani základnú podobu substantíva, adjektíva k doloženej deminutívnej podobe.

HSSJ má podať obraz slovnej zásoby slovenskej národnosti v jej vývine od 11. - 18. storočia. Takýto cieľ sa môže nateraz dosiahnuť len sčasti. Spracovaním onomastického materiálu a jednotlivých apelatív od 11. - 14. storočia slovník poskytne najstaršie doklady k vývinu iba menšieho počtu slov od začiatku existencie slovenskej národnosti. Vlastné mená ako dokumentačný materiál majú v HSSJ osobitné postavenie. Vlastnými menami pomenúvalo slovenské obyvateľstvo objekty svojho okolia a na pomenovanie používalo výrazové prostriedky v jazyku už existujúce /v tomto zmysle ide o druhotný plán pomenovania/, preto predstavujú vlastné mená z hľadiska historickodokumentačného materiálu prvoradej dôležitosti. Vlastné mená sú však petrifikované útvary, ktoré poukazujú na dobu pred svojím vznikom. Do vývinovej línie sémantickej stavby príslušnej lexémy sa dá vlastné meno ťažko zaradiť, pretože ako prvok onymickej sústavy sa vyznačuje propriálnou, a nie lexikálnou sémantikou /Blanár, 1980/. V lexikalnom význame slovotvorného základu mena sa petrifikovala motivácia prvotnými pomenovacími okolnosťami mena. Tieto fakty musí brať do úvahy lexikografické spracovanie vlastných mien.

Stylistickými kvalifikátormi a kvalifikátormi poukazujúcimi na obmedzené používanie heslového slova sa hodnotí slovná zásoba kultúrnej slovenčiny ako vnútorne diferencovaný útvar. Spomenuli sme už, že implicitne sa signalizuje aj ustupujúca a novšia vrstva slovnej zásoby. I keď takéto hodnotenie v niektorých prípadoch nie je dosť objektivizované, ani HSSJ stredného typu sa ho nesmie vzdávať. Pri nedomácich výrazoch sa neodlišuje stupeň ich zdomácnenia /cudzie - prevzaté/. Genetickým kvalifikátorom sa poukazuje na pôvod slova a skratka jazyka napravo od lomky naznačuje, akým prostredníctvom sa slovo do slovenčiny dostalo.

Stanovený rozsah HSSJ nedovoluje v slovníku vyčerpávajco dokumentovať ani pri premyslených zásadách úspornosti asledujúce javy:

/ všetky doložené typické spojenia
/ všetky doložené hláskoslovné a tvaroslovné varianty heslového slova
/ všetky doložené lexikalizované spojenia /najmä botanické názvy - napr. pri slove koreň je v kartotéke 78 lexikalizovaných spojení-, zoologické názvy, názvy liečiv a farmaceutických prípravkov/.

Tieto javy dodávajú charakteristický ráz kultúrnej lovenčine, ale ich dôsledným uvádzaním by sa stanovený ozsah slovníka výrazne prekročil.

I napriek týmto obmedzeniam poskytne HSSJ pomerne celený obraz o lexikálnom bohatstve kultúrnej slovenčiny 1. - 18. storočí. Pravda, celé lexikálne bohatstvo so šetkými špecifickými znakmi kultúrnej slovenčiny môže achytiť iba historický slovník veľkého typu.

Literatúra

Ilanár, V.: Apelatívna a propriálna sémantika. Jazykovedný časopis, 31, 1980, s. 3-13.

Ilanár, V.: Lexikálno-sémantická problematika historického slovníka. In: Jazykovedné štúdie, 17, 1982, red. Š. Peciar, s. 25-38.

Ilanár, V. a kolektív: Historický slovník slovenského jazyka. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV /v tlači/.

vali alebo sa nevytvárali medzi národmi a národnosťami jazykové priehrady, ale naopak, aby sa všetci občania ČSSR dobre a spoľahlivo dorozumeli pri práci a v bežnom každodennom styku. Jazykové dorozumenie je predpokladom aj vzájomného obapolného porozumenia a prijímania kultúrnych hodnôt druhého národa, aj tých, ktoré sú viazané na jazykové vyjadrenie.

Tieto ciele sleduje dvojjazykovosť - striedavé používanie obidvoch národných jazykov, češtiny a slovenčiny. Dvojjazykovosť sa uplatňuje najmä v hlavných spravodajských a kultúrnych programoch celonárodného významu v rozhlase a v televízii. V televízii je dvojjazykovosť ešte pestrejšia, lebo sa premieta do všetkých televíznych žánrov okrem vysielania pre deti a pre školy. Táto prax sa dnes všeobecne prijíma. Občan našej republiky si pri takejto jazykovej politike v praxi už od mladosti privykne na to, že mu nepôsobí žiadne ťažkosti vnímanie informácií, ba aj náročnejších programov v obidvoch národných jazykoch. Niekedy si takéto striedanie už ani neuvedomuje. Pravda, v prípade češtiny a slovenčiny ide o jazyky príbuzné a blízke, veľká časť jazykových prostriedkov je obojstranne zrozumiteľná. Táto vzájomná zrozumiteľnosť však nie je sama od seba. Je vypestovaná dlhodobým návykom od raného detstva vnímaním /i neuvedomovaným/ prílevu informácií nielen vo vlastnom, materinskom jazyku, ale aj v druhom štátnom jazyku našej vlasti. Preto tu vidíme ešte značné generačné rozdiely: oproti starším majú mladšie ročníky oveľa lepšie rozvinutú schopnosť prijímania dvojjazykovej komunikácie. Popri škole, kde je tiež zastúpený druhý jazyk na hodinách jazykovej a literárnej výchovy, plnia tieto hromadné komunikačné prostriedky aj vzdelávaciu funkciu, a to nielen priamo vo vzdelávacích programoch, ale vo

všetkých svojich reláciách, kde akoby mimovoľne, ako vedľajší produkt, zabezpečujú pre poslucháčov aj jazykovú výučbu v praxi, a to nielen v materinskom jazyku, ale aj v jazyku druhého bratského národa.

V niektorých reláciách, napríklad v spravodajstve, v športových či hudobných programoch, niet pri práci dvojjazykovosti takmer žiadnych komunikačných problémov. Naše doterajšie prieskumy napríklad medzi poslucháčmi bohemistiky v Prahe na FFUK ukazujú, že prijímanie často sa opakujúcich typov programov nepôsobí takmer žiadne ťažkosti z hľadiska dobrého pochopenia informácií. Iná je situácia pri umeleckých slovesných programoch, napríklad pri literárnych pásmach, televíznych hrách a či pri prenose divadelných inscenácií a filmových predstavení. Komunikačné ťažkosti sú väčšine lexikálnej a štylistickej povahy. Umelecké texty sú výrazovo náročnejšie, je v nich bohatšia slovná zásoba, diferencovanejšie syntaktické postupy a výstavba textu. Literárny text je viazaný na sémantické, významové hodnoty výrazov. Napríklad básnická reč je bohatá na metaforické používanie slov, obrazné vyjadrovanie, významové posuny, ale aj na neologizmy, novotvary v snahe po sviežom, umelecky pôsobivom vyjadrovaní. Reč scénických postáv hier zo súčasnosti zase oplýva nespisovnými, slangovými výrazmi, prvkami mestskej reči, reči mládeže a podobne. Klasická literatúra obsahuje aj prvky ľudových nárečí, ľudovej frazológie a rozmanitých archaizmov a historických reminiscencií. Čestina a slovenčina sú si najbližšie v oblasti neutrálneho štýlu, ktorý sa najviac využíva v spravodajstve a v odbornom vyjadrovaní. Za paralelné výrazy považujeme také slová a slovné spojenia, ktoré majú rovnakú vonkajšiu podobu - hláskovú stavbu - a rovnakú vnútornú, obsahovú štruktúru - význam. Para-

lelnosti neprekážajú pravidelné hláskové rozdiely, ktoré nemenia význam slova, ako napríklad - stôl - stůl, riadiť - řídit, diaľnica - dálnice a podobne. Ani rozdiely v gramatickej stavbe jazyka, odlišné koncovky pri skloňovaní a časovaní alebo paralelné slovotvorné prípony neznižujú zrozumiteľnosť textu, lebo sú pravidelné a neustále sa opakujú. Aj bez hlbšieho štúdia gramatiky blízko príbuzného jazyka možno vlastne podvedome postihnúť jeho systém. Inak by sa nedalo vysvetliť, že pri prechádzaní slov z jedného jazyka do druhého sa objavujú takzvané kontaktové neologizmy obyčajne v dokonale poslovenčenej alebo počeštenej podobe /dálnice - diaľnica, klidný - kľudný/. Použité príklady naznačujú, v čom bude problém zrozumiteľnosti obidvoch jazykov: bude to v oblasti slovnej zásoby, najmä jej významovej a štýlovej stavby. V spravodajstve či v športe sa neustále opakujú ist výrazy a klišé v snahe po stručnom, jasnom a presnom vyjadrovaní výber slov je vedome a funkčne obmedzený a navyše sa používajú, pokiaľ je to možné, výrazy v obidvoch jazykoch paralelné, teda všeobecne zrozumiteľné. Naopak v umeleckom literárnom texte, ale aj v bežnej hovorenej reči, na ktorej moderná literatúra a dráma stavia, vyskytuje sa veľké množstvo výraziva diferencovaného v rovine významovej a štýlovej. A'a aj samy spisovné výrazy majú bohatú štýlovú diferenciáciu na vrstvu knižnú, básnickú, archaickú a výrazy viazané na funkčné štýly ako odborné termíny alebo slová charakteristické pre publicistický štýl v jeho rozmanitých žánroch.[3] V tomto rozvrstvení a najmä vo významovej a expresívnej oblasti sa jazyky nekryjú vo všeobecnosti. A platí to nielen pre cudzie jazyky, ale aj pre jazyky príbuzné a blízko príbuzné, ako je čeština a slovenčina.[4]

Diferenčných javov v oblasti slovnej zásoby je veľmi veľa, najmä v základnom slovníku /bez odbornej terminológie/. Možno sa o tom presvedčiť nazretím do česko-slovenského slovníka. Často aj totožnosť alebo paralelnosť výrazu skresľuje, lebo len bohatá exemplifikácia môže postihnúť rozličné využitie spoločného výraziva v spojeniach a kombináciách, pre každý jazyk vlastných a typických. O diferenčných javoch sa niekedy rozpačito mlčí vari preto, že sa mnohí mylne domnievajú, akoby boli na prekážku zbližovania jazykov a kultúry. Pritom práve lexikálne diferencie sú pre didaktické ciele v škole, ale aj pre najširší okruh účastníkov hromadnej komunikácie dôležité a aj zaujímavé. Ponajprv sa treba s nimi oboznámiť pre dokonalejšie porozumenie textu v obidvoch jazykoch. Ale život slov úzko súvisí so životom spoločnosti a národa. Vidíme to napríklad na ľudovej frazeológii, ktorá uchováva svedectvo o starobylých výrobných spôsoboch, o spôsoboch myslenia a cítenia, prežívania udalostí, takzvanú ľudovú múdrosť.[5] Popri spoločnom dedičstve sú v našich jazykoch aj prvky rozdielne, ktoré vnímame ako nové a originálne. Pre svoju zrozumiteľnosť sa často preberajú do textu koncipovanom v druhom jazyku.

V minulosti sa v lexikálnej oblasti obidva jazyky navzájom obohacovali, čo viedlo k ich zbližovaniu, ale zároveň sa vyvíjali každý svojím spôsobom v iných podmienkach národného života a v kontakte s inými spoločenstvami. Napríklad slovenčina má veľa slov spoločných s maďarčinou, rumunčinou, ruštinou, ktoré sú v češtine neznáme /ťava, chýrny, chotár, banovať, geleta, fujara, cap, bryndza, fakľa, želať, iskrený, krepký, trudný a podobne/. Ale ani v základných slovách spoločného slovanského pôvodu sa naše jazyky vždy nekryjú, každý si zo spoločného

fondu vyberá a využíva iné prvky alebo ich ďalej rozvíja vlastným spôsobom.[6] Známe sú rozdiely pri základných slovesách /robiť - dělat, rozprávať - mluvit, počuť - slyšet, brýzť - kousat, prehltnúť - spolknout, maškrtiť - mlsat, kŕivať - kulhat, vedieť - umět, znát; dymiť, fajčiť - kouřit atď./, pri základných názvoch reálií /pery - rty, chrbát - záda, hřbet - chrbtica - páteř, múr - zeď, kachle - kamna, stolička - židle, topánky, čižmy - boty, fúzy - knír, belasý - modrý, sivý - šedý, barnavý - hnědý, pomalý - líknavý, usilovný - pilný, atď./. Popri uvedených kontrastných výrazoch nájdeme aj také, kde výraz jedného jazyka je aj synonymom alebo jedným zo synoným v druhom jazyku /belasý - modrý, sivý - šedivý atd./. Štruktúra lexikálneho systému v obidvoch jazykoch je budovaná asymetricky, ako je to aj pri jazykoch nepríbuzných. S týmto faktom treba rátať pri dorozumievaní, ale treba sa s ním vyrovnávať v prekladateľskej praxi. Mnohí používatelia aj v niektorých českých krajoch budú dosť typických slovenských slov poznať z vlastného nárečia najmä v moravskej oblasti, kde je v zhode so slovenčinou /dědina, sucať, maškrta; vesnice, truhlář, pamlsek/. Nebude teda na celom území rovnaká miera vzájomného dorozumenia a porozumenia textom v bohatej štýlovej škále.[7]

Značnou prekážkou zrozumiteľnosti sú výrazy s rovnakou alebo paralelnou hláskovou stavbou, ale s rozdielnym významom /české pivnice značí miestnosť, kde sa čapuje pivo, slovenské sklep je zastaraný výraz pre obchod, predajňu; slovenské výrazy lichva, statok, dobytok majú v češtine ekvivalent dobytek; české statek znamená "hospodárstvo, gazdovstvo, majetok", české lichva, lichvář má význam slovenského úžera, úžerník/.

Významová stavba slov a výrazov býva často rozdielna. Paralelné slovo sa môže v niektorých významoch zhodovať, v iných odlišovať. Napríklad chovať dobytok je paralelné, ale české pochovat dítě môže znamenať jednak "držať na rukách, pestovať", jednak "dať do hrobu", české synonymum je pohřbít. K takýmto ťažkým nedorozumeniam obyčajne nedochádza, lebo kontext zväčša signalizuje celkový zmysel výpovede. Niekedy však tieto signály nie sú dostačujúce, respektíve ich čitateľ, poslucháč rozhlasu alebo divák televízie neberie na vedomie, lebo sa upriami na význam, ktorý má výraz v jeho rodnom jazyku a ktorý sa mu vybaví v mysli skôr.

Osobitnú pozornosť si zaslúžia takzvané dvojstranné výrazy, ktoré sa vyskytujú v obidvoch jazykoch, no v každom z nich v inom význame. Tieto významy etymologicky [illegible]ne spolu súvisia, kedysi v dávnej minulosti mali spoločný všeobecnejší, širší význam, ktorý sa v priebehu samostatného vývinu našich jazykov diferencoval, nadobudol osobitný význam alebo významy a používa sa aj v odlišných ustálených spojeniach /jeho spájateľnosť, distribúcia a kompatibilita sú v jazykoch odlišné/. Z dnešného hľadiska si však tieto etymologické významové súvislosti nevedomovú, a slová sa zamieňajú. Napríklad české [illegible] špatný znamená "zlý, chybný, pokazený, nepoužiteľný": špatný člověk, špatné pero je po slovensky zlý človek, zlé pero. Slovenské špatný človek znamená "nepekný škaredý" /špata/. Tam, kde je slovo pevne zaužívané, k takýmto zámenám nedochádza, napríklad slovenské chudý - české hubený sa drží aj v rozličných odvodeninách: schudnúť, vychudnutý - zhubnout, vyhublý; české chudý - slovenské chudobný, schudnout - schudobnieť. Ale nie vo všetkých spojeniach sa dajú tieto diferenčné výrazy automaticky

dosadiť. Napríklad slovenské chudé mäso je po česky libové maso /toto adjektívum nemá v slovenčine paralelu/. Konfrontačná lexikológia češtiny a slovenčiny tu má nepreskúmané pole pôsobnosti, a nielen pri registrovaní diferenčných slov a výrazov. Sleduje hlavne vývinové procesy v slovnej zásobe obidvoch jazykov, ktoré sa odohrávajú najmä pri zvýšených kontaktových podmienkach, ako sme toho svedkami aj dnes. Sledujú sa spôsoby a skúmajú príčiny integračných, ale aj diferenciačných procesov, konvergentného, divergentného, ale najčastejšie dnes paralelného vývinu.[9] V dnešnom živote našich národov aj našich jazykov sú dnes prevládajúce konvergentné tendencie, ktoré napomáhajú celkovému zbližovaniu lexikálnych štruktúr češtiny a slovenčiny následkom procesov vyrovnávania asymetrií paralelných štruktúr, paralelného tvorenia neologizmov, najmä odborných termínov paralelnými slovotvornými postupmi s využívaním paralelných slovotvorných prípon. Napríklad v obidvoch jazykoch sa tvoria adjektíva ako dialnicový - české dálnicový, i keď sa v češtine často používa aj dálniční, napríklad dálniční doprava; kompresorový /v češtine i kompresní/. Spisovné jazyky najmä v odbornej terminológii preferujú paralelné tvorenie, ktoré podporuje zbližovanie, lebo výrazy z odbornej reči prechádzajú často do neodborného vyjadrovania. Príkladom na takéto paralelné tvorenie môže byť terminológia cestnej premávky, kde sa aj v slovenčine v zhode s češtinou ustálil celý rad termínov zo základu jazdiť /podjazd, prejazd, zájazd, jazdný pruh, spolujazdec, jazda na aute alebo inom dopravnom prostriedku, obyčajne cestnej premávky/; v železničnej doprave sa udržala staršia ustálená terminológia: príchod, odchod vlaku oproti českému příjezd, odjezd, cesta vlakom proti českému jízda vlakem atď., ale

železničný nadjazd - nadúrovňové križovanie železnice a cesty či diaľnice. Slová jazdiť, jazda bolí v slovenčine donedávna obmedzené iba na jazdu na koni. Ale modernizácia dopravy si vyžiadala novú terminológiu, ktorá sa utvárala v maximálne možnej zhode s terminológiou českou tam, kde to lexikálne štruktúry dovoľujú. Napríklad nebolo možné zjednotiť české silniční doprava - slovenské cestná premávka /ale železničná doprava/, lebo slovo silnice nemá v slovenčine paralelu. Jestvujú výrazy cesta a hradská, z ktorých sa iba paralelné slovo cesta stalo základom dnešnej terminológie.

Odborná terminológia sa dnes plánovite ustaľuje tak, aby sa predchádzalo možným nedorozumeniam. Komisie odborníkov rozličných odborov a jazykovedcov spolupracujú na tomto programe už niekoľko desaťročí.[10] Táto práca má zielen pozitívne výsledky pre rozvoj československej vedy, výroby a kultúry, ale odráža sa aj na integrujúcich procesoch vývinu neodborného jazyka, na prvom mieste jazyka publicistiky - ktorá je práve na rozhraní odborných a neodborných štýlov - a najčastejšie jej prostredníctvom sa odborné výrazy dostávajú do každodennej reči. Publicistický štýl si počas dlhého obdobia /už od štúrovských Národných novín/ vzájomných československých jazykových vzťahov vypracoval určité štylizačné postupy, ktoré obmedzujú možnosti nesprávneho pochopenia jazykovej informácie aj pri značnej odlišnosti lexikálneho výraziva základných pomenovaní. Jedným z postupov takéhoto štylizovania je využívanie spoločných synoným často kontaktového pôvodu. Môžeme si to vysvetliť takto: pre každú vec, činnosť alebo dej máme v jazyku viacero synoným alebo tautoným. Napríklad v slovenčine: viesť, spravovať, riadiť; ísť, chodiť, jazdiť; priať, želať, žičiť; ustatý, ukonaný,

unavený; pokoj, pokojný - kľud, kľudný; luhať, klamať, cigánit; hladiť, hladička - žehliť, žehlička; dojčiť, dojča - kojiť, kojenec; bezočivý, drzý, usilovný, pracovitý, snaživý, pilný; napomáhať niečomu, prispievať k niečomu; užitočný, úžitok - prospešný, prospech. Takýchto dvojíc či trojíc výrazov by sme mohli nájsť veľmi veľa. Z nich výrazy paralelné k riadiť, jazdiť, prať, unavený, kľudný, luhať, žehliť, kojiť, drzý, pilný, prispievať, prospech sa vyskytujú aj v češtine, alebo sú v slovenčine priamo ako synonymá vzniknuvšie jazykovým kontaktom. Neberieme teraz do úvahy spisovnú hodnotu uvedených synoným, niektoré sú hovorové, nespisovné, ale v tejto platnosti frekventované. V niektorých prípadoch je spoločných členov synonymických radov viac, napríklad v češtine luhať - klamať. Treba mať na mysli, že nie vždy sa zhoduje ich distribúcia a spájateľnosť, nevyužívajú sa v tých istých spojeniach, alebo je medzi nimi štylistický rozdiel, napríklad v slovenčine slovo luhať je knižné, v češtine má neutrálnu paralelu lhát. Výrazy ako prospech, prospešný, prispievať /ale nie príspevok/ sú v slovenčine frekventované v administratívnom, ale aj v novinárskom štýle.

Dnes, keď skúmame tieto javy nie z nejakého puristického stanoviska, ale zo širšieho sociolingvistického hľadiska - aj so zreteľom na teóriu komunikácie - vidíme užitočnosť týchto kontaktových prvkov, tvoriacich celú sústavnú vrstvu slovnej zásoby /právom sa možno domnievať, že korene tohto stavu sú v spoločnom spisovnom jazyku Čechov a Slovákov v minulosti/. Veľmi dôležitú funkciu okrem odbornej reči majú tieto spoločné prvky v publicistike, kde pomáhajú vo verejných prejavoch celoštátneho určenia, najmä v hromadných komunikačných prostriedkoch prekonať jazykové rozdiely, ktoré by mohli vytvárať pre-

kľúčky zrozumiteľnosti. Preto sa dnes vypracúva teória spisovného jazyka nie z hľadiska staršej koncepcie jazykovej čistoty, pôvodnosti /frečitosti/, ale z hľadiska funkčnosti s prihliadaním na medzijazykové vzťahy v našej jazykovej situácii, vzťahy dvoch blízkych príbuzných jazykov v kontakte.[11] Možno uviesť niekoľko príkladov na kontaktové synonymá, pôvodom staršie či novšie bohemizmy v slovenčine, ktoré sa dnes považujú za spisovné. Česko-slovenský slovník mnohé z nich uvádza dokonca medzi ekvivalentmi českých slov na prvom mieste, čo by znamenalo, že sú dnes z hľadiska frekvencie v textoch častejšie. Domnievame sa, že tu slovník nemá dostatočne spoľahlivú dokumentáciu; poradie ekvivalentov môže byť buď náhodné alebo vedené úmyslom upozorniť na možnosť použitia kedysi príznakových kontaktových synoným v spisovne neutrálnej platnosti. Ešte vo výkladovom Slovníku slovenského jazyka /1959-1965/ sa niektoré z týchto výrazov uvádzali so štylistickou charakteristikou "knižné zastarané", lebo v dokladoch sa nachádzali najviac u starších autorov klasickej literatúry. Napríklad usilovný - pilný, posteľ - lože, lôžko, bezočivý - drzý, pokoj - kľud, povala - strop, viezť sa /napríklad na saniach/ - jazdiť, cieľ - účel, príčina - dôvod, rokovanie - jednanie, tokár - sústružník, úloha - úkol, svojvôľa - zvoľa. Tento proces nie je ukončený. Denne zaznamenávame nové kontaktové neologizmy a synonymá.

Slovenčina sa, prirodzene, viac prispôsobuje češtine, ale možno uviesť aj kontaktové neologizmy a synonymá pôvodu slovakizmy v češtine, napríklad koupele, železničář, namyslený, dovolenka, rozlučka, rozlučkový, horko-těžko a podobne. V textoch ich možno nájsť aj viac, napríklad dědina, zákruta, silnice, to se mi páčí, nepáčí, podujatí, završit, nepremáva a podobne. To sú výrazy obmedzené na

[illegible]nie miestneho koloritu alebo slangového podfarbenia textu napríklad v prekladoch zo slovenčiny, ale aj z iných jazykov, kde slovakizmus plní funkciu expresívneho príznakového prvku na charakteristiku postavy. Podobnú funkciu majú niektoré nespisovné a slangové bohemizmy v slovenských prekladoch z cudzích jazykov.

Takto načrtnutá jazyková situácia nám dovoľuje záver: pomer k spisovnej češtine zo slovenskej strany a pomer k spisovnej slovenčine zo strany českej možno hodnotiť ako vzťah v istom zmysle rovnocenný so vzťahom k vlastnému spisovnému jazyku, ktorý nie je ovládaný aktívne, ale formou semikomunikácie, ktorá však vytvára návyk, a tým aj pomer k druhému jazyku ako k intímne známemu a blízkemu; kultivovanosť, vybrúsenosť literárnej reči dodáva spisovnej češtine i spisovnej slovenčine prestíž, ktorá je vzájomná a dovoľuje prijímať a hodnotiť literárne, ale aj populárne a publicistické texty v druhom jazyku.

P o z n á m k y

1. V. Budovičová: Charakter dnešnej jazykovej situácie v ČSSR, AUC, Slavica Pragensia XVIII. Praha 1975, s. 185-198.

2. J. Horecký: Všeobecné a špecifické črty jazykovej kultúry v našich jazykoch. In: Otázky jazykové kultúry v socialistické spoločnosti. Academia Praha 1979, s. 21-25.

3. J. Mistrík: Problémy masovej komunikácie. In: Z teórie spisovného jazyka. Veda Bratislava 1979, s. 69-72.

4. V. Budovičová: Lexikálny pohyb v tzv. blízko príbuzných jazykoch. In: Československé prednášky pre VII. medzinárodný kongres slavistov. Varšava 1973, s. 271-278.

5. E. Smiešková: Malý frazeologický slovník. SPN Bratislava 1974.

6. V. Budovičová: Z konfrontačnej lexikológie príbuzných jazykov, lexikálne paralely v slovenčine, ruštine a češtine: In: Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby II, UK 1983; P. Ondrus, J. Horecký, J. Furdík, Súčasný slovenský spisovný jazyk - Lexikológia. SPN Bratislava 1980, s. 184-200.

7. Al. Jedlička: Přejímáme slovenská slova? Jazykový koutek Čs. rozhlasu. Praha 1949; Poznámky ke konfrontačnímu studiu slovenčiny a češtiny, Jazykovedné štúdie XII. Bratislava 1974, s. 20 n; V. Křístek: Jazykové pozadí česko-slovenského kultúrního kontextu. In: AUC, Slavica Pragensia XVIII, 1975.

8. Dnes máme k dispozícii dobré prekladové slovníky na úrovni súčasnej lexikografickej teórie, a to Slovensko-český slovník autorov Ž. Gašparíkovej a A. Kamiša, SPN Praha 1964 a Česko-slovenský slovník G. Horák a kol., Veda Bratislava 1979.

9. V. Budovičová: Spisovné jazyky v kontakte - sociolingvistický pohľad na dnešný vzťah spisovnej češtiny a slovenčiny, Slovo a slovesnost 1974, s. 171 - 181.

10. Pozri Československý terminologický časopis 1961-1965 a kultúra slovenského slova od r. 1967, vyd. Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV Bratislava; J. Horecký, Základy slovenskej terminológie. SPN Bratislava 1956.

11. V. Budovičová: K teórii spisovného jazyka najmä z hľadiska medzijazykových vzťahov. In: Z teórie spisovného jazyka, Veda Bratislava 1979, s. 52-60.

Ľudová hudba a súčasnosť

Ladislav Burlas

Ľudové umenie je široký pojem, pod ktorým rozumieme vlastné umelecké produkty a výkony ľudových más, ale aj umenie, ktoré je blízke ľudu. Pod ľudovou hudbou chápeme v užšom zmysle slova ústne dochovanú folklórnu tradíciu, v širšom zmysle ide o každý hudobný prejav pochádzajúci z ľudu. Umelecká sebarealizácia ľudových vrstiev sa prejavovala v historickom vývoji charakteristickým spôsobom. To, čo nazývame folklórnou hudbou, je len časťou ľudového umenia, je však typickým prejavom kultúrnej polarizácie feudálnej spoločnosti, keď si ľud utváral svoju vlastnú hudobnú kultúru. Táto hudba, vzhľadom na jej mimoriadne hodnoty a schopnosť byť dlho aktuálnou, sa nám dochovala až podnes.

Dnešná kategória ľudovosti je, samozrejme, širšia. Obsahuje aj umeleckú činnosť proletariátu v kapitalistickej spoločnosti a zahŕňa rozsiahlu umeleckú aktivitu ľudu v spoločnosti socialistickej. V súčasnosti sa u nás ľudový charakter prejavuje selektívnou pozornosťou k ľudovej tradícii, širokým a diferencovým rozvojom záujmovej umeleckej činnosti, starostlivosťou o žánre populárnej hudby a prejavuje sa aj v oblasti profesionálneho umenia novou

kvalitou umeleckej práce, ideovo-emocionálnou angažovanosťou a úsilím o spoločenskú rezonanciu a zrozumiteľnosť. V socialistickej spoločnosti zanikli podmienky pre polarizáciu a vznik dvoch kultúr, kultúry vládnúcich tried a kultúry ľudu. Spoločenské nároky a požiadavky kladené na umenie sa spĺňajú prostredníctvom žánrovej a druhovej diferencovanosti hudby. Folklórna hudba sa u nás vyvinula takým vzácnym a špecifickým spôsobom, že bola - a do určitej miery aj stále je - inšpiračným zdrojom pre súčasnú hudobnú tvorbu a pre rozličné súčasné hudobné aktivity. V našej ľudovej hudobnej tradícii sa zachovali archaické vrstvy, ktoré sa viažu na starú roľnícku a pastiersku kultúru. Tieto štýly sa so svojimi charakteristickými črtami stali koncom minulého storočia a v prvej polovičke nášho storočia konštitučnými vlastnosťami slovenskej národnej hudby.

K charakteristickým črtám hudobného folklóru patrí spontánnosť a kolektívnosť tvorby. Azda v jedinej hudobnej oblasti sa všeobecne uznáva kolektivita a osobná anonymita v tvorbe. Ľudový umelec sa sám nerátal za autora, ľudovú pieseň nevyhlasoval za svoje dielo. V tejto oblasti totiž niet originálu a kópií, každý nový variant je autentický, a preto sa hovorí, že ľudová pieseň žije v množine obmien. Autentická ľudová hudba sa šírila ústnym podaním a zaučaním.

V 19. storočí sa začal proces objavovania ľudovej hudby inými triedami, a teda aj osvojovania si folklórneho dedičstva. Skladatelia minulého storočia objavili v ľudovej hudbe neodcudzený umelecký poklad, objavili črty osobitosti, ktoré boli potrebné ku kreácii umelej a umeleckej hudby v zmysle hudby národnej. 20. storočie objavilo ďalšie charakteristické črty ľudovej hudobnej tradí-

cie a dovršilo vznik národnej hudby. V socialistickej epoche nášho vývoja sa plne prejavila tzv. druhá existencia folklóru. Ide v nej o vedomú renesenciu folklórnej tradície, teraz už pestovanú, vydávanú a šírenú tlačou a ostatnými masovými komunikačnými prostriedkami. V súčasnosti sa stretávame s oživovaním autentického hudobného folklóru, kde sa neráta so skladateľským zásahom. V tejto sfére neodmysliteľnú úlohu hrá etnomuzikológia, s jej poznávacími metódami a hodnotiacmi kritériami. Je to ďalej upravovaný folklór, v ktorom nemalú úlohu hrá aj citlivá práca skladateľa. Skladateľ objavuje skryté dispozície v ľudovej tradícii pre uplatnenie súčasných foriem hudobného myslenia. Najnáročnejším vzťahom skladateľa k ľudovej hudobnej tradícii je osvojenie si charakteristických čŕt ľudovej hudobnej reči. Ide teda o prepodstatnenie, o prenesenie osobitých vlastností ľudového hudobného prejavu do súčasnej umele tvorenej, umeleckej hudby. Tak sa utvárajú súčasné podoby hudobného folklóru medzi archaizujúcou autenticitou a náročným esteticko-umeleckým pretvorením. Uprostred stoja rozličné stupne štylizácie s funkciou zábavnou a úžitkovou. Žiada sa však, aby aj úžitkovo-zábavné poňatie folklórnej úpravy zodpovedalo náročným umeleckým kritériám. Spolu s druhou existenciou folklóru - a tá sa začala prinajmenej už začiatkom nášho storočia - vyvinul sa aj spotrebiteľský vzťah k ľudovej hudbe. Ľudový človek si spieval a hral pre seba a pre svojich blízkych. Nerobil zo svojej hudby produkciu. Postupne sa však strácal aktívny, tvorivo-interpretačný vzťah a z ľudovej hudby sa stala hudba na počúvanie, na naštudovanie, na zakúpenie vo forme notovej zbierky, vo forme gramoplatne.

Pre našu súčasnosť rozhodujúci je však opak, teda nie spotrebiteľský vzťah k hudbe. Rozhodujúce je aj to, či si dnešný človek dokáže utvoriť k hudbe vzťah osobného stotožnenia, teda niečo, čo bolo pre primárnu existenciu folklóru podstatné. Je možné tento pôvodne folklórny vzťah rozšíriť aj na súčasné nefolklórne žánre? Radi by sme videli, aby sa "hudobná spotreba" našej doby menila na aktívne osobný vzťah, na osobné stotožnenie sa s hudbou.

Oddávna sme svedkami procesu, v ktorom sa umelá tvorba folklorizuje. Okrem autentickej ľudovej hudby poznáme aj tvorbu umelú, ktorá zľudovela. Napr. niektoré piesne národného umelca Mikuláša Schneidra-Trnavského sa osvojili a šírili ústnym podaním a dostali sa do repertoáru ľudových spevákov. Je pravdepodobné, že takto zľudoveli mnohé umelé piesne 19. storočia, rozličné Limbory, limbory, Kysuce, Kysuce, Boleráz a iné. Proces zľudovenia sa deje aj pred našimi očami. Z čias druhej svetovej vojny sa zachovali v ústnom podaní partizánske a protifašistické piesne. Zľudoveli piesne s družstevnou tematikou a rozšírili sa mnohé nové piesne ako ľudové, hoci poznáme ich autora. V procese folklorizácie nejde o úpadok akademických foriem z iných hudobných žánrov, ale predovšetkým o novú kvalitu vznikajúcu prostredníctvom aktívneho osvojovania a osobného stotožňovania sa s hudobným prejavom. Proces osvojovania vidíme aj v tom, že sa udomácňujú ľudové piesne z iných regiónov a z iných hudobných dialektov, a tým sa utvára nový, širší repertoár piesní. Masové komunikačné prostriedky vplývajú na spopularnenie málo známych piesní, podnecujúcich iniciatívu a záujem ľudí prispieť do rozhlasových relácií, ako je napríklad Klenotnica slovenskej ľudovej hudby - vlastným podielom. Nové generácie si osvojujú folklórne dedičstvo a vystupujú s ním na folklórnych

festivaloch. Naši občania sa zaujímajú o zanikajúcu tradíciu výroby ľudových hudobných nástrojov a o ľudovú nástrojovú hudbu.

Neraz si kladieme otázku, nakoľko je človek mozikálny, či hlavným meradlom je to, nakoľko sám pestuje hudbu, alebo či stačí, ak pestuje schopnosti aktívne počúvať výkony druhých ľudí? Striktné oddelenie tvorby od interpretácie a od apercepcie je záležitosťou novovekého európskeho vývoja; súvisí s procesom deľby práce a špecializácie. Ale beda, ak sa ľudia zriekni vlastnej tvorivosti na úkor špecialistov. Veď tvorivosť je človeku taká vlastná a je takou samozrejmosťou, ako je dýchanie alebo chodenie. Ide len o to, akú kvalitu a akú kvantitu táto tvorivosť dosahuje. Aj hudba má svojich záhradných trpaslíkov, malovaných a vyšívaných jelenčekov, svoje labute na jazierkach, jednoducho svoju gýče. Niet azda horšieho, ak sa pod pojmom ľudového umenia chápe nenáročné umenie či aranžérska maniéra a hudobná konfekcia. Všetky pociťované násilnosti v oblasti renesancie tradičného folklóru majú svoje korene v neštýlovom premiešavaní tradície a súčasných žánrových oblastí hudby, netvorivom prístupe ku tradícii, v nedostatočnej umeleckosti nového umeleckého artefaktu.

Očividne máme u nás rozdiely v spoločenskom osvojovaní si hudby. Bojíme sa triviálnej a banálnej hudby, bojíme sa vzniku alternatívneho, teda nevzdelaného a nekritického poslucháča s nedovyvinutou súdnosťou. Ale v prospech uriekani sa k hudbe je deviza, ktorá sa dá porovnať len so šľachetnosťou pôvodného folklórneho vzťahu k umeniu. Je vecou súčasnej estetickej a hudobnej výchovy, aby tento spontánny záujem o vrodenú potrebu človeka vedela usmerniť a rozvíjať v zmysle ideálov súčasnej kultúry a vkusových nárokov.

Súčasná komunikačná technika sa stáva spojencom estetizácie človeka a vôbec nemusí viesť k spotrebiteľskému vzťahu k hudbe. Môže rovnako inšpirovať k správnemu počúvaniu, ale aj k rozvíjaniu rozličných hudobných záujmov. Nasýtenie nášho životného prostredia hudbou je, vlastne by malo byť, poľudštovaním predmetného sveta. Folklórna tradícia sa dozaista nemôže vrátiť v tomto svete na miesto, z ktorého pôvodne vyšla. Musíme rátať s nevyhnutným vznikom sekundárnych foriem ľudovej hudobnej tradície a so vznikom nových štýlov a nových hudobných aktivít. Zdá sa však, že autentickej podoby folklóru je pre nás stále aktuálna otázka vzťahu človeka k umeniu. Šanca folklóru sa potom nachádza nielen v ňom, samotnom, ale aj mimo neho, ak ide o zainteresovaný a aktívny vzťah k umeniu. A v tom je aj podstata ľudovosti umenia a o to nám ide aj v súčasnom folklórnom hnutí.

Špecifiká stupňovania v slovenčine

Klára Buzássyová

Počet a povaha významov, ktoré majú v jazyku charakter gramatických kategórií, teda vyjadrujú sa ustálenou gramatickou formou, tvorí dôležitú charakteristiku každého jazyka. Medzi gramatické kategórie charakteristické pre slovenčinu patrí aj kategória stupňovania vzťahujúca sa na vlastnostné adjektíva a na príslovky.

Keď sa dívame na istý jazyk z hľadiska iného jazyka /napríklad na cudzí jazyk sa mimovoľne dívame cez prizmu svojho materinského jazyka/,teda pri konfrontácii dvoch alebo viacerých jazykov sa ukazuje ako účelnejšie a často aj nevyhnutné širšie chápanie jazykových kategórií - nielen ako gramatických, často stotožňovaných s morfologickými kategóriami, - ale ako funkčno-sémantických kategórií alebo polí v takom zmysle, ako tieto pojmy chápe A. V. Bondarko /1971, 1976, 1983/. Funkčno-sémantickú kategóriu /nadradenú gramatickej morfologickej kategórii/ chápe autor ako systém rôznorodých prostriedkov schopných spolupôsobiť pri spĺňaní istých sémantických funkcií. Alebo funkčno-sémantické pole /novší variant pojmu funkčno-sémantická kategória/ definuje A.V. Bondarko ako jazykové zjednotenie formované gramatickými /morfologickými a syntaktickými/ prostriedkami daného jazyka spolu s lexikál-

nymi, gramatickými a slovotvornými prvkami, ktoré sú s týmito gramatickými prostriedkami v interakcii a patria k tej istej "sémantickej zóne" napríklad komparatívnosti, posesívnosti, lokatívnosti a podobne /Bondarko, 1983, s. 34/. Porovnávanie /komparatívnosť/ autor zaraďuje medzi zoskupenia polí s kvalitatívno-kvantitatívnym /prevažne atributívnym/ jadrom.

Pre širšie chápanie jazykovej kategórie možno uviesť prinajmenej dva dôvody. Pri hľadaní prostriedkov ekvivalentných morfologickým prostriedkom jedného jazyka často vybočujeme v porovnávanom jazyku z morfologickej roviny, ekvivalentné prostriedky nachádzame v lexikálnych, slovotvorných a podobných prostriedkoch; gramatické kategórie majú charakter poľa aj preto, že ich morfologické jadro, centrum /alebo aj viac centier/ často plynule prechádza do perifernejších nemorfologických prostriedkov vyjadrovania istých významov, významy morfologických kategórií sa alebo stýkajú alebo prekrývajú s inými významami. Vzťahuje sa to aj na kategóriu stupňovania. Význam stupňovania má veľmi blízko k intezifikácii, čo už nie je primárne gramatická, lež sémantická a štylistická problematika.

V našom texte sa pokúsime špecifikovať fungovanie kategórie stupňovania v slovenčine tak, že v súlade s funkčno-sémantickým chápaním budeme postupovať od významu k výrazu. Najprv budeme venovať pozornosť sémantickému vymedzeniu tejto kategórie, potom si všimneme, akými prostriedkami, formami sa príslušné čiastkové významy tvoriace kategóriu stupňovania v slovenčine vyjadrujú. Opierame sa pritom najmä o Morfológiu slovenského jazyka /1966, ďalej MSJ/ a o našu štúdiu /Buzássyová, 1979/, vypracovanú v nadväznosti na výklady dvoch bádateľov I. Poldaufa /1948/ a I. I. Rev-

zina /1973/, ktorí sa významne zaslúžili o objasnenie logicko-sémantickej podstaty kategórie stupňovania.

Na prvý pohľad by sa zdalo, že kategória stupňovania nepredstavuje z hľadiska určenia jej sémantickej podstaty nijaký problém, a preto ani nie je z lingvistického a prekladateľského hľadiska nejako osobitne zaujímavá. Stupňovanie je kategória, ktorá sa v slovenčine a vo väčšine iných jazykov vzťahuje na kvalitatívne, vlastnostné adjektíva a na príslovky, ktorých obsah možno hodnotiť kvantitatívne, a je to kategória na vyjadrenie relatívneho stupňa príslušnej vlastnosti: prvý /základný/ stupeň čiže pozitív len konštatuje prítomnosť vlastnosti bez ohľadu na jej stupeň, druhý /porovnávací/ stupeň čiže komparatív a tretí /najvyšší/ stupeň čiže superlatív. Tvar druhého stupňa sa používa vtedy, keď sa vyjadruje, že vec má príslušnú vlastnosť vo väčšej miere ako iná, ku ktorej sa prirovnáva alebo ako tá istá vec v iných okolnostiach. Napríklad Cesta je istejšia ako chodník /príslovie/ – Rotaridesovi sa zdalo, že dnes má akýsi iný, bližší úsmev než inokedy. /Puškáš/ Tretí stupeň adjektív označuje pri porovnaní najvyšší stupeň vlastnosti, alebo vyjadruje, že vec má mierou vlastnosti prevahu v príslušnom okruhu vecí. Napríklad Ty si z nás najusilovnejší /porovnaj MSJ, s. 216, 218; príklady uvádzame z úzu, z excerpcie súčasnej slovenskej beletrie a tlače/. Väčší problém a zaujímavosť predstavuje objasnenie sémantickej povahy takých stupňovacích foriem, či už komparatívov alebo superlatívov, ktoré sa používajú mimo vlastného porovnávania, teda komparatív alebo superlatív v takzvanom absolútnom použití. Práve tu sa jednotliví bádatelia do istej miery rozchádzajú, a pritom objasnenie tohto javu spätne vplýva aj na interpretáciu celej kategórie stupňovania. Ide

navyše o oblasť, kde sa prejavujú jemné, ale aj výraznejšie rozdiely medzi jednotlivými jazykmi alebo z opačného pohľadu špecifika týchto jazykov.

Ak sa gramatická morfologická kategória chápe ako systém protikladných radov morfologických foriem s rovnorodým obsahom /Bondarko, 1976/, kategória stupňovania nevyhovuje celkom tomuto vymedzeniu preto, že všeobecne uznávané dvojaké stupňovanie relatívne /pomerné/ a absolútne protirečí kritériu rovnorodosti obsahu. I. Poldauf /1948/ rieši toto protirečenie tak, že absolútne stupňovanie vylučuje z morfologického stupňovania. Absolútne používanie stupňovacích tvarov nie je podľa autora ani otázkou tvaroslovnou ani syntaktickou, treba o ňom hovoriť pri rozbore spôsobov intenzifikácie, a to je otázka sémantická, prípadne štylistická. Na jednej strane teda existuje /morfologické/ pomerné stupňovanie, ktorého podstatu tvorí to, že sa tu nestupňuje vlastnosť, iba sa porovnávajú dve jednotky na rovine danej významom príslušného adjektíva. Vzťah A je x-tejšie než B značí, že A vyniká nad B na rovine X. Napríklad vyjadrenie Jano je starší ako Peter značí, že Jano prevyšuje Petra na rovine vek. Na druhej strane to isté adjektívum starší v absolútnom použití, napríklad vo vete Potrebujeme nejakého staršieho pána vykladá I. Poldauf tak, že sa tu starší kladie proti všetkým, ktorí sa ako starší nejavia: "Ak zaraďujeme niekoho medzi starších, než sú ostatní, a predsa ho za starého neoznačujeme, dosahujeme štylistický účinok zmenšenia, stlmenia uvedenej kvality, takže starší potom znamená nie celkom starý, nie ešte úplne starý" /op. cit., s. 117/. Absolútne komparatívy sú podľa I. Poldaufa vlastne akési adjektívne deminutíva. I. Poldauf pritom nepopiera, že pri absolútnych komparatívoch typu nejaký starší pán, vyššia škola

ide tiež o porovnávanie, ibaže zdôrazňuje jeho osobitnú povahu: neporovnávajú sa tu ako zvyčajne dve jednotky, lež kontrasty.

Inak postupoval I. I. Revzin /1973/, ktorý sa pokúsil vypracovať protikladné sémantické príznaky, z ktorých možno vyvodiť fungovanie stupňovacích tvarov pri vlastnom porovnávaní i v takzvanom absolútnom použití /absolútne použitie kvalifikuje autor ako použitie porovnávacích tvarov mimo porovnávania/. Osobitosť Revzinovej sémantickej interpretácie kategórie stupňovania spočíva v tom, že význam porovnávania /sravniteľnosť/ nepokladá za logicky primárny ani pre komparatív ani pre superlatív. Za primárny príznak všetkých komparatívov použitých pri skutočnom porovnávaní aj mimo neho pokladá autor relatívnosť príznaku. Z tohto príznaku možno za istých kontextových podmienok vyvodiť aj predstavu "čistého" porovnávania, aj predstavu približnosti, aproximatívnosti príznaku /toto je význam absolútneho komparatívu/. Superlatív pokladá I. I. Revzin za primárny príznak optimálnosti, to jest veľmi vysokého stupňa príznaku. Porovnávací význam superlatívu, teda predstava predmetu, ktorý má pomenovaný príznak v najvyššej miere, vzniká podľa autora zložením príznaku optimálnosti s príznakom určitosti, konkrétne jedinečnosti predmetu v danej situácii. Príznak určitosti a neurčitosti je dôležitý pre všetky jazyky, hoci v slovanských jazykoch sa zväčša vyjadruje iba kontextuálne. Len bulharčina a macedónčina rozlišujú pomocou určitého člena vlastný porovnávací najvyšší stupeň /pri ktorom je určitý člen/ a absolútne použitie superlatívu mimo porovnávania /v takzvanej všeobecnej forme, bez člena/. V ostatných slovanských jazykoch, ktoré nemajú člen, je absolútne použitie komparatívu a superlatívu v doplnkovej distribúcii. To znamená,

že absolútny superlatív je najsilnejšie zastúpený v ruštine, kde chýba absolútny komparatív. Pre češtinu, slovenčinu a srbochorvátčinu sú zasa typické absolútne komparatívy. I.I. Revzin pre ne predpokladá systém, v ktorom superlatív je zbavený príznaku relatívnosti, a preto vyjadruje čisto optimálnosť, kým komparatív vyjadruje relatívnosť. Keďže ruština nemá absolútny komparatív, slovenské a české absolútne komparatívy sa do nej prekladajú inými ako morfologickými stupňovacími prostriedkami. Napríklad pán menšej postavy "nevysokij mužčina", človek z bohatšej rodiny "čelovek iz dovolno bogatoj semji". Ruština sa odlišuje od ostatných slovanských jazykov aj väčším zastúpením analytického /opisného/ stupňovania.

Výsledky zaujímavej Revzinovej a zhruba adekvátnej sémantickej analýzy kategórie stupňovania v slovanských jazykoch možno pre slovenčinu spresniť. Po prvé v tom, že v slovenčine existujú popri absolútnych použitiach komparatívu aj absolútne použité superlatívy /Revzinova charakteristika platí vzhľadom na väčšiu funkčnú zaťaženosť komparatívov/. Po druhé v tom, že prítomnosť príznaku určitosti, o ktorom autor predpokladá, že sa kombinuje so superlatívom, je v slovenčine možná aj pri komparatíve.

Jednotlivé členy ako protikladné prvky kategórie stupňovania možno teda v slovenčine aj vzhľadom na príslušné výrazové prostriedky /formy/ charakterizovať takto:
v stupňovaní adjektív a adverbií sa v slovenčine prejavuje aglutinačný typ. Komparatívna forma sa tvorí afixálne z pozitívnej a superlatívna forma sa tvorí z komparatívnej pridaním ďalšej morfémy /MSJ, s. 77/. Prvý stupeň má podobu základného tvaru prídavného mena. Druhý stupeň /komparatív/ sa tvorí pridaním prípony -ší /k neodvodeným prídavným menám, ktorých kmeň sa končí na jednu spoluhlásku,

okrem sykavíek /napríklad hrubý - hrubší, suchý - suchší/, pridaním prípony -ejší /je častejšia a používa sa pri prídavných menách, ktorých kmeň je zakončený na skupinu spoluhlások, napríklad bystrý - bystrejší, a pri väčšine odvodených adjektív, napr. kvetnatý - kvetnatejší/.

Porovnávací význam komparatívu v slovenčine možno vhodne vystihnúť kombináciou príznakov relatívnosti a porovnania, s ktorou je komplementárna charakteristika druhého stupňa v Morfológii slovenského jazyka, že druhý stupeň sa používa v porovnaní bez ohľadu na význam prvého stupňa /podľa I. Poldaufa ako referenčný, nie popisný pojem/. Napríklad Janko je vyšší ako jeho brat /pritom nemusí byť vysoký/. Meno veci, ku ktorej sa prirovnáva, pripája sa pomocou spojok ako, než alebo pomocou predložky od; pripojenie pomocou bezpredložkového genitívu, ktoré je napríklad typické pre ruštinu, sa v súčasnej slovenčine už nevyskytuje, je to zastaraná forma.

Príklady: Zem je vlhkejšia i chladnejšia, ale zato úrodnejšia ako na druhej strane za Saraňou hlavou. /Hečko/ - Rotaridesovi sa zdalo, že dnes má akýsi iný, bielší úsmev než inokedy. /Puškáš/ Porovnávací komparatív príslovky: Slnko pôsobí na ľudskú činnosť hlbšie, ako to pripúšťame. /Sailek/

Správnosť Poldaufovho tvrdenia, že formy komparatívu uvádzajú príslušný určovací člen do vzťahu na určitej rovine, a to k členu výslovne uvedenému, dobre dokazujú príklady, ktoré sa vyskytujú v odbornom štýle typu: Namiesto kontinentálnejšieho lipkavca Schultesovho tam rastie oceánskejší lipkovec lesný. Člen reprezentujúci rovinu porovnávania je tu rastlina lipkavec. V súčasnej športovej publicistike sú zase pomerne časté príklady typu: Sparta bola futbalovejšia /a mužstvo Sparty hralo krajší,

lepší futbal ako súper/. Komparatív tu je výrazovým ukazovateľom, indikátorom prehodnotenia pôvodne vzťahového adjektíva futbalový, ktoré sa nestupňuje, na vlastné, kvalilifikačné adjektívum, ktoré možno stupňovať. To, že vzťahové adjektíva môžu posunmi, prenášaním významu nadobúdať povahu vlastnostných adjektív, kde už možno vyjadriť stupeň vlastnosti, je všeobecnejšia zákonitosť, ktorá nie je špecifická iba pre niektorý jazyk. V slovenčine ide napríklad o také prípady ako drevený stôl a v protiklade k tomu drevené - drevenejšie pohyby. Napríklad Pod vplyvom liekov jeho pohyby boli drevenejšie, pomalšie. Nestupňuje sa adjektívum typu živý /= nie mŕtvy/ vyjadrujúci krajný, kvantitatívne nepremenný príznak; naproti tomu možno stupňovať toto adjektívum v spojeniach živé - živšie deti. Napríklad Na živšie /= bystrejšie, temperamentnejšie/ deti treba dávať väčší pozor.

Komparatívy v "klasickom" porovnávacom význame sa často vyskytujú ako korelatívne dvojice, kde sú explicitne uvedené javy /osoby, veci/, ktoré sa porovnávajú, aj javy /veci, osoby/, s ktorými sa porovnáva. Napríklad Pri každej týždňovke ho čakala manželka s dvoma utešenými synmi. Starší mal päť rokov, mladší dotahoval na dvadsiaty mesiac. /Želinka/ - Typické aprílové počasie prinieslo na vode striedavé výkony. Niektorí zajazdili slabšie, iní zase lepšie. /Tlač/ Práve pri takomto korelatívnom vyjadrení sa v slovenčine častejšie vyskytuje aj opisný /analytický/ variant stupňovania adjektív, vyjadrený pomocou základnej podoby adjektíva s druhým a tretím stupňom príslovíek viac, najviac, menej, najmenej, ktorý je inak oveľa zriedkavejší ako syntetický, afixálny typ stupňovania. Napríklad Táto lúka je menej rozkvitnutá - tá naproti je zakvitnutá viac.

Absolútne použitie komparatívu má funkciu oslabenia príznaku vyjadreného pozitívom, dosahuje sa ním, ako to už I. Poldauf konštatoval, štylistický účinok stlmenia uvedenej vlastnosti. Možno ho sémanticky vystihnúť príznakmi relatívnosti alebo približnosti, aproximatívnosti istého príznaku. Pri zostupnom chápaní; napríklad hladký - drsnejší - drsný význam druhého stupňa stojí na prechode medzi obidvoma členmi antonymnej dvojice: drsnejší papier /= nie hladký, no ešte nie drsný, porovnaj MSF, s. 215/. Preto I. Poldauf hovorí pri absolútnych komparatívoch o porovnávaní nie dvoch jednotiek, lež kontrastov. Okrem často uvádzaných príkladov vyššia škola, lepší ľudia, nejaký starší človek porovnaj napríklad Za posledné obdobie urobilo družstvo výraznejší pokrok. /Tlač/ /= pomerne výrazný, dosť výrazný/ - Na stene visela bohatšia zbierka drevených ľudových plastík zo severu Slovenska, Poľska a Podkarpatskej Rusi. /Ballek/ - Nebyť jeho väčšieho sebavedomia, patril by tu medzi obľúbenejších ľudí. /Ballek/

Ako sme už spomenuli, príznak určitosti odlišuje porovnávacie stupňovanie od absolútneho nielen pri superlatíve /ako uvádza I. I. Revzin/, ale aj pri komparatíve. Keď spojíme komparatív s nejakým ukazovateľom určitosti, napríklad s ukazovacím zámenom ten, podporuje sa porovnávací zmysel /význam/ komparatívu. Dokazujú to synanymné konštrukcie:

Je to slabšia, poslabšia práca.

Je to práca z tých slabších.

Hoci ani v prvom ani v druhom prípade nie je v povrchovej štruktúre vety prvok, s ktorým sa porovnáva, prítomný, v druhej vete jeho predpoklad pociťujeme silnejšie/veta má zmysel: jeho práca je z tých, čo sú slabšie, na rozdiel od tých prác, ktoré sú lepšie/.

Tretí stupeň /superlatív/ sa tvorí v slovenčine z druhého stupňa pridaním predpony naj--, napríklad hrubší - najhrubší, múdrejší - najmúdrejší.

Funkcia superlatívu predpokladá existenciu množiny, triedy objektov charakterizovaných istou vlastnosťou, v rámci ktorej jednému objektu prisudzujeme túto vlastnosť v najvyššej mieře. Preto I. I. Revzin ssprávne hovorí, že najvyšší stupeň vzniká kombináciou, zzložením príznaku optimálnosti s príznakom určitosti, kconkrétne jedinečnosti predmetu v danej situácii. Revzinoovu teóriu dobre potvrdzujú také použitia superlatívu ako napríklad Som z vás /medzi vami/ najstarší. - Janko je najlepší žiak triedy. - Z jednotlivcov bol najúspešnejší M. Tilvadar. /Tlač/ - Myslou mu preletelo niekoľko zaužívanejších fráz. Napokon sa rozhodol pre tú najošúchanejšiu. /Kot/ - Mesto ju nazývalo treťou, pritom najkrajšou dcérou majera. /Ballek/ Tu všade množina objektov s istou vlastnosťou, v rámci ktorej pripisujeme jednému objektu danú vlaastnosť v najvyššej mieře, je situačne alebo kontextom jednoznačne určená. O vynímaní sa z celej skupiny nositeľov istej vlastnosti hovorí aj MSJ /s. 218/. I. Poldauf to vyjadruje tak, že superlatívom sa izoluje na základe viac ako jeedného porovnania.

Prítomnosť príznaku určitosti v zmysle jedinečnosti sa pri vlastnom porovnávacom supeerlatíve potvrdzuje aj tým, že v slovenčine /jazyku bez člena/ sa superlatív často kombinuje s ukazovacím zámenomm ten, teda prostriedkom na vyjadrenie jedinečnej determinnácie, ktorý v porovnaní s jazykmi s členom často vystupujje ako ekvivalent určitého člena. Napríklad Vieme, že tých nnajlepších vyhodnocujete každý rok podľa úspešnosti na jeddnotlivých pretekoch. /Tlač/ - Odkedy prišla Naďa Hamplová do mesta, viac žien si muselo zvyknúť, že už nie sú tými najjzaujímavejšími dámami

v Palánku. /Ballek/ Zámenu ten pri superlatívu sa tradične pripisuje zdôrazňovacia funkcia. Porovnaj Ona je najzlatejšou učiteľkou na svete. Ona je tou najzlatejšou učiteľkou na svete. V tomto smere bol Budského Oidipus potvrdením tých najlepších tradícií televíznych inscenácií bratislavského televízneho štúdia. /Tlač/. Popri zámene ten majú pri superlatíve zdôrazňujúcu funkciu aj rozličné častice. Napríklad Absolvovali sme už rad pretekov, ale spomeniem len tie najdôležitejšie.

V slovenčine sa môže vyskytovať aj absolútny superlatív. Vidíme ho v spojeniach ako napríklad radiť sa s najlepšími lekármi, chlapi v najlepších rokoch. Ako sme už spomenuli, podľa I.I. Revzina tu ide o význam optimálnosti príznaku. Z hľadiska jeho systému príznakov je to prilienavá charakteristika. Podľa nášho názoru pri význame superlatívu v absolútnom použití je dôležité to, že sa popiera, alebo aspoň neuplatňuje príznak jedinečnosti. Keď viacerým prvkom pripisujeme istú vlastnosť v najvyššom stupni, faktícky tento stupeň znižujeme, elatív má teda z hľadiska intenzifikácie podobnú funkciu ako absolútny komparatív. Preto za podstatnú vlastnosť absolútneho superlatívu možno pokladať to, že tu ide o zníženie najvyššieho stupňa; je to veľmi vysoký, ale nie najvyšší stupeň. Kúšanie príznaku jedinečnosti je najevidentnejšie v takých pomerne častých konštrukciách, ako sú vety typu: Všimneme si len niekoľko najdôležitejších funkcií poezie. - Povedal mi to jeden z mojich najlepších priateľov. Takéto konštrukcie podľa H. Hlavsu /1975, s. 55/ dokazujú, že niektoré zložené pomenovania nie sú záväzne v jazyku jedinečné, aj keď sú konštruované tak, že zo súhry ich významov by mala vyplývať jednotkovosť pomenovanej triedy.

O prehodnotení vzťahového významu adjektíva na vlastnostný, kvalifikačný význam, ktorý už možno stupňovať, sú čia aj superlatívne tvary. Napríklad adjektívum zahraničné je primárne vzťahové. Vo vete Pokojne sa rozdelí aj s tou najzahraničnejšou čokoládou /Tlač/ adjektívum nadobudlo kvalifikačný, hodnotiaci zmysel /najzahraničnejšia čokoláda = veľmi vzácna čokoláda, dovezená zo zahraničia/.

Superlatív je vyjadrovací prostriedok, ktorý možno účinne využívať štylisticky. Napríklad popretím tretieho stupňa expresívne /niekedy zdvorilejšie/ vyjadrujeme, že vec má protikladnú vlastnosť. Napríklad Nie je mi najlepšie /= je mi zle/; nemá najlepšiu náladu /= má dosť zlú náladu/. Stupňovacie tvary, najmä tvary príslovieк sa pomerne často využívajú ako gradačné prostriedky napríklad v rečníckych prejavoch. Môžu byť súčasťou vsuviek, ktorými sa zdôrazňuje istá myšlienka, istá časť textu. Napríklad Nové vedecké poznatky sa dávajú k dispozícii širokému okruhu odborníkov, a čo je najdôležitejšie, zabezpečuje sa ich rýchle prenikanie do praxe.

Za dôležité pokladáme upozorniť na prípady, keď sa za istých kontextových podmienok stiera, neutralizuje rozdiel medzi jednotlivými stupňami, takže v istom kontexte v istej situácii možno použiť vyjadrenia pomocou rozdielnych stupňov, ktoré sú synonymicky zameniteľné. Napríklad keď adjektívum vo svojej základnej /pozitívnej/ forme vyjadruje svojím lexikálnym významom istý krajný príznak, pozitív akoby už mal význam superlatívu, je s ním synonymicky zameniteľný: Prvou/najprvšou starosťou bolo usporiť deťom. - V krajnom/najkrajnejšom prípade sa vrátiš skôr. - Zasahuje do jeho intímnych/najintímnejších vecí /prvá starosť = najdôležitejšia starosť, krajný prípad = najhorší prípad a podobne/. Vyjadrenie pomocou superla-

nie je nadbytočné, využíva sa ako intenzifikačný zdôrazňovací prostriedok. Porovnaj i superlatív v kontexte: genický spôsob ... dosiahol najmaximálnejšie vyjadrenie. /Tlač/ Je možné i zotretie rozdielu medzi komparatívom a superlatívom, keď superlatív je zbavený príznaku jedinečnosti. Možnosť použiť v tejto istej situácii komparatív aj superlatív je podmienená tým, že sa zachová významový a formálny rozdiel medzi kvantifikátormi, prostriedkami na vyjadrenie určenosti, s ktorými sa stupňovacie tvary spájajú. Napríklad Uvediem niekoľko dôležitých údajov, ktoré... Uvediem niektoré dôležitejšie údaje, ktoré... / Uvediem niekoľko najdôležitejších údajov, ktoré.../ Ale už nie *Uvediem niektoré najdôležitejšie údaje, ktoré.... Tam, kde je možné použiť kvantifikátor vyjadrujúci neurčité množstvo so superlatívom, je možné použiť neurčitý a parciálny kvantifikátor s komparatívom, ale kombinácia parciálneho kvantifikátora /niektorý/ so superlatívnym prívlastkom pri zachovaní synonymnosti sa vylučuje. /Bližšie o neutralizácii v kategórii stupňovania porov. Buzássyová, 1979/. Za neutralizáciu nepokladáme prípady, keď sa pri konfrontácii dvoch jazykov stávajú ekvivalentmi porovnávací a neporovnávací tvar, pričom konkrétny tvar je daný lexikálnou normou jazyka. Napríklad Malá Ázia - angl. Asia Minor, rus. Verchovnyj Soviet - Najvyšší soviet a podobne.

Nakoniec ešte poznámka o opisnom stupňovaní v slovenčine. Ak K. Horálek /1962/ rozdelil všetky slovanské jazyky na základe kritéria analytickosti /opisnosti/ a syntetickosti na dve skupiny: východnú /ruština, bulharčina, macedónčina/ a západnú /západoslovanské jazyky spolu so srbochorvátčinou a slovinčinou/, možno povedať, že aj v rámci jazykov, ktoré uprednostňujú syntetický typ stupňovania, v slovenčine je syntetické stupňovanie ešte viac

zaťažené než napríklad v poľštine. Pre súčasnú poľštinu J. H. Dick /1976/ zistil, že adjektíva a príslovky majú jednoduché /syntetické/ tvary stupňovania, keď sa pociťujú ako domáce, kým opisné tvary stupňovania majú vtedy, keď sa pociťujú ako cudzie, nezdomácnené. Autor uvádza príklady ako bardzej autentyczny, bardzej dynamiczny, bardzej efektywnie a iné /porovnaj op. cit. s. 49/. V slovenčine aj pri internacionálnych základoch prevládajú syntetické podoby. Napríklad Túto príhodu viem autentickejšie, lebo jú po Mrvovi aj otec častejšie spomínal. /J. Čajak ml./ - Kde je kooperácia doteraz najefektívnejšia? /Tlač/ Zistili sme /na základe vlastnej excerpcie i podľa stavu v slovníkovej kartotéke JÚĽŠ SAV/, že opisné stupňovanie, teda spojenia príslovíek viac, najviac s adjektívami a príslovkami sa vyskytuje pomerne zriedka. Svedčí o tom napríklad aj spracovanie príslovíek viac, najviac v Slovníku slovenského jazyka /1959-1968/, ktoré sa ilustrujú väčšinou použitiami, kde ide o spojenie týchto výrazov so slovesami a substantívami /napríklad viac robiť, viac ľudí/ než s adjektívami. Častejšie sa opisné stupňovanie, ako sme už spomenuli, vyskytuje pri korelatívnom vyjadrovaní viac ..., menej, prípadne pri /adjektivizovaných/ príčastiach /napríklad Toto mäso mohlo byť viac prepečené, prepečenejšie/; a samozrejme sa vyskytuje pri zostupnom stupňovaní pomocou výrazov menej, najmenej, kde opisné vyjadrenie predstavuje jedinú možnosť. Napríklad Treba si kúpiť cestovné lístky v menej frekventované dni. /Tlač/ - Nedeľa bola druhou, menej lákavou stranou mince, ktorej hodnota sa označuje slovkom víkend. /Tlač/

Pokúsili sme sa ukázať, že stupňovanie je jazyková kategória, ktorá má v rozličných jazykoch spoločný sémantický základ, ale v jej fungovaní možno v jednotlivých jazykoch, a teda aj v slovenčine nájsť isté špecifické črty.

15.

Literatúra

Bondarko, A. V.: Grammatičeskaja kategorija i kontekst. Leningrad, Nauka 1971. 114 s.

Bondarko, A. V.: Teorija morfologičeskich kategorij. Leningrad, Nauka 1976, 256 s.

Bondarko, A. V.: Problemy i metody sopostavitelnogo izučenija v slavianskich jazykach. In: Slavianskoje jazykoznanije. IX. meždunarodnyj sjezd slavistov, Kijev, sentabr' 1983 g. Doklady sovietskoj delegaciji. Moskva, Nauka 1983, s. 34-47.

Buzássyová, K.: Príspevok k vymedzeniu neutralizácie v kategórii stupňovania. Jazykovedný časopis, 30, 1979, s. 6-17.

Dick, J. H.: Stopniowanie przymiotników i przysłowków we współczesnej polszczyźnie kulturalnej. In: Zagadnienia kategorii stopnia w jezykach słowiańskich. Red. H. Orzechowska. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 1976, s. 43-52.

Horálek, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1962. s. 213.

Hlavsa, Z.: Denotace objektu a její prostředky v současné češtině. Praha, Academia 1975. 112.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

Poldauf, I.: O podstatě stupňování přídavných jmen. Časopis pro moderní filologii, 31, 1948, s. 109-122.

Revzin, I.I.: K semantičeskomu analizu stepenej sravnenija v slavianskich jazykach. In: Strukturno-tipologičeskije issledovanija v oblasti grammatiki slavianskich jazykov. Red. A. A. Zalizňák. Moskva, Nauka 1973, s. 61-63.

Súčanosť slovenskej knižnej kultúry

Ondrej Človieček

Vydávanie kníh a ich systematické sprístupňovanie čitateľom patrí medzi najvýznamnejšie spoločenské aktivity v oblasti kultúry. Máloktorá spoločenská činnosť odráža tak verne súčasný stav duchovného i materiálneho stavu spoločnosti ako ediční činnosť vydavateľstiev. Úroveň vydávania krásnej, detskej, spoločenskovednej a odbornej literatúry, pôvodnej či prekladovej, dokumentuje dosiahnuté pozície kultúrneho rozvoja, kvalitu jednotlivých stránok spoločenského života a životnú úroveň pracujúcich.

V minulosti sme si neraz kládli otázku, najmä v súvislosti s veľkým rozmachom televízie, aký zástoj bude mať kniha v budúcnosti. Sme radi, že súčasnosť nás všetkých presvedčo o nových výšinách, ktoré dosiahla literatúra, o nebývalom rozvoji vydavateľskej činnosti na celom svete. Aj mnohé vedecké prognózy nás utvrdzujú v presvedčení, že význam knihy v našom živote aj naďalej porastie.

Ediční činnosť slovenských vydavateľstiev v posledných rokoch nesmierne zmohutnela, stala sa významnou spoločenskou silou. Charakterizujú ju náročné literárne a umelecké kritériá, nijako nepodlieha protikultúrnym komerčným záujmom. Vydávanie kníh rátame u nás na tisíce

titulov ročne, na stá miliróny korún predaných kníh. Naši čitatelia majú k dispozícii širokú paletu kníh krásnej a spoločenskovednej i odbornej literatúry - pre vzdelanie, poučenie i zábavu, pre uspokojenie tých najvlastnejších, veľmi rozmanitých záujmov a rôznorodých čitateľských potrieb. Kniha ako kultúrny majetok sa stala u nás majetkom najširších vrstiev pracujúcich. Môžeme oprávnene povedať, že v našej krajine došlo k širokej demokratizácii kultúry, že sa v nej cieľavedome uskutočňuje heslo: knihy všetkým. Počet vydávaných knižných titulov, ktorý je významným ukazovateľom kultúrneho i ekonomického rozvoja, rástol v uplynulom období takto: 1060 titulov /r. 1950/, 1922 /r. 1960/, 2280 /r. 1970/ a 3181 /r. 1980/.

V Slovenskej socialistickej republike vyšlo v roku 1983 spolu 3122 knižných titulov v úhrnnom náklade 26,6 mil. výtlačkov kníh. V oblasti krásnej, detskej a ostatnej umeleckej literatúry vyšlo 898 titulov v počte 10,1 mil. exemplárov. Odborná a spoločenskovedná literatúra predstavovala spolu s učebnou literatúrou 2224 knižných titulov v náklade 16,5 mil. výtlačkov. Priemerný náklad pripadajúci na jeden titul bol v umeleckej literatúre 11 200 výtlačkov a v odbornejliteratúre 7400 výtlačkov. Z vydaných 3122 titulov činila domáca literárna tvorba 2754 a zahraničná prekladová literatúra 368 knižných titulov. Priemerná maloobchodná cena knihy sa znížila z Kčs 23,0 v roku 1981 na Kčs 21,9 v roku 1983.

V posledných rokoch sme mali dobrú žatvu predovšetkým v pôvodnej umeleckej literatúre. Vzniklo nemálo diel, najmä v próze, ktoré sa pre svoje vysoké literárne kvality natrvalo zaradili do základného fondu slovenského písomníctva. Spomeňme aspoň Ballekovho Pomocníka a Agáty a Jarošovu Tisícročnú včelu. Beletristické vydavateľstvá Slovenský

spisovateľ a Smena ich veľmi pohotovo sprístupnili čitateľom.

Ediční výsledky v pôvodnej literárnej tvorbe dosiahnuté v roku 1983 ukazujú, že novú tvorbu naďalej profilujú spisovatelia strednej a staršej generácie /V. Mihálik, V. Reisel, M. Lajčiak, P. Bunčák, F. Kovš, J. Simonovič, M. Kováčik, J. Kot, T. Janovic, V. Sikula, J. Johanides, A. Baláž a ďalší/. Početne silný okruh predstavujú aj mladí a začínajúci autori /M. Baloghová, J. Kuniak, J. Tužinský, A. Ferko, E. Farkašová, T. Krížka, D. Hevier, D. Dušek, M. Zelinka a i./.

Výročnú cenu Zväzu slovenských spisovateľov za rok 1983 dostali V. Mihálik za básnickú zbierku Účasť a A. Baláž za román Tu musíš žiť, D. Hevier za knihu Krajina zázračno, M. Tomčík za prácu Poézia na križovatkách času a J. Noge za monografiu Podoby realizmu v medzivojnovej próze.

Aktívna reediční činnosť vytvorila aj vlani primeraný priestor pre spoločenské uplatnenie významných starších diel pôvodnej literatúry /J. Poničan, J. Smrek, J. Kostra, V. Mináč, M. Válek, A. Bednár atď./ a rovnako aj klasických diel, najmä vo vydavateľstve Tatran /J. M. Hurban, A. Sládkovič, M. Kukučín, J. Král, J. Chalupka, J. Kalinčiak, T. Vansová, Ľ. Podjavorinská, J. Čajak a ďalší/.

Predné pozície v slovenskej ediční činnosti zaujímajú knihy pre deti. Ročne vychádza okrúhle 250 knižných titulov detskej literatúry v náklade prevyšujúcom 5 mil. výtlačkov. Knihy pre deti všetkých vekových kategorií sa vyznačujú bohatstvom myšlienok, žánrovou pestrosťou, ktorých účinnosť zvyšuje vysoká výtvarnografická úroveň a umelecky pôsobivé ilustrácie od našich najvýznamnejších

výtvarníkov. Takí významní slovenskí ilustrátori ako Fulla, Dúbravec, Brunovský, Hložník, Baláž, Bombová, Dubay, Gergeľová, Cipár, Kálay, sa zaslúžili o to, že slovenská detská kniha dosahuje dnes vysoký medzinárodný úroveň. To iste prispelo k tomu, že Bratislava je od roku 1967 sídlom jedinečného svetového kultúrneho podujatia - Bienále ilustrácií. Možno povedať, že vznik a existencia Bienále, ktorého jubilejná desiata vernisáž bude roku 1985, pozitívne ovplyvnila vývoj ilustrovania detských kníh, s cieľom zabezpečiť vo všetkých krajinách sústavný rast úrovne ich výtvarnoestatického prejavu.

Prekladovej literatúre slúži v slovenských vydavateľstvách nemálo edícií a knižníc. Vydavateľstvá sa usiľujú programovo priblížovať základné diela súčasnej a klasickej svetovej literatúry, všetko čo hlása pravdu, pokrok a mier. Našu kultúru obohacujeme nielen o literárne diela socialistických literatúr, ale aj o preklady významných literárnych diel nesocialistického sveta. Letmý pohľad do výkladných skríň knihkupectiev nás presvedčia o internacionálnom charaktere slovenskej edičnej činnosti, o tom, že ideme dôsledne cestou helsinského záverečného aktu, - všestrannej spolupráci pri výmene kultúrnych hodnôt medzi národmi. Primeranejšiu ozvenu však čakáme od západoeurópskych i ďalších vydavateľov.

Na rast kvality prekladovej tvorby podnetne pôsobí aj Cena Jána Hollého, ktorú každoročne udeľujú Slovenské ústredie knižnej kultúry a Slovenský literárny fond. Za minulý rok sa jej laureáti stali J. Buzássy za preklad diela G. G. Byrona Korzár, F. Kostolanský za preklad diela L. N. Tolstého Detstvo, Chlapčenstvo, Mladosť a J. Stacho za zborník Preklady.

Významnou zložkou edičnej činnosti sú publikácie z oblasti výtvarného umenia. Vydavateľstvo Tatran pravidelne sprístupňuje monografie významných predstaviteľov slovenského, klasického i súčasného umenia. Jeho ediční záujem sa sústreďuje aj na slovenské ľudové umenie a na skvosty svetového výtvarného umenia. Z publikácií vydaných v uplynulom roku možno spomenúť aspoň tieto: Vladár, Dávne kultúry a Slovensko; Šášky, Bratislavské rokoko; Toranová, Zlatníctvo na Slovensku; Blathová, Maliarske prejavy stredovekého Liptova; Petranský, J. Kulich. Vyšiel aj III. a IV. zväzok Dejín umenia od J. Pijoana.

Všestranná spoločenská podpora patrí aj vydávaniu učebníc. Súbežne s opatreniami na zdokonalenie československej výchovno-vzdelávacej sústavy sa v uplynulých rokoch pristúpilo aj k vydávaniu nových školských učebníc. Ich vydávanie pre osemročnú základnú školu sa ukončilo roku 1983. V tomto roku vychádzajú nové učebnice pre prvé ročníky gymnázií, stredných odborných škôl a stredných odborných učilíšť. Štát dáva veľké finančné prostriedky na vydávanie školských učebníc a literatúry učebnicového charakteru vôbec. Žiaci základných a stredných škôl dostávajú už od začiatku šestdesiatych rokov všetky učebnice bezplatne.

Uplynulých desať rokov dokumentuje nesmierny rozmach vydávanie encyklopedickej literatúry. Vo vydavateľstve Obzor vyšlo syntetické vlastivedné dielo Slovensko v štyroch zväzkoch a šiestich dieloch /Dejiny, Príroda, Ľud, Kultúra/ a vo vydavateľstve Veda šesťzväzková Encyklopédia Slovenska. Obe diela, ktoré sú výsledkom koncentrovaného úsilia mnohých vedeckých, výskumných a kultúrnych pracovísk, majú mimoriadny spoločenský význam, významne posilnili základné atribúty nášho národa. V odborných vydavateľstvách vychádza celý rad odborových encyklopédií a slovníkov, ktoré dobre

uspokojujú potreby praxe. V tomto roku vychádza encyklopédia Slovenskí spisovatelia a prvý zväzok pedagogickej encyklopédie. Pripravuje sa vydanie encyklopédií archeológie, astronómie, literárnych diel, jazykovedy a ďalších.

Moderný život a jeho vedeckotechnické premeny sú nemysliteľné bez prítomnosti odbornej literatúry. Preto aj na Slovensku sa v súčasnom období široko rozvíja vydávanie technickej, poľnohospodárskej, zdravotníckej a ostatnej odbornej literatúry. Základnou požiadavkou je, aby odborné vydavateľstvá rýchlo poskytovali praxi poznatky vedy a technické informácie.

Vydavateľstvá a celá knižná kultúra aktívne reagujú na tohtoročné 40. výročie vzniku Slovenského národného povstania, ktorým sa začala záverečná fáza národnooslobodzovacieho zápasu čs. ľudu. Vydavateľstvá pripravili celý rad publikácií viažúcich sa k tomuto nášmu najvýznamnejšiemu historickému medzníku. Pozoruhodné sú najmä práce: Plevza a kol., Dejiny SNP 1944 /v 5 zväzkoch/; Gebhart a Šimovček, Partizáni v Československu; Kropilák, Povstanie a revolúcia; Bob a Plevza, Povstalecká história; Chňoupek, Lámanie pečatí.

Z kultúrnych výročí nemôžeme nespomenúť 300. výročie narodenia významného slovenského učenca Mateja Bela, ku ktorému vychádza v roku 1984 celý rad kníh, ako napríklad: M. Bel: O osudoch zemepisu od najstarších čias; M. Bel: O svätojurskom víne; J. Tibenský: Veľká ozdoba Uhorska, J. Tibenský:Bratislava očami Mateja Bela, N. Praňo: Múdry Matej.

Na tento rok pripadajú nedožité 80. narodeniny Laca Novomeského. Pri tejto príležitosti vydá vydavateľstvo Tatran výber z jeho veršov v dvoch zväzkoch a vydavateľstvo

slovenský spisovateľ publikáciu od S. Smotláka, Básnik v dejinách.

Sieť slovenských vydavateľstiev primerane pokrýva vydávanie kníh vo všetkých tematických oblastiach literatúry. V organizácii edičnej činnosti sa prioritne uplatňujú hladiská špecializácie, v dôsledku čoho sa vydavateľstvá môžu vo svojej práci sústrediť na skutočné kultúrne hodnoty, na cieľavedomé sprístupňovanie významných literárnych diel domácej a svetovej literatúry čitateľom. Na stratové knihy, ktoré vychádzajú v nižších nákladoch, prispieva finančnými dotáciami štát, prípadne spoločenské organizácie. Takto je edičná činnosť zbavená akejkoľvek nekultúrnej komercializácie. Pravdaže, vydavateľstvá plne zodpovedajú za svoje hospodárenie, usilujú sa všestranne rozvíjať svoju ekonomickú základňu s cieľom systematicky realizovať svoj dlhodobý edičný program.

Tradične väčšina slovenských vydavateľstiev sídli v hlavnom meste a v kultúrnom centre Slovenskej socialistickej republiky – v Bratislave. Tu je aj najrozvinutejšia polygrafická základňa, s modernými knižnými tlačiarňami. Najväčšia knižná tlačiareň na Slovensku je v Martine, kde sídlia dve vydavateľstvá, Matica slovenská a Osveta. V Košiciach je Východoslovenské vydavateľstvo a v Prešove závod pre vydávanie ukrajinskej literatúry a učebníc. Roku 1969 vzniklo v Bratislave samostatné vydavateľstvo Madách, ktoré vydáva diela pôvodnej tvorby domácich autorov píšúcich po maďarsky, ako aj preklady českej a slovenskej krásnej literatúry v maďarskom jazyku, ktoré sa zároveň vyvážajú do Maďarskej ľudovej republiky.

Jednotlivé veľké vydavateľské domy sa vo svojej činnosti orientujú najmä na tieto tematické oblasti:

VYDAVATEĽSTVO TATRAN. Vydáva predovšetkým pôvodnú a prekladovú krásnu literatúru 19. storočia a staršieho obdobia a z literatúry 20. storočia diela autorov, ktorých tvorba bola završená do roku 1945. Vydáva aj publikácie z oblasti divadelného a výtvarného umenia, kinematografie, literárnych vied, vrátane divadelných, rozhlasových a televíznych hier, filmových scenárov a libriet. Edičný záujem vydavateľstva sa sústreďuje aj na súčasnú prózu a poéziu socialistických krajín. Medzi najvýznamnejšie edície patria Zlatý fond slovenskej literatúry, Slovenská tvorba, Svetová tvorba, Prameň, Pamír, Ľudové umenie, Čítanie študujúcej mládeže a viaceré ďalšie. V jeho edičnej činnosti významnú rolu zohrala Hviezdoslavova knižnica, v ktorej v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch vyšli všetky základné diela slovenského literárneho odkazu. Roku 1977 vznikla edícia Zlatý fond svetovej literatúry, v ktorej do roku 1983 vyšlo 22 významných autorov svetovej literatúry v 63 zväzkoch /Dreiser, Turgenev, Stendhal, Defoe, Lagerlöfová, Cervantes, Leonov, London, Mikszáth, Swift, Boccacio, Sestry Brontëové, Čechov, Tacitus, Reymont, Villon, Cicero, Lawrence, Puškin, Andrič, Balzac, Wolfová/. V budove vydavateľstva na Michalskej ulici v Bratislave je kultúrne stredisko, spolu s kníhkupectvom, ktoré sa prezentuje najmä knižnými výstavkami z produkcie tematicky príbuzných domácich i zahraničných vydavateľstiev. Výročnú cenu vydavateľstva za rok 1983 získali I. Rusina za dielo Renesačná a baroková plastika a A. Popovič za prácu: Originál - Preklad.

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKÝ SPISOVATEĽ. Angažuje sa najmä vo vydávaní pôvodnej a prekladovej súčasnej krásnej literatúry. Známe sú edície Nová próza, Nová dráma, Nová poézia, Klenoty, Česká knižnica, Spisy, Nová sovietska tvorba, Tvorba národov, Vavrín, Kruh milovníkov poézie.

Medzi najstaršie slovenské edície patrí Spoločnosť priateľov krásnych kníh s vlastnou členskou základňou. Cenu vydavateľstva za rok 1983 získal: J. Kot za dielo Kolkáreň, M. Lajčiak za prácu Súzvuky a R. Chmel za prácu Sondy. V sídle vydavateľstva na Leningradskej ulici v Bratislave je okrem reprezentačného kníhkupectva aj výstavná sieň nesúca meno Laca Novomeského. Kultúrne stredisko pravidelne usporadúva stretnutia autorov a čitateľov k literárnym novinkám a k významným dielam súčasnej prózy a poézie.

VYDAVATEĽSTVO MLADÉ LETÁ. Pokrýva čitateľské potreby mladej generácie. Jeho ediční činnosť je rozvinutá všestranne. Vydáva knihy pre všetky vekové stupne detí a mládeže. Próza, poézia a populárnonáučné knižky stoja v stredobode edičného úsilia vydavateľstva. Knižná produkcia vydavateľstva je známa ďaleko v zahraničí. Slovenské detské knihy sa dostávajú v koedíciách so zahraničnými vydavateľstvami do mnohých krajín sveta. Dobšinského Slovenské rozprávky vyšli v mnohých svetových jazykoch. Najvýznamnejšou edíciou vydavateľstva je Klub mladých čitateľov s viac ako 80-tisícčlennou základňou. Jeho aktivitu umocňuje široký okruh literárnych dôverníkov v školách. Cenou vydavateľstva za minulý rok bola poctená K. Jarunková za dielo O vtáčikovi, ktorý vedel tajomstvo a J. Kiselová za ilustrácie ku knihe J. Čareka Čarokruh.

VYDAVATEĽSTVO SMENA. Je účelovým vydavateľstvom Socialistického zväzu mládeže. Jeho ediční tvorba sa sústreďuje na uspokojovanie kultúrnych potrieb mladých ľudí. Vydáva súčasnú prózu a poéziu začínajúcich a mladých autorov i prekladovú literatúru, ako aj publikácie súvisiace s činnosťou mládežníckej organizácie. Základnými edíciami sú Aurora, Križovatky, Mladá tvorba, Erb, Máj, Štafeta,

Rovesník, Eva, Labyrint a Sputnik. Vydavateľstvo udelilo svoju výročnú cenu za rok 1983 M. Kováčikovi za básnickú zbierku Medzimesto; M. Žáryovej za preklad knihy Pierra La Mura, Život Mony Lisy a P. Kállayovi za ilustráciu ku knihe M. Válka, Z vody, Obrazáreň.

NAKLADATEĽSTVO PRAVDA. Okrem politickej, ekonomickej a sociálno-politickej literatúry vydáva aj krásnu literatúru. Vyhľadávané sú diela z Knižnice laureátov Leninovej ceny.

VYDAVATEĽSTVO OBZOR. Ide zmiešaným typom vydavateľstva. Popri knihách vydáva veľký počet časopisov, najmä z oblasti kultúry. Jeho knižnú produkciu charakterizuje predovšetkým encyklopedická a právnická literatúra. Nechýba však ani prekladová literatúra a časopisy. Z minuloročnej produkcie boli vysoko ocenené publikácie J. Činčura, Encyklopédia Zeme a D. Randuška, Farebný atlas rastlín, za ktoré dostali autori cenu vydavateľstva.

CIRKEVNÉ NAKLADATEĽSTVO. Vydáva náboženskú literatúru, učebnice pre výuku náboženstva a učebné materiály pre bohoslovecké fakulty. Tradičnými sú knižné kalendáre pre príslušníkov cirkvi.

SLOVENSKÉ PEDAGOGICKÉ NAKLADATEĽSTVO. Patrí medzi najstaršie slovenské vydavateľstvá. Bolo založené roku 1920. Vydáva učebnice pre základné, stredné a vysoké školy, odborní a metodickú literatúru pre učiteľov a žiakov, ktorá súvisí s výchovacím procesom a s výchovou v škole a rodine, populárnovedeckú literatúru, ktorá dopĺňa a rozširuje poznatky žiakov, ďalej publikácie z oblasti jazykovedy a literárnej vedy, jazykové slovníky a učebnice cudzích jazykov, ako aj pôvodnú prózu a poéziu v ukrajinskom jazyku v pobočke vydavateľstva v Prešove.

MATICA SLOVENSKÁ. Vydáva bibliografickú literatúru a publikácie z organizácie knižničných a informačných sústav. Matica slovenská vydáva aj práce, ktoré oboznamujú s kultúrnou minulosťou a históriou slovenského národa a so životom Slovákov v zahraničí. V minulom roku vyšli práce s K. Kuzmányom, J. Skultétym, J. Bottovi, G. K. Zechenterovi-Laskomerskom, A. Plávkovi a ďalších. V súčasnosti začína vydavateľstvo vydávať niekoľkozväzkový Veľký biografický slovník.

VYDAVATEĽSTVO VEDA. Do jeho edičnej náplne patrí vedecká literatúra zo všetkých vedných odborov, ako aj encyklopédie o Slovensku, všeobecné encyklopédie a veľké prekladové slovníky. Svoju vydavateľskú činnosť rozvíja v úzkej spolupráci s vedeckými ústavmi Slovenskej akadémie vied.

VYDAVATEĽSTVO OSVETA. Jeho vydavateľská aktivita sa sústreďuje na vlastivednú a zdravotnícku literatúru. Veľmi známe sú obrazové publikácie o Slovensku, o jeho pamätihodnostiach a prírodných krásach. Vydáva aj pôvodné prozaické a básnické diela začínajúcich a mladých autorov stredoslovenského kraja. V posledných rokoch sa značne zvýšilo vydávanie zdravotníckej literatúry a kníh o správnej výžive.

VYDAVATEĽSTVO OPUS. Vydáva gramofónové platne, hudobniny, teoretickú hudobnú literatúru, monografie o hudobných umelcoch a ďalšie publikácie z oblasti hudby. Svoje výrobky rozširuje prostredníctvom vlastnej maloobchodnej siete predajní.

Z ostatných vydavateľstiev treba spomenúť vydavateľstvo Alfa /technická a ekonomická literatúra/, vydavateľstvo Príroda /pôdohospodárska literatúra/, Slovenský hudob-

ný fond /hudobniny/, Slovenský fond výtvarných umení /pohľadnice/, nakladateľstvo Práca /publikácie z oblasti odborového hnutia/, vydavateľstvo Šport /telovýchovná literatúra/, Slovenská kartografia /mapy a atlasy/, vydavateľstvo Živena /publikácie a príručky pre ženy/, Pressfoto /obrazové publikácie, fotodokumenty a pohľadnice/, Svojpomoc /publikácie pre družstevné hnutie/, Slovart /knihy v cudzích jazykoch pre zahraničie/, ako aj mnohé ďalšie organizácie. Zborníky, skriptá a iné záujmové publikácie vydávajú vysoké školy.

Knižné vydavateľstvá, ktoré nie sú účelovými vydavateľstvami spoločenských organizácií, alebo vrcholných vedeckých inštitúcií, združené sú vo výrobnej hospodárskej jednotke kultúrneho charakteru - Slovenské ústredie knižnej kultúry, ktoré pre ne zabezpečuje tlačiarenské kapacity a pomáha pri odbyte ich kníh. Obhospodaruje aj Fond knižnej kultúry, z ktorého vydavateľstvá dostávajú finančné dotácie na vydanie nákladných publikácií významného spoločenského dosahu.

Slovenské vydavateľstvá aktívne spolupracujú s tematicky príbuznými zahraničnými vydavateľstvami. Najplodnejšiu spolupráca majú s vydavateľstvami krajín socialistického spoločenstva, ktoré bohato opätujú ich prekladovú tvorbu.

Slovenská knižná produkcia sa pravidelne prezentuje na medzinárodných knižných veľtrhoch v Lipsku, Bruseli, Bologni, Varšave, Sófii, Moskve, Frankfurte n/M., Káhire, Belehrade, Montreali, Havane a na ďalších medzinárodných knižných výstavách a podujatiach. Výsledkom tejto účasti sú mnohé obchodné kontrakty o spoločných vydaniach umeleckých a odborných knižných diel. Do zahraničia sa dostali

roku 1983 diela Hviezdoslava, Hečku, Šikulu, Kota a ďalších. Mladé letá vyviezli do socialistických a nesocialistických krajín celý rad detských knižiek, ako Krása nevídaná, Meduška a jej kamaráti, Prvá knižka pre Barborku, Páví kráľ, Kto pomáha mojej mame a ďalšie. Vydavateľstvo Tatran pripravilo pre Nemeckú spolkovú republiku známu publikáciu o Veľkej Morave. Atlas topografickej anatómie hospodárskych zvierat z vydavateľstva Príroda sa vlani už v druhom vydaní dostal do Talianska, Španielska a Poľska. Pripravuje sa jeho preklad do portugalčiny pre Brazíliu. Ázijské a africké štúdie si z vydavateľstva Veda našli cestu do Veľkej Británie, podobne pôvodná práca Chémia a biológia antibiotík do Holandska. Vzájomná spolupráca pri výmene literárnych hodnôt medzi slovenskými a zahraničnými vydavateľstvami sa z roka na rok rozširuje, no značnú pozdĺžnosť vykazujú v nej najmä vydavateľstvá západných krajín, v edičných plánoch ktorých sa len veľmi sporadicky objavujú preklady umeleckých diel slovenskej proveniencie.

Vzťahy aktívnej spolupráce podporujú aj medzištátne dohody o kultúrnej spolupráci. V tomto roku sa bratislavská kultúrna verejnosť oboznámi na reprezentačných výstavách s knižnou produkciou vydavateľstiev Kuby, Poľska a Nemeckej spolkovej republiky.

Trvalá prítomnosť knihy v osobnom i spoločenskom živote patrí medzi nezastupiteľné aktivity nášho človeka. Mladí i starší radi siahajú po produktoch umu, talentu a práce spisovateľov, tvorcov slovesných diel.

Kvalitatívny rast edičnej činnosti slovenských vydavateľstiev sa v minulých rokoch pozitívne prejavil aj v oblasti rozširovania literatúry. Súbežne s rastom knižnej produkcie a skvalitnením jej tematickej štruktúry sa zvyšoval aj predaj kníh prostredníctvom knihkupectiev, lite-

rárnych dôverníkov a dedinských Jednôt. V posledných desiatich rokoch sa predaj kníh na Slovensku viac ako zdvojnásobil. To potvrdzuje, že ediční činnosť vydavateľstiev čoraz plnšie vyjadruje diferencované čitateľské potreby.

Sieť kníhkupectiev je jedným z hlavných faktorov, od ktorého priamo závisí rozvoj edičnej činnosti vydavateľstiev a celej knižnej kultúry. Cieľavedomé sprístupňovanie kníh čitateľom charakterizuje predovšetkým potreba ich systematického približovania potenciálnym záujemcom. Dlhodobé skúsenosti ukázali, že s knihou je potrebné ísť za čitateľom, že najlepším prostriedkom pre bezprostredné kontakty čitateľa s knihou je kníhkupectvo, ktoré funguje ako kultúrny stánok. V roku 1970 bolo na Slovensku 209 predajní, ktoré predávali výhradne knihy. Ich počet sa v roku 1983 zvýšil na 275 obchodných jednotiek. Väčšie vydavateľstvá vlastnia reprezentačné a prieskumové kníhkupectvá, ktoré významne dopĺňajú činnosť štátneho knižného obchodu. Na dedinách sa predávajú knižky v družstevných predajniach Jednota /približne v 600 predajniach/, v mestách aj v obchodných domoch Prior. Nové kníhkupectvá univerzálneho charakteru i predajne špecializované najmä na odbornú literatúru sa zriaďujú predovšetkým v priemyslových aglomeráciách, na nových sídliskách, v centrách turistického ruchu a podľa potreby aj vo veľkých strediskových obciach, kde nepôsobí družstevná Jednota. V poslednom čase sa knižná sieť urýchlene prebudúva na samoobslužný systém.

Významné miesto v starostlivosti o systematické sprístupňovanie kníh čitateľom patrí literárnym dôverníkom. V knižnom obchode na Slovensku ich pôsobí asi 1700. Literárni dôverníci sprostredkujú predaj kníh jednotlivcom predovšetkým v okruhu svojho pracoviska, za čo dostávajú od kníhkupectiev 10 %, ale aj viac z hodnoty predaných

kníh. Práca literárnych dôverníkov je mimoriadne významná a v mnohých smeroch nenahraditeľná. Svojou aktivitou systematicky získavajú nových čitateľov a z tematicky veľmi rozmanitej knižnej produkcie cieľavedome im približujú známe i menej známe diela umeleckej literatúry i odborné publikácie. Skúsenosti ukazujú, že okruh literárnych dôverníkov treba ustavične rozširovať a ich prácu plne orientovať na rozširovanie významných literárnych diel a spoločensky dôležitých publikácií. Kultúrne statky a literárne hodnoty nemožno natrvalo sprítomňovať čitateľom len prostredníctvom tradičných komerčných ciest, nevyhnutný sa ukazuje knižný aktivista, ktorý uvedomelo pristupuje k šíreniu písaného slova však tam, kde sa ešte nestalo každodennou potrebou.

Cesty knihy k čitateľom majú u nás svoju osobitnosť v čitateľských kluboch, ktoré združujú záujemcov na vybraný ediční program jedného alebo viacerých vydavateľstiev. Najvýznamnejšími čitateľskými klubmi, ktoré združujú desaťtisíce členov, sú Spoločnosť priateľov krásnych kníh, Klub mladých čitateľov, Kruh milovníkov poézie, Čítanie študujúcej mládeže, Členská knižnica Pravdy a Knižnica Máj. Kluby poskytujú svojim členom rôzne výhody.

Medzi naše významné kultúrne tradície sa už pred 30 rokmi dôstojne zaradil Mesiac knihy, ktorý každý rok oslavujeme v marci. Najmä v tomto období nebadane, nevtieravo, ale o to zreteľnejšie sa nám sprítomňuje v našich myšliach dobrá knižka, viac ako inokedy sa dostávame do čarovného sveta kníh, ktoré sa nám prívetivo prihovárajú z výkladov kníhkupectiev, v knižniciach, či z panelov knižných výstav.

Neodmyslitelnou súčasťou Mesiaca knihy je bratislavská Knižná žatva, súborná výstava kníh najnovšej naklada-

teľskej produkcie, pravidelná bilancia edičnej činnosti všetkých slovenských vydavateľstiev. Vernisážou Knižnej žatvy spravidla vstupujeme do Mesiaca knihy, poukazujeme ňou na dosiahnuté úspechy, ale aj na podlžnosti vydavateľstiev voči svojim čitateľom. V rámci knižnej žatvy organizujú vydavateľstvá bohatý kultúrny program. Známe sú čitateľské besedy, rozhovory so spisovateľmi, vyhlasovanie výročných cien vydavateľstiev, diskusie o pripravovaných knihách a podobne.

K významným kultúrnym podujatiam patria májové Dni pôvodnej prózy a poézie. Organizujú ich Zväz slovenských spisovateľov, Slovenské ústredie knižnej kultúry, beletristické vydavateľstvá, knižnice a celá kníhkupecká sieť. V tomto roku začínajú v okrese Martin a organizujú sa na počesť 40. výročia Slovenského národného povstania. Vyjadrujú úsilie získať nových trvalých čitateľov prozaických a básnických diel súčasnej slovenskej literatúry a zdôrazniť nezastupiteľnosť domácej umeleckej tvorby. Tomuto podujatiu dominujú predovšetkým stovky knižných výstaviek v závodoch, školách a na ostatných pracoviskách, ako aj besedy s tvorcami kníh.

Ak hovoríme o podnetoch sledujúcich sústavný rast kvality kníh, potom nemôžeme nespomenúť aktívne pôsobenie dlhodobej súťaže Najkrajšie knihy ČSSR. Toto podujatie významne prispieva k tomu, aby sme mali čím ďalej tým viac kníh, ktoré tvoria skutočný umelecký celok, ktoré na vysokej úrovni predstavujú organickú jednotu textu, grafickej a ilustračnej výzdoby a polygrafického spracovania. Súťaž má celoštátny charakter, s dvoma národnými kolami. Porota pracuje za účasti zahraničných expertov. Cenu Slovenského ústredia knižnej kultúry za minulý rok získali v oblasti ilustrácie a grafickej úpravy K. Ondreička,

K. Rosmány a V. Rostok. Cenu Matice slovenskej dostal R. Jančovič za výtvarné riešenie študijnej práce Kliatba vojny. Cenu Slovenskej polygrafie dostali Tlačiarne SNP v Martine za vynikajúce polygrafické spracovanie viacerých kníh.

Slovenská knižná kultúra je plne v službách pokrokových a humanistických myšlienok. Touto cestou pôjde aj v budúcnosti, na prospech vlastného i ostatných národov sveta.

Obsahové vedľajšie vety v slovenčine

Miloslav Darovec

Obsahové /intenzionálne/ vedľajšie vety sa v našej syntaktickej literatúre charakterizujú ako vedľajšie vety vyjadrujúce vlastný obsah toho, čo je v nadradenej vete len všeobecne naznačené /porovnaj Trávníček, 1951, s. 686/. Výraz nadradený obsahovej vedľajšej vete má len malú informatívnu silu, a preto je nevyhnutné doplniť ho iným výrazom, pričom typickým doplňujúcim výrazovým prostriedkom je vedľajšia veta. Napríklad v súvetí "Brat mi oznámil, že sa žení" je takýmto všeobecným, slabo informatívnym výrazom sloveso "oznámil", to tvorí iba akýsi sémantický rámec, ktorý sa napĺňa obsahom vedľajšej vety.

Hlavným dôvodom, prečo sa obsahové vedľajšie vety vyčleňujú ako osobitný typ vedľajších viet, je však skutočnosť, že sémantický vzťah vedľajšej vety k príslušnému výrazu nadradenej vety sa prejavuje na štruktúre vedľajšej vety. Podľa toho, ktoré z formálnych ukazovateľov sa berú ako rozhodujúce, možno rozlišovať v súčasnom stave výskumu dvojaké chápanie rozsahu pojmu obsahová vedľajšia veta: širšie a užšie.

Pri širšom chápaní sa za obsahové vedľajšie vety pokladajú všetky neprísloykové a nerelatívne vedľajšie vety, čiže z hľadiska tradičnej klasifikácie vedľajších viet ide o nerelatívne vedľajšie vety podmetové, predmetové, prívlastkové, prísudkové, vetnozákladové a doplnkové. Pri tomto chápaní pojmu obsahová vedľajšia veta sa za jej najvšeobecnejší príznak pokladá závislosť spájacieho výrazu vedľajšej vety od daného výrazu nadradenej vety. Príslušný výraz nadradenej vety vyžaduje istý druh spájacieho výrazu, alebo aspoň obmedzuje jeho výber; ide teda o jav podobný pádovej rekcii. Napríklad výrazy typu "domnievať sa" /predpokladať, dúfať, veriť, predpoklad, domienka/, vyjadrujúce pozitívny vzťah k pravdivosti obsahu vedľajšej vety, vyžadujú výlučne spojku že. Výrazy typu "rozkázať", vyjadrujúce uplatnenie vôle na niekom, vyžadujú spojku aby /žeby, by/, respektíve spojku nech. Výrazy typu "vedieť" popri spojke že pripúšťajú aj spojku či, respektíve opytovacie zámená, nie však spojku aby. Najširšie možnosti výberu spojky pripúšťajú výrazy so všeobecným významom hovorenia /hovoriť, povedať, oznámiť a podobne/. V prípade, že daný výraz nadradenej vety pripúšťa výber viacerých druhov spájacích výrazov, závisí voľba spájacieho výrazu od sémantiky samej vedľajšej vety. Porovnaj: Viem, že príde. – Viem, či príde. V prvom prípade sa slovesom "viem" referuje o znalosti existencie deja vedľajšej vety, v druhom prípade o znalosti riešenia problému existencie či neexistencie deja vedľajšej vety.

Pri užšom chápaní rozsahu pojmu obsahová vedľajšia veta sa za rozhodujúci príznak vedľajšej vety tohto typu pokladá používanie relatívneho času vo vedľajšej vete /porovnaj Panevová, 1971, s. 292 n.; Svoboda, 1972,

s. 62/. Ide o čas vyplývajúci zo vzťahu času deja vedľajšej vety k času deja nadradenej vety /nie k času súvetnej výpovede/: prézentom sa vyjadruje dej súčasný s dejom nadradenej vety, préteritom dej predčasný a futúrom deja následný. Napríklad v súvetí "Starý otec i pred tými rozpovedal, čo chce" sa prézentom slovesa chcieť vo vedľajšej vete vyjadruje súčasnosť s minulosťou ako základným časovým stupňom nadradenej vety. Ak sa používanie relatívneho času pokladá za základný príznak obsahovej vedľajšej vety, potom sa za obsahové nepokladajú napríklad vedľajšie vety spájajúce sa s hodnotiacimi výrazmi, v ktorých sa relatívny čas nepoužíva. Porovnaj: Bolo múdre, že sa od neho dištancoval /+že sa od neho dištancuje/. To isté platí aj o výrazoch s významom udalosti, respektíve aj iných sémantických skupín. Napríklad Raz sa stalo, že sa vracal domov neskoro v noci. V našej charakteristike obsahových vedľajších viet vychádzame z užšieho chápania tohto pojmu.

Obsahové vedľajšie vety sa zvyčajne delia na oznamovacie, opytovacie a žiadacie /porovnaj napríklad Bauer-Grepl, 1972, s. 240/. Ako vidieť, ide o paralelu k typom samostatnej jednoduchej vety z hľadiska ich klasifikácie podľa postojovej modálnosti. Na rozdiel od modálnosti samostatnej jednoduchej vety modálnosť vedľajšej vety však nie je priama, ale sa o nej iba referuje. Modálnosť samostatnej vety je výrazom postoja hovoriaceho k obsahu vety v rámci daného komunikačného cieľa, to jest, v rámci istého vzťahu hovoriaceho k adresátovi. Naproti tomu modálnosť vedľajšej vety sa chápe iba ako modifikovaný reflex základnej postojovej modálnosti. Uvedený pomer medzi modálnosťou samostatnej vety a vedľajšej vety je zrejmý najmä pri vedľajších vetách spájajúcich sa s takými vý-

razmi nadradenej vety, ktoré samy naznačujú, že obsah vedľajšej vety sa chápe ako obsah referovania o istom komunikačnom akte /oznámení, otázke, žiadosti/; porovnaj: Brat mi oznámil, že sa žení. - Žením sa. Učiteľ sa spýtal žiaka, ako sa volá. - Ako sa voláš? Vojaci dostali rozkaz, aby sa vrátili. - Vráťte sa! Obsahové vedľajšie vety sa však spájajú aj s takými výrazmi nadradenej vety, ktoré nie sú priamym pomenovaním typu komunkačného aktu /vedieť, poznanie, myslieť, myšlienka, vidieť, vidno, diviť sa, údiv, tešiť sa, radosť a podobne/. Napríklad: Viem, že sa vrátil. - Nebolo vidieť, čo robí. - Túžila, aby sa jej syn stal lekárom. V týchto prípadoch sa začlenenie obsahovej vety do príslušného modálneho typu ukazuje iba forma vedľajšej vety, predovšetkým druh spájacieho výrazu. Napríklad v súvetí "Videl, kto to urobil" sa obsahová vedľajšia veta ako nepriama opytovacia vety identifikuje na základe opytovacieho zámena ako spájacieho výrazu. Táto forma vedľajšej vety určuje možnosť použitia parafrázy typu "pomocou zrakového vnemu dospel k riešeniu otázky /problému/ identity osoby, ktorá to urobila".

K uvedeným trom typom obsahových vedľajších viet K. Svoboda /op. cit., s. 67/ pripája ešte ďalší typ - amodálne obsahové vedľajšie vety. Amodálnymi nazýva také vedľajšie vety /najde len o obsahové vety/, ktoré nie sú vo vzťahu k nijakému modálnemu typu jednoduchej vety, ale iba označujú istý dej alebo stav, teda nič nehovoria o jeho existencii či neexistencii. Napríklad: Ešte som ho nevidel, aby sa smial.

Popri klasifikácii obsahových vedľajších viet podľa postojovej modálnosti jestvujú aj iné klasifikačné kritériá /podľa spájacieho výrazu, podľa syntaktickej formy vetného spojenia a iné/ /Porovnaj Daneš, 1977, s. 249/.

Negatívne stanovisko k pojmom oznamovacia, opytovacia, žiadacia a amodálna obsahová vedľajšia veta, a teda aj k charakterizovanej klasifikácii obsahových vedľajších viet zaujíma H. Běličová-Křížková /1979/. Běličová-Křížková rozlišuje dva druhy vetnej modálnosti: Bázový modálny význam vety a modálny rámec vety. Bázovým modálnym významom sa rozumie vzťah obsahu vety k objektívnej skutočnosti. Z tohto hľadiska sa obsah vety javí ako reálny /faktický/ alebo fiktívny /potenciálny/. Takúto modálnosť má každá veta, to jest tak samostatná jednoduchá veta, ako aj všetky vety v súvetí, teda aj vedľajšie vety. Naproti tomu modálnym rámcom vety sa rozumie už vyššie charakterizovaná postojová modálnosť, to jest vyjadrenie postoja podávateľa k obsahu vety z hľadiska komunikatívneho cieľa. Táto modálnosť je vlastná iba samostatným jednoduchým vetám, ďalej vetám priraďovacieho súvetia a hlavným vetám podraďovacieho súvetia, ktoré z tohto hľadiska reprezentujú podraďovacie súvetie ako celok. Modálny rámec vety sa navrstvuje na bázový modálny význam vety a vytvára tak komunikatívny vetný typ: oznamovacie, opytovacie, rozkazovacie a želacie vety.

Diferenciácia bázových modálnych významov vety na význam "faktické" a "potenciálne" sa vzťahuje na všetky vedľajšie vety, nielen na vety obsahové. Špeciálne na vety obsahové sa vzťahuje jedna z modifikácií významu "potenciálne", kde potenciálnosť vyplýva z alternatívnej platnosti A/non A, respektíve A/B/C ... Porovnaj: Neviem, či príde. - Neviem, kto príde.

Nie je našou úlohou na tomto mieste sa podrobnejšie zaoberať oprávnenosťou tej či onej klasifikácie obsahových vedľajších viet, respektíve ich vzájomným vzťahom.

Stačí len konštatovať, že porovnanie tradičnej klasifikácie obsahových vedľajších viet /s prihliadnutím na typ amodálny/ s klasifikáciou podľa "bázového modálneho významu" vedľajšej vety ukazuje, že počet, ako aj obsah jednotlivých tried obsahových vedľajších viet sa pri oboch typoch klasifikácie v podstate kryjú. Preto pri ďalšej charakteristike obsahových vedľajších viet v slovenčine budeme vychádzať z upravenej podoby tradičnej klasifikácie, to jest z triedenia na vety oznamovacie, opytovacie, žiadacie a amodálne.

Oznamovacie obsahové vedľajšie vety majú zo všetkých typov obsahových vedľajších viet najširšie možnosti spájania s výrazmi nadradenej vety. Spájajú sa s výrazmi a významom a/ odovzdávania informácie bez očakávania reakcie zo strany adresáta /hovoriť, oznámiť, oznámenie, telegram, hlásenie, povedať, odpovedať, odpoveď, šeptať, kričať, hroziť, hrozba, presvedčiť, tvrdiť, prisahať, sľubovať a podobne/, b/ vlastnenia informácie /vedieť, poznať, vedomie, vedomý, poznatok, pamätať sa, predpokladať, predpoklad, domnievať sa, domnienka, tušiť, veriť, viera a podobne/, c/ získavania informácie /dozvedieť sa, čítať, prísť na um, spomenúť si, spomienka a podobne/, d/ uplatnenie vôle agensa na sebe samom /rozhodnúť sa, zaumieniť si, predstaviť si, dohodnúť sa, uzniesť sa, rozhodnutie, dohoda, uznesenie a podobne/, e/ zmyslového vnímania /vidieť, vidno, zbadať, počuť, cítiť a podobne/, f/ reagovania /diviť sa, údiv, páčiť sa, tešiť sa, radosť, báť sa, obávať sa, strachovať sa, strach a podobne/, g/ duševnej činnosti /myslieť, premýšľať, myšlienka, dívať sa, počúvať, pozorovať a podobne/. /Ku klasifikácii a terminológii sémantických skupín slovies pozri Daneš, Hlavsa a kol., 1981./

Najbežnejším spájacím výrazom v oznamovacej obsahovej vedľajšej vete je spojka že. Z hľadiska vetnočlenskej platnosti vedľajšej vety môžu byť obsahové vedľajšie vety so spojkou že predmetové, podmetové a prívlastkové. Napríklad: Povedal, že má radosť. - Prišlo mu na um, že má v chladničke pivo. - Telegram, že zomrel, prišiel neskoro.

Ďalším spájacím výrazom uvádzajúcim oznamovaciu obsahovú vedľajšiu vetu je spojka ako. Obmedzuje sa na spojenie vedľajšej vety so slovesami zmyslového vnímania a duševnej činnosti a obsahová veta, ktorú uvádza, vystupuje v platnosti objektu a doplnku. Napríklad: Videl som, ako bledne. - Počul som mamu, ako spieva. - Díval som sa, ako nad morom vychádza slnko.

Slovo ako vo funkcii spájacieho výrazu uvádzajúceho oznamovaciu obsahovú vedľajšiu vetu môže vystupovať aj v platnosti adverbiálneho zámena s citovým ukazovacím významom. Napríklad: Udivovalo ho, ako krásne spieva. V takýchto vetách možno zámeno ako substituovať spojením že - tak: ... že tak krásne spieva. Okrem zámena ako môžu v rovnakej funkcii vystupovať i zámená aký, koľký, koľko, zriedkavejšie i niektoré iné zámená /porovnaj Oravec, 1955/. *Napríklad: Hľadel na jej bosé nohy, čudujúc sa,* aké sú malé. - Prevracala očká v úžase, koľko je tam vojakov. Oznamovacie obsahové vedľajšie vety s uvedenými zámenami sa spájajú predovšetkým s výrazmi nadradenej vety s významom reagovania.

Ako prostriedok hovorového štýlu sa uplatňujú oznamovacie obsahové vety bez spájacieho výrazu. Napríklad: Nepopieram, mal som z toho veľkú radosť. - Viem, každý má svoje starosti. Medzi vetami je výrazný zvukový predel, ktorý spolu s neprítomnosťou hypotaktického spájacieho výrazu funguje ako signál parataktickosti spojenia. Obsa-

hové vety v týchto súvetiach sú teda hlavnými vetami.

Spolu s uvedenými spojkami a zámenami je znákom /nepriamej/ oznamovacej modálnosti /faktickosti obsahu/ vedľajšej vety aj slovesný spôsob, prípadne slovesný čas. Signálom tejto platnosti vedľajšej vety je indikatív nezameniteľný /bez významovej zmeny/ kondicionálom, respektíve kondicionál nezameniteľný indikatívom. Porovnaj: Teší ma, že prišiel. - Viem, že by prišiel. Obmedzenie časového tvaru slovesa obsahovej vedľajšej vety na futúrum sa vzťahuje na typ obsahových viet spájajúcich sa s výrazmi a významom uplatnenia vôle agensa na sebe samom. Napríklad: Rozhodol sa, že pôjde na konferenciu. - Dohodli sme sa, že sa budeme schádzať raz za mesiac. Podobne je to pri oznamovacích obsahových vedľajších vetách spájajúcich sa s výrazmi s významom obavy /báť sa, obávať sa, strachovať sa, strach/. Napríklad: Bojím sa / bál som sa, že prehrám. Súvetie, v ktorom je vo vedľajšej vete préteritum alebo prézent, možno vykladať tak, že je v ňom implikovaná informácia o obsahu vedľajšej vety, nasledujúca po deji nadradenej vety. Porovnaj: Bojím sa, že sme prehrali. ⟶ Bojím sa, že sa dozviem, že sme prehrali. - Obávam sa, že mám cukrovku. ⟶ Obávam sa, že sa dozviem, že mám cukrovku.

Opytovacie obsahové vedľajšie vety sa primárne spájajú s výrazmi s významom odovzdávania informácie implikujúcimi výzvu k jazykovej reakcii adresáta /pýtať sa, otázka, vyzvedať sa, spovedať a podobne/ a s nedokonavými slovesami s významom získavania informácie /hádať, zisťovať, vyšetrovať, všímať si/. Prvý typ sa spája výlučne s opytovacou obsahovou vetou /ide o nepriamu reč/, pri druhom type je v zásade možná aj oznamovacia obsahová veta. Sekundárne sa opytovacie obsahové vedľajšie vety

spájajú s verbami dicendi so všeobecným významom odovzdávania informácie /hovoriť, povedať, odpovedať, oznámiť a podobne/, ďalej s niektorými výrazmi s významom vlastnenia informácie /vedieť, tušiť, pamätať sa/; iné výrazy z tohto sémantického okruhu spojenia s opytovacou vetou nepripúšťajú /veriť, viera, dúfať, zdať sa a podobne/. Zriedkavejšie sa opytovacie obsahové vedľajšie vety spájajú s výrazmi s významom zmyslového vnímania /vidieť, počuť, cítiť/ a duševnej činnosti /dívať sa, počúvať, pozorovať, rozmýšľať a podobne/.

Opytovacie obsahové vedľajšie vety sa delia rovnako ako nezávislé opytovacie vety na dva druhy: zisťovacie a doplňacie.

Zisťovacie opytovacie obsahové vedľajšie vety /nepriame zisťovacie otázky/ sa uvádzajú spojkou či. Napríklad Spýtal sa ma, či som chorý. - Povedz, či by si prišiel! Sloveso vedľajšej vety je v indikatíve alebo kondicionáli, oba tvary vystupujú v svojom základnom význame, navzájom zameniteľné sú len v nepriamych deliberatívnych zisťovacích otázkach so slovesom mať. Porovnaj: Nevieme, či mu to nemám povedať / či by som mu to nemal povedať.

Doplňacie opytovacie obsahové vety /nepriame doplňovacie otázky/ sa uvádzajú opytovacími zámenami. Napríklad: Zistil, kto to urobil. - Všimol si, aký má kabát. - Tuší, kde sa skrýva. Na rozdiel od relatívnych viet s týmito zámenami v nepriamych doplňacích otázkach môže byť i viac zámen. Napríklad: Vyšli sme na ulicu a počali sme sa prekárať, ako, kedy a koľko ktorý dostal. /Tajovský/ - Možné je i bezprostredné spojenie opytovacieho zámena so spojkou či /v poradí či - zámeno/. Napríklad:

Na otázku, či a nakoľko sme románom zvládli svoju súčasnosť a minulosť, chceli odpovedať predchádzajúce úseky. /Matuška/.

Osobitne sa treba zmieniť o nepriamych deliberatívnych doplňacích otázkach typu "... čo robiť". Napríklad: Nevedel, čo na to povedať. - Premýšľal, kam ísť. /Porovnaj synonymnú konštrukciu "Nevedel, čo má na to povedať".// Infinitívne vety tohto typu sa spájajú len s niektorými slovesami s významom vlastnenia informácie a duševnej činnosti /vedieť, premýšľať, rozmýšľať, uvažovať/, pričom agens deja vedľajšej i nadradenej vety je totožný. Z nepriamych otázok tohto typu vznikli trojčlenné konštrukcie typu "mám / je to robiť", skladajúce sa z osobného tvaru slovesa mať, respektíve tvaru 3. os. sg. slovesa byť, opytovacieho zámena a infinitívu. Napríklad: Nemal sa komu vyžalovať. - Je čo jesť. - Nieto kam ísť.

Žiadacie obsahové vedľajšie vety sú nepriame rozkazovacie a želacie vety. Primárne sa spájajú s výrazmi uplatnenia vôle na adresáta /rozkázať, zakázať, žiadať, prosiť, rozkaz, zákaz, prosba, radiť, rada, odporúčať, dovoliť, brániť a podobne/ a s výrazmi a významom potreby, nevyhnutnosti, želania a úsilia /potrebovať, potreba, potrebné, treba, nevyhnutnosť, nevyhnutné, želať, priať, túžiť, túžba, chcieť, vôľa, usilovať sa, úsilie a podobne/.

Ďalej sa žiadacie obsahové vedľajšie vety spájajú so slovesami hovorenia so všeobecným významom odovzdávania informácie /hovoriť, povedať, oznámiť, písať/ a s výrazmi a významom obavy /báť sa, strach a podobne/.

Všeobecným spájacím výrazom v žiadacích obsahových vedľajších vetách je spojka aby a jej zriedkavejší ekvi-

valent žeby, respektíve poetizmus by. Napríklad: Lekár mu odporúčal, aby prestal fajčiť. - Želám ti, žeby si sa skoro uzdravil. - Viac šeptmo zdelil sirnu žiadosť tú, aby dali papier, pero, černidlo... /Hviezdoslav/. Sloveso vedľajšej vety je v tvare kondicionálu prézenta /kondicionálna častica by je súčasťou spojky, respektíve splýva so spojkou/. Len vo vedľajších vetách vyjadrujúcich obsah želania, to jest spájajúcich sa so slovesami želať /si/, priať /si/, sa používa aj kondicionál préterita. Napríklad: Želal si, aby sa tam nikdy nebol ukázal.

Obmedzené možnosti použitia má spájací výraz nech v spojení s indikatívom prézenta alebo futúra /dokonavého slovesa/. Napríklad: Povedz mu, nech čaká! - Poproś ho, nech odprevadí dcéru na stanicu! Vedľajšie vety so spojkou nech sa spájajú spravidla so slovesami hovorenia so všeobecným významom odovzdávania informácie a so slovesami s významom uplatnenia vôle na adresáta, a to predovšetkým v tvare imperatívu.

Charakteristickým znakom súvetí so žiadacou obsahovou vetou závislou na slovesách s významom uplatnenia vôle na adresáta je totožnosť subjektu vedľajšej vety s objektom nadradenej vety. Napríklad: Dovolil synovi, aby išiel stanovať.

Amodálne obsahové vedľajšie vety. Už sme naznačili, že pri chápaní modálnosti obsahovej vedľajšej vety ako modifikovaného reflexu postojovej modálnosti samostatnej vety možno hovoriť aj o amodálnych obsahových vedľajších vetách, to jest o takých vedľajších vetách, ktoré nie sú v systémovom vzťahu k nijakému modálnemu typu samostatnej vety.

Amodálnosť obsahovej vedľajšej vety sa prejavuje jednak na forme samej vedľajšej vety /kondicionálnym tvarom slovesa a použitím niektorej zo spojok že, aby, keby/, jednak negáciou slovesa nadradenej vety. Napríklad: Nemyslím, že by prišiel. Pravda, v rámci tejto formy súvetia sa môže realizovať aj modálna /oznamovacia/ obsahová vedľajšia veta. Napríklad: Neuvedomoval si, že by sa dostal do ťažkej situácie. Vo vedľajšej vete je implikovaná podmienky deja /... že by sa dostal do ťažkej situácie, keby.../, to jest kondicionál má tu svoj základný význam.

Ako zreteľne amodálne vystupujú obsahové vedľajšie vety v spojení so slovesami vlastnenia informácie a zmyslového vnímania v tvare 1. os. prézenta. Napríklad: Neviem, že by to bol urobil. - Nepamätám sa, že by som bol v nemocnici. - Nevidím, že by sa nejako namáhal. Pri slovesách vyjadrujúcich stupeň istoty o pravdivosti obsahu vedľajšej vety je amodálnosť vedľajšej vety zrejmá aj pri použití indikatívu. Indikatív je však zameniteľný kondicionálom. Porovnaj: Nepredpokladám, že sa už vrátil / že by sa už bol vrátil. - Neverím, že to urobil / že by to bol urobil.

Z uvedenej trojice spojok najširšie uplatnenie v amodálnych obsahových vedľajších vetách má spojka že. Spojka aby sa obmedzuje na amodálne obsahové vety doplnkové, spájajúce sa so slovesami zmyslového vnímania. Napríklad: Ja som nepočul nikoho, aby povedal: nechcem peňazí... /Kukučín/. Aj tu je však spojka aby zameniteľná spojkou že /v spojení s kondicionálom/. Spojka keby sa používa v amodálnych obsahových vedľajších vetách spájajúcich sa so slovesom v tvare futúra, respektíve v tvare kondicionálu prézenta a préteria. Porovnaj: Ani nebudeš vedieť, keby sa mi niečo stalo. - Ani by si nevedel / ani by si nebol vedel, keby sa mi /bolo/ niečo stalo.

Literatúra:

Bauer, J. - Grepl, M.: Skladba spisovné češtiny. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972, 337 s.

Bělíčová-Křížková, H.: Větná modalita a podřadné souvětí. Slovo a slovesnost, 40, 1979, s. 218-231.

Danes, F.: Zpracování souvětí v nové mluvnici češtiny /Námět k dalšímu promyšlení a rozpracování/. Slavica Slovaca, 12, 1977, s. 244-251.

Daneš, F. - Hlavsa, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. 1. vyd. Praha, Academia 1981, 270 s.

Oravec, J.: Ukazovací význam zámen aký, koľký, čo, kto, ktorý, čí. Slovenská reč, 20, 1955, s. 49-53.

Panevová, J.: Vedlejší věty obsahové. Slovo a slovesnost, 32, 1971, s. 289-300.

Svoboda, K.: Souvětí spisovné češtiny. 1. vyd. Praha, Universita Karlova 1972, 242 s.

Trávníček, F.: Mluvnice spisovné češtiny. Část 2. Skladba. 3. vyd. Praha, Slovenské nakladatelství 1951.

Obyvateľské mená v spisovnej slovenčine

Ladislav Dvonč

V spisovnej slovenčine obyvateľa akéhokoľvek topografického objektu môžeme označiť spojením slova obyvateľ s tvarom genitívu pomenovania takéhoto objektu, napr. obyvateľ Európy, Bratislavy, Moravy, vidieka. Takéto vyjadrenia majú však skôr úradný a či oficiálny charakter. V bežných jazykových prejavoch sa namiesto takýchto opisných, perifrastických vyjadrení používajú na označenie obyvateľov topografických objektov jednoslovné pomenovania, ktoré sú utvorené od pomenovaní topografických objektov slovotvornými príponami, napríklad Európa - Európan, Bratislava - Bratislavčan, Morava - Moravan, vidiek - vidičan. Pretože tu ide o tvorenie slov príponami, patrí toto tvorenie slov do odvodzovania ako jedného zo slovotvorných postupov.

Pri takto utvorených obyvateľských menách /OM/ ide najčastejšie o význam "obyvateľ topografického objektu", napríklad Európan je obyvateľ Európy, Bratislavčan je obyvateľ Bratislavy. Jednoslovné deriváty významovo teda presne zodpovedajú uvedeným perifrastickým vyjadreniam a môžu sa s nimi zamieňať /je však medzi nimi istý štylistický rozdiel a z tohto hľadiska už nie sú voľne zameniteľné/.

OM utvorené príslušnými slovotvornými príponami popri tomto význame môže vyjadrovať aj význam "pochádzajúci z topografického objektu". Môžeme ich označiť v tomto prípade za jednoslovné ekvivalenty perifrastických vyjadrení typu "rodák z topografického objektu, napr. Zemplínčan - rodák zo Zemplína, Spišiak - rodák zo Spiša", teda spojení slova rodák s pomenovaním geografického objektu pomocou predložky z /zo/. Sú v tomto prípade aj jednoslovnými ekvivalentmi dvojslovných vyjadrení so zhodným prívlastkom utvoreným od názvu topografického objektu a podstatného mena rodák, napríklad Spišiak - spišský rodák. Ide o vyjadrovanie významu pôvodu. Najmä v minulosti významy "obyvateľ" a "rodák" zvyčajne sa stotožňovali /rodák z istého miesta bol zároveň aj jeho obyvateľom/, dnes za súčasnej migrácie obyvateľstva sa veľmi často nestotožňujú, nekryjú.

Zriedkavejšie sa pri OM uplatňuje význam "obývajúci miesto pri topografickom objekte" /ktoré je východiskom tvorenia OM/, napríklad priehrada - priehradčan, to jest človek žijúci pri priehrade. O takýto význam išlo pôvodne napríklad aj pri pomenovaní Visľan /od názvu rieky Visla/, ktorým sa označoval človek žijúci pri Visle, v povodí Visly, neskôr sa však toto pomenovanie stalo pomenovaním príslušníka kmeňa, takže to už nebolo OM. Rozdiel medzi pomenovaniami Európan, Bratislavčan, Moravan na jednej strane a pomenovaniami typu priehradčan na druhej strane, pokiaľ ide o ich význam, môžeme vhodne vyjadriť aj predložkami v, na, pri. Európan je človek žijúci v Európe, Bratislavčan je človek žijúci v Bratislave, Moravan človek žijúci na Morave, priehradčan človek žijúci pri priehrade, Visľan pôvodne človek žijúci pri Visle atď.

V najväčšej miere sa OM tvoria od postatných mien, napríklad Bratislava - Bratislavčan, vidiek - vidiečan. Podľa toho OM sú prevažne desubstantíva. Vcelku málo sa tvoria od prídavných mien, napríklad dolný - dolňan "obyvateľ dolného konca dediny" /hodnotí sa ako ľudové/, dolniak "obyvateľ južných krajov Slovenska alebo bývalého Uhorska", horňan ľud. "obyvateľ horného konca dediny", horniak "obyvateľ severných krajov Slovenska", Gorkij - gorkovský - Gorkovčan "obyvateľ mesta Gorkij" alebo "gorkovský obyvateľ", novšie zriedkavé kozmický - kozmičan "obyvateľ kozmických priestorov, cestovateľ v kozmickom priestore", čiže deadjektíva sú zriedkavé. Čo sa týka desubstantív, možno povedať, že v najväčšej miere sa OM tvoria od vlastných mien, napríklad Európa - Európan, Bratislava - Bratislavčan, Spiš - Spišiak, Piešťany - Piešťanec, v menšej miere, ba vlastne vcelku len vo veľmi malej miere sa tvoria od všeobecných podstatných mien, apelatív. Podľa toho v prevahe sú v tomto prípade depropriá, málo sa uplatňujú deapelatíva. Preto sa aj bežne na prvom mieste spomínajú depropriá Moravan, Modran, Vačan, Tibeťan, Egypťan, Pražan, Previžan a podobne, na druhom mieste za nim deapelatíva, respektíve na prvom mieste sú pomenovania typu Bratislavčan, ktoré sú podobne ako fundujúce názvy topografických objektov vlastnými menami, na druhom mieste sú pomenovania typu vidiečan, ktoré sú podobne ako fundujúce pomenovania apelatívami, na čo ukazuje spracovanie takýchto derivátov v našej odbornej literatúre /porovnaj napríklad Horecký, 1971, s. 105/.

Čo sa týka deproprií, možno konštatovať, že OM sa netvoria od všetkých, ale iba od niektorých zemepisných názvov. Ide o tieto názvy: 1. názvy dielov sveta, ich častí, krajín, krajov, štátov a ich menších oblastí,

napríklad Európa - Európan, Južná Amerika - Juhoameričan, Egypt - Egypťan, Hanä - Hanák, Bosna - Bosniak, 2. názvy útvarov členitosti zemského povrchu ostrovov, polostrovov, horstiev, rovín, nížin a pod./, napríklad Cejlón - Cejlónčan, Kréta - Kréťan, Apeníny - Apeníncan, Ural - Uralčan, Šumava - Šumavčan, 3. názvy ľudských sídiel /osád, miest/, ich častí, napríklad Bratislava - Bratislavčan, Lisabon - Lisabončan, Praha - Pražan, Kútiky /časť Bratislavy/ - Kútičan, Lúky /obec alebo časť Bratislavy - Lúčan, 4. názvy mimozemských útvarov a objektov, napríklad Mesiac - Mesiačan, Mars - Marťan /fiktívni obyvatelia, prípadne dnes už aj kozmonauti ako ich "dočasní obyvatelia"/. Od názvov riek sa OM tvoria v prípade významu "obyvateľ územia v povodí rieky, ležiaceho vedľa rieky", ako sme to videli pri prvotnom význame pomenovania Visťan. Takéto prípady sú veľmi zriedkavé. Ak ide o rieku a územie v jeho okolí, dnes sa uplatňuje chápanie, že tu ide o dva odlišné názvy, teda homonymá, napríklad Orava kraj a Orava rieka, alebo chápanie, že je to jeden názov s dvoma odlišnými významami, teda Orava 1. kraj, 2. rieka. OM sa v takomto prípade vzťahujú na pomenovanie alebo význam, pri ktorom nejde o rieku, takže nejde o deriváty od pomenovaní riek.

Jednotlivé OM, ako sme uviedli, sa tvoria od pomenovaní topografických objektov slovotvornými príponami. Každé OM ako derivát sa člení na dve časti, a to na slovotvorný základ a na slovotvornú príponu, teda OM = SZ + SP.

Všimnime si najprv SZ. V spisovnej slovenčine sa podstatné mená a prídavné mená bežne skloňujú, napríklad Bratislava - Bratislavy, Madrid - Madridu, vidiek - vidieka, horný - horného. Pri skloňovaní sa pripájajú prípony k istej časti slova. Každý tvar sa z hľadiska skloňo-

vania delí na tvarotvorný základ a tvarotvornú príponu, napríklad Bratislava, Bratislavy, Bratislave atď. s tvarotvorným základom /TZ/ Bratislava a tvarotvornými príponami /TP/ -a, -y, -e atď., horný, horného, hornému atď. s TZ horn- a TP -ý, -ého, -ému atď. Len malý počet substantív a adjektív sa neskloňuje, sú to nesklonné slová, napríklad Bali, Nauru, fajn, senzi. V spisovnej slovenčine sa vo väčšine prípadov tvarotvorný základ stáva aj základom pre tvorenie OM, teda stáva sa SZ, napríklad Bratislav-a - Bratislav-čan, Modr-a - Modr-an, Poprad-Ø /podľa tvarov Popradu, Poprade, Popradom sa v tvare Poprad vydeľuje nulová TP, preto píšeme Poprad-Ø/ - Poprad-čan, Lisabon-Ø - Lisabončan, Štúrov-o - Štúrov-čan, Rybár-ie - Rybár-čan, Rybár-e - Rybár-čan. Zriedkavejšie sa SZ stáva iba časť TZ. Napríklad názov Trenčín sa skloňuje Trenčína, Trenčínu atď., čiže je tu TZ Trenčín- a TP -Ø, -a, -u atď. OM v tomto prípade je však Trenčan, v ktorom sa vydeľuje SZ Trenč- a SP -an. Teda tvarotvorný a slovotvorný základ sa v tomto prípade rozlišujú, TP je dlhší a naopak SZ je kratší. Ale už napríklad od názvu Tvrdošín, ktorý sa skloňuje rovnako ako názov Trenčín /s TZ Tvrdošín- podľa tvarov Tvrdošín-Ø, Tvrdošín-a, Tvrdošín-u atď./ je OM Tvrdošínčan, čiže v tomto prípade SZ sa zhoduje s TZ. Názov Etiópa sa skloňuje podľa vzoru žena s tvarmi v gen. sg. Etiópie, v dat. sg. Etiópii atď., takže je tu TZ Etiópi- a TP -a, -e, -i atď. OM je v tomto prípade Etiópčan, čo ukazuje, že sa na tvorenie OM nepoužil celý TZ. Teda je tu TZ Etiópi-, ale SZ Etióp-. Niekedy sa naopak SZ rozširuje, je dlhší ako TZ. Napríklad názov Zambia sa skloňuje Zambie, Zambii atď. s TZ Zamb- a TP -a, -e, -i atď. OM je v tomto prípade Zambij-čan, v ktorom sa vydeľuje SZ Zambij- a TP -čan. SZ Zambij- vzniká pripojením spoluhlásky j k TZ Zambi-; prípona -čan sa nemôže priamo pripojiť

k časti Zambi-, ale iba tak, že sa vsunie spájacie j. Takto práve vzniká SZ Zambij-, ktorý je dlhší ako TZ Zambi-. V súčasnej spisovnej slovenčine sa prejavuje jednoznačná tendencia tvoriť OM od názvov na -ín tak, že sa -ín nevynecháva, preto je dnes Tvrdošín - Tvrdošínčan, nie Tvrdošan, podobne je Zvončín - Zvončínčan atď. Iba derivát Trenčan je pevný /podobne je to aj pri prídavných menách, napríklad tvrdošínsky, zvončínsky, ale trenčiansky, nie "trenčínsky"/. Pri cudzích pomenovaniach na -ia nie je situácia úplne jednoznačná, zhruba v polovici prípadov sa SZ zhoduje s TZ, ale v iných prípadoch býva SZ rozšírený a v niektorých dokonca sú dvojtvary, napríklad Monrovia - Monrovij-čan, Monrov-čan /Dvonč, 1975, s. 101-102/. Trojslabičné názvy mávajú SZ s -j-, napr. Ázia - Ázijčan, Líbya - Líbyjčan, pri viacslabičných názvoch býva dvojaké tvorenie. Čo sa týka tvorenia OM od nesklonných slov, ktoré sa nerozkladajú na TZ a TP, je tu tiež dvojaké tvorenie, ak sa takýto názov končí na samohlásku, prípadne tu možno hovoriť o trojakom tvorení. Niekedy sa celý názov stáva SZ, napríklad Baku - Bakučan, Malmö - Malmöčan, niekedy sa názov rozširuje o spoluhlásku j, napríklad Mali - Malijčan, a konečne v niektorých prípadoch sa koncová samohláska vynecháva, napríklad Maseru - Maserčan /Dvonč, 1977, s. 73-81/, prevažuje však tvorenie, pri ktorom sa SZ stáva celý názov, prípadne rozšírený o spájaciu spoluhlásku j, ktorá sa stáva súčasťou SZ. Od nesklonných názvov, ktoré sa končia vo výslovnosti alebo iba v písme na spoluhlásku, sa OM tvoria tak, že sa SP pridáva k celému menu, napríklad Cannes /vysl. kan/ - Cannesan, Calais /vysl. kalé/ - Calaisan.

V ojedinelých prípadoch sa OM netvorí od názvu topografického objektu alebo od domáceho prídavného mena, ale

cudzieho prídavného mena, napríklad k názvu Kuba nie je ON Kuban, ale Kubánec /SP -ec sa pripojila k základu cuban-, ktorý je v španielskom prídavnom mene/, podobne je Peru - Peruánec.

Po výklade o SZ všimneme si teraz podrobnejšie druhú časť každého OM ako derivátu, to jest SP. Na tvorenie OM sa v spisovnej slovenčine používa viacero SP.

SP -ec sa používa na tvorenie OM od názvov na -any, napríklad Piešťany - Piešťanec, Lipany - Lipanec, Rakycany - Rokycanec. Okrem toho býva aj v niektorých iných prípadoch, ale tu sa už jej používanie nedá tak presne vymedziť. Býva pri názvoch krajín alebo krajov, napríklad Korutánsko - Korutánec, Orava - Oravec a tiež v niektorých prípadoch, v ktorých východiskom sa stáva cudzie prídavné meno, napríklad Kuba - Kubánec, Peru - Peruánec, Dalmácia - Dalmatínec. V súčasnosti táto SP značne ustupuje, na čo ukazuje jednak jej malé využívanie pri tvorení nových ON, jednak, a to presvedčivejšie, ústup niektorých OM s -ec, napríklad Žilina - Žilinec, dnes Žilinčan, Argentína - Argentínec, dnes Argentínčan, Brazília - Brazílec, dnes Brazílčan.

Najčastejšie sa dnes používa SP -čan. Je veľmi produktívna a nahrádzajú sa ňou jednak niektoré staršie deriváty na -ec /pozri Žilina - Žilinec, dnes Žilinčan atď. pri prípone -ec/, jednak aj staršie deriváty na SP -an, napríklad Poprad - Popraďan, dnes Popradčan. V súčasnej spisovnej slovenčine sú neobyčajne produktívne SP so začiatočnou spoluhláskou č, ktorá je aj pri prípone -čan, napríklad -ček, -ča, -čan, -čík, -čina, -čiť, napr. stroj - strojček, bizón - bizónča, Bratislava - Bratislavčan, Poprad - Popradčan, doprava - dopravčík, guľomet - guľometčík, murár - murárčina, novinár - novinárčiť a mohli by

sme pripojiť aj -čí, napríklad papagáj - papagájčí /podrobnejšie Dvonč, 1973, s. 3-11/.

Ďalej sa používa SP -an, ktorá má pevné miesto v mnohých prípadoch, ale niekedy sa podobne ako -ec nahrádza SP -čan, napríklad Poprad - Popradčan namiesto staršieho Popraďan.

Od malého počtu zemepisných názvov sa OM tvorí pomocou SP -ák a jej variantu -iak, napríklad Hanä - Hanák, Spiš - Spišiak, Bosna - Bosniak, Liptov - Lipták /tu sa -ov odtrháva a prípona -ák sa pridáva k základu Lipt podobne, ako sa pri názve Trenčín odtrháva -ín a SP sa pripája k základu Trenč-/. Tvorenie SP -ák/-iak nie je v súčasnej spisovnej slovenčine produktívne, prípady, v ktorých táto prípona je, sa dajú taxatívne vypočítať, je ich uzavretý malý počet.

Od zemepisného názvu Schweiz /vo výslovnosti švajc/ je utvorené OM Švajčiar s príponou -iar. Je to ojedinelý prípad tvorenia OM pomocou SP -iar /je to vlastne variant prípony -ár, teda -ár/-iar, ako je -ák/-iak/, inak prípona -iar býva pri apelatívnych deadjektívach východniar a západniar. Východniar je "obyvateľ východného Slovenska" /Slovník slovenského jazyka, 5, 1965, s. 226/, západniar je človek žijúci na západe alebo pochádzajúci zo západu nejakej krajiny /s. 491/, pravda, východniar tiež môže byť iba človek pochádzajúci z východného Slovenska, prípadne aj pochádzajúci z východu nejakej krajiny /podobne ako pri slove západniar/.

Včelku obraz jednotlivých SP môžeme uzatvoriť konštatáciou, že sa na tvorenie OM používa viacero SP, z ktorých najproduktívnejšia je SP -čan. O jej produktivite najlepšie svedčia prípady, v ktorých nahrádza staršie formy

s inými SP, najmä -ec, kde dokonca zasahuje dnes aj taků tradičnú oblasť, ako je tvorenie OM pomocou SP -ec od názvov na -any, napríklad Šurany - Šuranec/Šurančan, ale svedectvom jej produktivity je aj pripájanie -čan k formám OM na -an, napríklad Nitra - Nitran a Nitrančan, Biafra - Biafran - Biafrančan, Pisa - Pisančan, Pádua - Pádua-nčan, Mantua - Mantuančan. Akoby formy na -an neboli dosť výstižné, a preto sa ešte pripája zreteľnejší prvok -čan, a tak sa derivát zaraďuje medzi najčastejšie tvorené OM /obsahujúcich práve SP -čan/. S takýmito podobami sa dnes niekedy stretávame v dennej tlači alebo v prekladoch krásnej literatúry, aj keď kodifikácia ich výslovne odmieta /porovnaj Kačala, 1964, s. 64; Ružička, 1967, s. 16/.

S pripájaním jednotlivých SP je v početných prípadoch spojené sprievodné striedanie spoluhlások alebo aj samohlások v SZ. V spisovnej slovenčine sa v mnohých prípadoch uplatňujú sprievodné striedania hlások /alternácie/ vo formálnej morfológii /skloňovaní a časovaní/, to jest pri tvorení tvarov slov, a v derivácii, lexikálnej morfológii, to jest pri tvorení nových slov odvodzovaním. Možno povedať, že majú dôležité postavenie v slovenskej morfológii. Napríklad pri derivátoch Piešťanec, Margecanec sa pred -ec vyslovujú písané n ako ň, takže je tu alternácia n/ň /v písme sa však neprejavuje, v obidvoch prípadoch píšeme n/. Pri tvorení SP -čan bývajú alternácie ď/d, ľ/l, ň/n, napríklad Debraď - Debradčan, Podolie - Podolčan, Grúň - Grúnčan, alebo zriedkavé alternácie Ø/e a Ø/o, napríklad Cyprus - Cyperčan, Bámry, Hámor - Hámorčan. Alternácie bývajú najmä pri tvorení OM pomocou SP -an. Ide tu konsonantické alternácie c/č, d/ď, g/č, g/ž, g/dž, dz/dž, h/ž, ch/š, k/č, s/š, sk/šť, k/ť, l/ľ, n/ň, t/ť, z/ž, pričom alternácie c/č, d/ď, dz/dž, h/ž, ch/š, k/č, l/ľ, n/ň, t/ť sú pravidelné a produktívne, iné sú zriedkavejšie, napr.

sk/šť, g/č, g/dž, alebo sú plne zriedkavé, napr. s/š, z/ž. Ak sa namiesto prípon -ec a -an pripája SP -čan, značne sa tým obmedzuje výskyt jednotlivých alternácií. Používanie SP -čan, jej neobyčajná obľuba, je motivovaná aj úsilím obmedzovať najmä konsonantické alternácie, je to teda akýsi "antialternačný prostriedok" alebo "antialternačné opatrenie", ktorým sa znižuje rozdiel medzi TZ /pri skloňovaní bývajú alternácie v podstatne menšej miere/ a SZ, čiže TZ a SZ sa ešte viac ztotožňujú /podrobne o používaní jednotlivých SP a sprievodných alternáciách Dvonč, 1980, s. 133-155/.

Doteraz spomínané formy OM predstavujú pomenovania osôb mužského rodu, sú to teda mužské OM. Popri nich existujú aj formy na pomenovanie osôb ženského rodu, obyvateliek istých topografických objektov, ženské OM. Tvoria sa pripájaním SP -ka, napríklad Bratislavcan - Bratislavčanka, Európan - Európanka, Sicílčan - Sicílčanka. Pri ich tvorení sa niekedy tiež vyskytujú sprievodné vokalické alternácie, napríklad Lipany - Lipanec - Lipianka, Brusno - Brusňan - Brusnianka. Po predchádzajúcej dĺžke však alternácia nebýva, napríklad Piešťany - Piešťanec - Piešťanka - Ďany - Ďanec - Ďanka, Komárno - Komárňan - Komárňanka, vidiek - vidiečan, vidiečanka. V minulosti alternácia a/ia bola aj pri všetkých OM na -čan, napríklad Žilinčan - Žilinčianka, Bratislavčan - Bratislavčianka, Afrika - Afričan - Afričianka, či už tu išlo o deriváty s -čan, napríklad Bratislavčan - Bratislavčianka, alebo -an so sprievodnou konsonantickou alternáciou k/č, napríklad Afrika - Afričan - Afričianka, alternáciou c/č, napríklad Košice - Košičan - Košičianka, alebo aj bez alternácie, napríklad Levoča - Levočan - Levočianka /Pravidlá slovenského pravopisu, 1940, s. 70/. Od Pravidiel z r. 1953 je alternácia iba vtedy, ak je táto

alternácia aj pri tvorení prídavných mien, napríklad Lipany - Lipanec - Lipianka /lipiansky/, Brusňan - Brusnianka /brusniansky/, ale Bratislavčan - Bratislavčanka /bratislavský/, Afričan - Afričanka /africký/. Tým sa podstatne zmenšil výskyt alternácií pri tvorení prechýlených ženských foriem od OM /mužských foriem/. Na druhej strane sa zasa stretávame s uplatňovaním sa alternácie v prípade nedodržiavania pravidla o krátení dĺžky po predchádzajúcej dĺžke. Napríklad k názvom Mýtna a Mýtne podľa platnej kodifikácie tvoríme OM Mýtňan a prechýlenú ženskú formu Mýtňanka /prídavné meno mýtňanský/, k Ústie je Ústan a ženská forma Ústanka /prídavné meno ústanský/. Pri nedodržiavaní uvedeného pravidla sa tvoria a používajú formy Mýtnianka, Ústianka /podobne aj prídavné mená mýtniansky, ústiansky/, teda je tu alternácia a/ia /Mýtňan - Mýtnianka, Ústan - Ústianka/. Sú to protichodné tendencie, ktorých výsledkom je nový obraz používania alternácií pri tvorení prechýlených ženských foriem od mužských OM. Sú prejavom vnútornej dynamiky, pohybu v systéme spisovnej slovenčine, resp. v jednotlivých jeho subsystémoch, ktorý je taký príznačný najmä pre najnovšiu etapu vo vývine spisovnej slovenčiny.

OM utvorené od vlastných mien, zemepisných názvov, sa v spisovnej slovenčine chápu ako vlastné mená osôb, a preto sa podobne ako iné vlastné mená píšu s veľkým začiatočným písmenom. V niektorých iných jazykoch, napríklad v ruštine, sa pokladajú za apelatíva a píšu sa s malým začiatočným písmenom, napríklad Leningrad - leningradec. V dnešnej jazykovede sa dnes venuje značná pozornosť otázke podstaty týchto pomenovaní, či totiž ide o propriá a či apelatíva /porovnaj napríklad Semjanová, 1977, s. 17-23/, pričom prevláda názor, že tu ide o apela-

tíva. V spisovnej slovenčine je však písanie takýchto pomenovaní s veľkým písmenom zaužívané a nepôsobí nijaké ťažkosti, takže sa nikdy nenastoľuje návrh na prípadnú zmenu pri ich písaní. V tejto súvislosti treba spomenúť, že v spisovnej slovenčine sa používajú aj rovnako utvorené apelatívne pomenovania na označenie plemien králikov, napr. novozélanďan, havanec, aľaštan, marburčan, angorčan /Angora je starší názov dnešnej Ankary/, síbirčan /Mucha, 1957, s. 173-177/. Tieto homonymné pomenovania ako apelatíva sa píšu s malými začiatočnými písmenami.

Slovotvorné prípony -ec, -čan, -an, -ák/-iak sa v spisovnej slovenčine používajú nielen na tvorenie OM, ale aj na tvorenie pomenovaní príslušných národov, národností a kmeňov /národných a kmeňových mien/, napríklad Čína - Číňan, Kórea - Kórejčan/Kórejec. Pri niektorých pomenovaniach môžu byť aj pochybnosti, či ide o OM, alebo o národné meno. Napríklad pomenovanie Rakúšan označuje podľa Slovníka slovenského jazyka /3. zv., 1963, s. 692/ obyvateľa Rakúska. V samom Rakúsku sa dnes vedú diskusie o tom, či sú alebo nie sú Rakúšania osobitný národ. Tak ako sa v minulosti zmenili niektoré OM na kmeňové alebo kmeňové mená na národné mená, napríklad Visľan, Poľan/ Poliak, tak aj v súčasnosti sa môžu meniť niektoré OM na takéto mená. S takýmto vývinom možno rátať napríklad v Afrike, ale aj v Ázii alebo Amerike a Austrálii najmä v tých štátoch, ktoré nedávno nadobudli samostatnosť a ich obyvatelia sa postupne stmeľujú do nových národných spoločenstiev. Aj z tohto hľadiska možno konštatovať istú dynamiku v jazyku ako odraz zmien v spoločnosti.

V spisovnej slovenčine na rozdiel od niektorých iných jazykov sa nepoužívajú OM, ktoré by boli vznikli spodstatnením prídavných mien /substantivizáciou adjek-

tív/, ako je to v niektorých iných jazykoch, napríklad nem. pariser - Pariser, fr. parisien - le parisien, tal. milanese - Milanese. Napríklad v češtine sa už takéto podoby používajú najmä v množnom čísle; Galilejský, Athénští, Albigenští, Ochranovští, Kocourkovští, Kladenští /Šmilauer, 1971, s. 33/.

V spisovnej slovenčine sa dnes začínajú používať aj pomenovania najmladších obyvateľov obcí, ktoré patria do kategórie pomenovaní mláďat. Tvoria sa slovotvornou prípomou -ča alebo -a, napríklad Bratislava - Bratislavča, Petržalka - Petržalča /bývalá obec, dnes súčasť Bratislavy/, Praha - Práža a podobne /Horák, 1966, s. 214-215, Peciar, 1977, s. 307-308/. V slovotvornom základe podobne ako pri tvorení derivátov na -ec, -čan, -an bývajú sprievodné alternácie, a to konsonantické, napríklad Petržalka - Petržalča /k/č/, Praha - Práža /h/ž/ alebo aj vokalické /Praha - Práža/. Základnou sa aj tu stáva slovotvorná prípona -ča, ktorá sa podobne ako SP -čan začína na spoluhlásku č.

Pri OM sa stretávame so sémantickými javmi a procesmi, ktoré sa vyskytujú pri lexikálnych jednotkách, čo ukazuje na ich spätosť a vzájomnú väzbu s ostatnými jednotkami slovnej zásoby jazyka.

Videli sme, že pri tvorení OM sa niekedy prejavuje kolísanie, takže na označenie obyvateľa toho istého topografického objektu sa veľmi často používajú dvojice OM s rozdielnymi SP, napríklad Orava - Oravec/Oravčan, Tanzánia - Tanzánijčan/Tanzánčan, Gent - Genťan/Gentčan, Oxford - Oxforďan/Oxfordčan. Ide o synonymné deriváty. Niektoré sú štylisticky nediferencované, napríklad Tanzánia - Tanzánijčan/Tanzánčan, iné sa môžu využívať štylisticky diferencované, najmä ak sa niektorá podoba uplatní jednoznačne namiesto druhej, napríklad Žilina - Žilinec/Žilin-

čan. Terajšia podoba je Žilinčan, podoba Žilinec je staršia, patrí už do staršieho jazyka.

Pri OM sa stretávame nielen so synonymitou, ale aj s homonymitou, ktorá so synonymitou veľmi úzko súvisí. Mnohé pomenovania, ktoré sa stávajú východiskom tvorenia OM, mávajú síce rozdielne skloňovanie, ale majú rovnaký, respektíve homonymný tvarotvorný základ, ktorý sa stáva slovotvorným základom pri tvorení viacerých OM. Okrem toho sa tu často používa aj rovnaká SP, takže výsledkom sú početné homonymá. Napríklad k názvu Jasenov je OM Jasenovčan, taký istý derivát je aj k názvu Jasenová, Jasenovce, Jasenovo a Jasenovo. Najväčší počet identických foriem OM sa týka dvoch názvov, identické formy sa pritom môžu týkať až pätnástich názvov s rozdielnym skloňovaním, prípadne aj rozlíšených inak /prívlastkami/, lebo pri tvorení OM sa neberú do úvahy v mnohých prípadoch všetky časti fundujúceho názvu, napríklad Jastrabie Kračany - Kračanec, Kráľovičove Kračany - Kračanec, Dvorníky - Dvorníčan, Dvorníky nad Nitrou - Dvorníčan, Dvorníky na Ostrove - Dvorníčan, alebo ide o zhodné deriváty od rozdielnych názvov, napríklad Dedinka pri Dunaji - Dedinčan, Dedina Mládeže - Dedinčan /názov Dedinka s SP -ka, názov Dedinka pri Dunaji rovnako utvorený s prívlastkom pri Dunaji, názov Dedina Mládeže s nezhodným prívlastkom Mládeže/ a podobne. Aby sa odstránila vysoká miera homonymity pri OM, predkladajú sa niekedy návrhy, aby sa viac využívali formy z regionálneho úzu na rozlíšenie derivátov od rozdielnych názvov. Býva to vlastne jeden z argumentov pre obhajovanie stanoviska, že by sa v spisovnej slovenčine mali pri OM viac využívať formy z regionálneho úzu /z nárečí/. Ukazuje sa však, že touto cestou by sa dala homonymita celkove znížiť iba vo veľmi malej miere. Takýto postup

by viedol iba k narušaniu systému v tvorení foriem OM /podobne aj prídavných mien/, k istej jeho destabilizácii /Dvonč, 1973, s. 203-217/. Pri používaní homonymných foriem OM treba postupovať podobne ako pri používaní iných homoným /dôležité je opierať sa o kontext a situáciu/.

Vyskytuje sa tu aj antonymia. Od OM sa slovotvornou predponou ne- tvoria príslušné antonymné opozitné pendanty, napríklad Európan - Neeurópan, Bratislavčan - Nebratislavčan, Američan - Neameričan, Parížan - Neparížan.

Pri OM bývajú aj sémantické zmeny, nastáva tu niekedy zmena ich významu. Napríklad pomenovanie Visľan s pôvodným pomenovaním "obyvateľ povodia Visly" dostalo neskôr význam "príslušník kmeňa". Slovo krajan má dnes význam "človek v pomere k iným ľuďom pochádzajúcim z istého štátu alebo kraja" /SSJ, 1, 1959, s. 760/, občan je "plnoprávny príslušník štátu alebo obce, mesta, obyvateľ /SSJ, 2, 1960, s. 406/, zeman "za feudalizmu príslušník šlachtického stavu najnižšieho stupňa" /SSJ, 5, 1956, s. 592/. Slová krajan, občan, zeman nie sú už dnes jednoslovnými ekvivalentmi perifrastických spojení obyvateľ kraja, obce, zeme. Slovo mešťan má význam "obyvateľ mesta, obyčajne s domovským právom v meste" /SSJ, 2, 1960, s. 136/, meštiak je "pejoratívne mešťan, prenesené nepokrokový, obmedzený človek, buržoa" /ibid./. Zväčša sa dnes slovo meštiak používa práve v prenesenom význame, ktorý sa prakticky stáva jeho základným a jediným významom, takže slová mešťan a meštiak sa významovo diferencujú, stávajú sa slovami s odlišnými významami /s odlišnou formou aj významom/. Z OM vzniká niekedy nové slovo, apelatívum, napríklad Pražan "obyvateľ Prahy" - pražan "príslušník umierneného husitského smeru predstavovaného najmä pražskými mešťanmi", Abderita "obyvateľ Abdéry /gréckeho

mesta v Trácku/ - abderita "obmedzený človek, malomeštiak, kocúrkovan, kocúrkovčan" /Ivanov-Šalingová - Manáková, 1979, s. 21/, Kocúrkovan, Kocúrkovčan - kocúrkovan, kocúrkovčan.

Od OM sa dnes tvoria nielen opozitné výrazy so slovotvornou predponou ne-, ale aj rozličné iné podoby sa slovotvornými predponami alebo vznikajú nové zložené slová, napríklad Rakúšan - Exrakúšan /s rovnakým významom, ako má spojenie OM Rakúšan s prídavným menom bývalý/, Parížan - Pseudoparížan a podobne. Niektoré takéto deriváty alebo kompozitá so zreteľom na svoj význam sa rovnako ako podobne utvorené deriváty alebo kompozitá pri národných a kmeňových menách stávajú už vlastne apelatívami a píšu sa s malými začiatočnými písmenami, napríklad Bratislavčan - hejbratislavčan ako Slovák - hejslovák, Slovan - hejslovan /SSJ, 1, 1959, s. 466/, tiežbratislavčan, kvázibratislavčan. Zložené výrazy s polo- sa však chápu ako propriá a píšu sa s veľkým písmenom, napríklad Bratislavčan - Polobratislavčan /ako Ukrajinec - Poloukrajinec/, lebo tu sa zachováva význam OM, ide tu iba o polovičnú mieru. Sú to, pravda, osobitné prípady, ktoré tvoria okrajovú zložku kategórie OM.

Treba sa ešte dotknúť otázky vzťahu spisovného a regionálneho úzu, o ktorom sme sa už stručne zmienili v predchádzajúcich výkladoch o homonymite niektorých foriem OM. Neraz sa nastoľuje požiadavka /zo strany neodbornej verejnosti, ale aj zo strany jazykovedných odborníkov/, aby sa viac rešpektovali regionálne formy. Spisovné formy sa niekedy dokonca pokladajú len za umelé artefakty, neživé produkty. Spisovný jazyk ako osobitná a pritom najvyššia spoločensky najzávažnejšia forma národného jazyka má právo na vlastné formy OM, ktoré sa nie vždy stotožňujú

s formami v regionálnom úze /hoci často býva aj zhoda/. Používateľ spisovného jazyka musí mať vždy k dispozícii formy, ktoré zodpovedajú štruktúre tohto jazyka. Väčšie používanie foriem z regionálneho úzu by pre používateľa jazyka predstavovalo záťaž. Ide totiž o formy, ktoré zodpovedajú iným viacerým štruktúram /štruktúram nárečí, ktoré používajú obyvatelia príslušných topografických objektov a ich okolia/. Presadzovanie regionálnych foriem OM sa javí ako neúnosné už aj preto, že v našom národnom spoločenstve sa čoraz viac uplatňuje spisovný jazyk ako spoločný dorozumievací prostriedok všetkých príslušníkov slovenského národa, kým nárečia postupne ustupujú, prípadne sú silno ovplyvňované spisovným jazykom. Perspektívne sú teda spisovné formy OM.

Tvoreniu a používaniu OM v spisovnej slovenčine sa v slovenskej jazykovede venovala veľká pozornosť najmä po druhej svetovej vojne /napríklad L. Dvonč, J. Jacko, E. Jóna, Š. Koperdan, V. Uhlár a iní/. O tvorení OM sa hovorí v niektorých našich základných jazykových príručkách a prácach a v niektorých špeciálnych štúdiách, ktoré sme už vyššie spomínali, okrem toho sa jednotlivé formy OM zvčša pri zemepisných názvoch /v tomto prípade ide iba o vlastné mená/ uvádzajú v 6. diele Slovníka slovenského jazyka /1968/, v slovníkovej časti Príručky slovenského pravopisu pre školy /Oravec - Laca, 1973/, vo Vlastivednom slovníku obcí na Slovensku 1-3 /Bratislava 1977 - 1978/ a v Praktickej príručke slovenského pravopisu /Zauner, 1973/, pričom podľa povahy príručky sa uvádzajú OM utvorené od domácich alebo domácich aj cudzích zemepisných názvov. Aj keď v jednotlivostiach sú medzi nimi rozdiely, sú dobrou pomocou pre prax /školskú aj mimoškolskú, predovšetkým pre publicistov/.

Náš výklad možno uzavrieť konstatáciou, že v súčasnej spisovnej slovenčine je živé tvorenie jednoslovných OM istým SP a že sa tu prejavuje značný vnútorný pohyb, dynamika, ktorým sa postupne mení celkový obraz tohto mikrosystému.

Literatúra

Dvonč, L. /1973a/: Homonymita obyvateľských mien a predávných mien odvodených z názvov obcí. In: IV. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 9. - 10. novembra 1971. Zborník materiálov. Red. M. Majtán. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 203-217.

Dvonč, L. /1973b/: O produktivite niektorých slovotvorných prípon. Slovenská reč, 38, 1973, s. 3-11.

Dvonč, L.: O derivátoch niektorých cudzích zemepisných názvov. Slovenská reč, 40, 1975, s. 97-105.

Dvonč, L.: Deriváty cudzích nasklonných zemepisných názvov zakončených na samohlásky. In: Jazykovedné štúdie. 13. Ružičkov zborník. Red. J. Horecký, Bratislava, Veda 1977, s. 73-81.

Dvonč, L.: Obyvateľské mená od zemepisných názvov v spisovnej slovenčine. In: O slovenčine pre slovenčinárov. Red. J. Oravec. Bratislava, Pedagogický ústav mesta Bratislavy 1980, s. 112-160.

Horák, G.: Petržalka - Petržalčatá. In: Jazyková poradňa. 4. Red. G. Horák - J. Ružička. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966, s. 214-215.

Horecký, J.: Slovotvorná sústava slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, 20 s. - 2. vyd. Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 256 s.

Ivanová-Salingová, M. - Maníková, Z.: Slovník cudzích slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 944 s.

Kačala, J.: Nitra - Nitrančan. Slovenská reč, 29, 1964, s. 64.

Mucha, R. s Komisiou pre zoologickú terminológiu: Názvoslovie plemien králikov. Slovenské odborné nýzvoslovie, 8, 1957, s. 174-177.

Peciar, Š.: Ako pomenovať dieťa narodené v Prahe. Kultúra slova, 11, 1977, s. 307-308.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Turčiansky Svätý Martin, Matica slovenská 1940. 484 s.

Ružička, J.: Problémy jazykovej kultúry. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 16.

Šemjanová, M.: Überblick über die Anschauungen zur Stellung des Ethnonyms un des Bewohnernamens auf der Ebene Apelativum - Proprium. Namenkundliche Informationen, 1977, č. 31, s. 17-23.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959-1968. 6. zv.

Šmilauer, V.: Novočeské tvoření slov. Praha. Státní pedagogické nakladatelství 1971. 220 s.

K ideovým prameňom literatúry národného obrodenia

Mikuláš Gašparík

Pri štúdiu novšej slovenskej literatúry od klasicizmu po medzivojnovú literatúru nám vždy prichádza na mysľ Gercenovo konštatovanie, že literatúra národa bez politickej slobody je vlastne jedinou tribúnou národného života, z ktorej môže prejavovať svoju nespokojnosť a túžby. Podobne Franz Kafka priznával významné spoločenské poslanie iba literatúre malých národov. Obaja majú čiastočne pravdu. Hovoríme čiastočne preto, že Gercen vychádzal z pomerov v cárskom Rusku a mal zjavne na mysli národný život s rozvinutým hospodárskym a kultúrnym životom v štáte, ale pridušaný politickou despociou vlastných vládcov. Na Slovensku bola situácia oveľa horšia, lebo až do roku 1918 bola literatúra skutočne jediným prejavom národného života, nebolo politických a kultúrnych inštitúcií, ba ani len elementárneho školstva. Franz Kafka vychádzal zase z pocitu nemeckého spisovateľa, teda príslušníka "veľkej" literatúry. Spor, či literatúra má alebo nemá významné spoločenské poslanie, je taký starý ako literatúra sama, hoci na dôkaz o dôležitosti literatúry v spoločenskom živote by sme mohli uviesť desiatky svetových autorov, ktorí priisudzujú literatúre v spoločenskom živote dôležitú funkciu. V posled-

ných rokoch sa dokonca hovorí o vplyve umenia na vedu. Už J. W. Goethe vyslovil názor, že veda vznikla z poézie a že ich tvorivé spolunažívanie môže priniesť obom iba úžitok, a aby sme sa vrátili do 20. storočia, Albert Einstein sa priznal, že Dostojevskij mu dal viac než hociktorý vedec a v známom Sokratovskom dialógu okrem iného povedal, že "budovu vedeckej pravdy možno vystavať z kameňa a z vápnika na jej vlastných poznatkoch rozložených v logickom poriadku, ale na to, aby sa dala postaviť a pochopiť, treba nevyhnutne tvorivé schopnosti umelca".

Povedali sme, že Gercen i Kafka mali čiastočne pravdu o komplikovanom a odlišnom vývine literatúr malých národov, odlišnom od takzvaných veľkých literatúr. Veľkou prekážkou vývinu v slovenskej literatúre bol ťažký nacionálny a sociálny útlak, charakteristický pre zaostalé feudálne Uhorsko. Historickým zlomom, ktorý veľmi nepriaznivo vplýval na literárny vývin, bola maďarizácia. Jej iniciátorkou bola v 16. a 17. storočí maďarská šľachta, utekajúca pred Turkami na slovenské územie, ktorá si robila nároky na vládu a bezuzdné vykorisťovanie poddaných z titulu feudálnych výsad. Z túžby po hospodárskej a sociálnej nadradenosti sa k nej pripojilo i maďarizujúce sa slovenské zemianstvo. Koniec 18. storočia, s hrdým názvom siècle de la lumière, nezastihlo Slovensko v najlepšej situácii. Po presťahovaní univerzity z Trnavy do Budína roku 1777 mesto stratilo predpoklady stať sa slovenským kultúrno-politickým centrom a aj nástup bernolákovskej generácie a založenie Slovenského učeného tovarišstva, nazývaného aj Tovarišstvom literárneho umenia, v tomto smeste roku 1792 divne kontrastovalo s maďarizačnými zákonmi z roku 1790 - 1792, podľa ktorých mŕtvu latinu nahradila v úradoch i školách maďarčina. Pri postup-

nej maďarizácii miest jadrom národa bol dedinský ľud a jeho jediným obráncom ostala inteligencia zväčša ľudového pôvodu. A predsa nebývalý literárny rozvoj v tomto období akoby bol potvrdením protirečivosti literárneho vývinu, ktorý nemusí byť vždy v súlade so všeobecným vývinom spoločnosti, s jej ekonomickými a politickými pomermi.

Zaujíma nás tu predovšetkým otázka "mechanizmu" literárneho procesu za takýchto podmienok, literárne teórie a polemiky, vzťahy literatúry a spoločnosti, náhľady na spoločenskú funkciu literatúry, základné predpoklady progresívnych tendencií v literárnom vývine a všetko, čo nazývame "vonkajšími" dejinami literatúry. Nejde nám o tému vyčerpávajúcu úvahu, napokon časove to ani nie je možné a súčasná literárna veda nám poskytuje dostatočné množstvo prameňov na detailnejšie štúdium tejto problematiky. Venujeme pozornosť skôr základným aspektom, "križovatkám" literárneho procesu, i keď bude potrebné zmieniť sa aj o niektorých otázkach štruktúry, "vnútorných" dejín literatúry, v našom prípade aspoň čiastočne o vývine literárnych druhov a žánrov.

Nástup osvietenských ideí a začiatky klasicizmu poznačila Bernolákova kodifikácia spisovnej slovenčiny ako základný predpoklad rozvoja národnej literatúry. Organizačná činnosť bernolákovcov v Slovenskom učenom tovarišstve, ich literárna tvorba zohrala v slovenskom kultúrno-politickom živote významnú úlohu. V nadväzovaní na tradície Trnavskej univerzity, v borbe za oslobodenie ľudu spod feudálneho jarma v duchu osvietenského demokratizmu budili v slovenskom ľude národné sebavedomie povýšením jeho reči, takzvanej kultúrnej západoslovenčiny /bernolákovčiny/ na spisovný jazyk a prispeli tak k formovaniu novodobého slovenského národa a k literárnemu rozkvetu.

Ak hovoríme o tradíciách Trnavskej univerzity, pre nástup bernolákovcov a charakter literatúry možno uviesť typický príklad. Pri nástupe maďarizácie prišli k polemikám aj v univerzitných kruhoch. Roku 1722 vydal Michal Bencsik, profesor uhorského práva, dielo Novissima diaeta /Posledné snemovanie/, v ktorom sa urážlivo vyjadroval o Slovákoch a Slovanoch a prekrúcal historické fakty o Veľkej Morave. Bencsikov hanopis vyvolal na Slovensku sériu takzvaných "národných obrán". Proti nemu vystúpil r. 1733 profesor Samuel Timon v diele Imago antiquae Hungariae /Obraz starého Uhorska/, obhajoval v ňom autochtónnosť Slovanov, národnú rovnoprávnosť a Bencsikove teórie nazval "babskými bájkami". To bol v skutočnosti začiatok polemík medzi historikmi, ktoré mali ohlas aj v umeleckej literatúre bernolákovcov, najmä v diele demokratického osvietenca Juraja Fándlyho a v poézii Jána Hollého. V ideológii bernolákovcov sa tak upevňovala cyrilometodovská tradícia na historickom pozadí Veľkej Moravy.

V upevňovaní veľkomoravskej a cyrilometodovskej tradície zohrali dôležitú úlohu dvaja historici: Juraj Papánek /1738 - 1802/ dielom Historia gentis Slavae. De regno regibusque Slavorum atque cum prisci civilis et ecclesiastici, tum huius aevi statu gentis Slavae /Dejiny slovenského národa. O kráľovstve a kráľoch slovenských, o občianskych a cirkevných pomeroch starého i nového veku Slovákov, 1780/ a Juraj Sklenár /1746 - 1790/ knihou Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus /Najstaršia poloha Veľkej Moravy a prvý príchod a vpád Maďarov do nej, 1784/. Papánková kniha bola evidentnou polemikou s maďarskou historiografiou, odmietal nepravdivé údaje o Slovanoch a čitateľovi adresuje výzvu "Šťastlivo užívaj tento opis kráľovstva slovenského a smelo

bojuj proti zlovoľným utrhačom". Sklenárovo dielo bolo - - pätá ostrejším odmietnutím maďarskej historiografie, vyvolalo niekoľkoročnú polemiku, prerušenú iba pre autorovu predčasnú smrť. Sklenár bol nekompromisným zástancom národnej rovnoprávnosti a jeho slová na adresu panujúcej maďarskej šlachty mali priam prorocký charakter. "Kto v Uhorsku budí nenávisť, vyhľadáva zánik tohto štátu, a tiež, čo s tým súvisí, smeruje k zničeniu tých základov, na ktorých Uhorsko stojí a ktorými sa upevňuje - je preto takýto občan vlasti nebezpečný".

Z Papánkovho a Sklenárovho diela Fándly pohotovo zostavil roku 1793 pre členov Tovarišstva dielo Compendiata historia gentis Slavae /Stručná história slovanského národa/. Pre organizačnú tvorbu a literárnu činnosť Juraja Fándlyho /1750 - 1811/ bola cieľom dôsledná realizácia osvietenských demokratických ideí. O autochtónnosti Slovákov v Uhorsku nikdy nepochyboval, termín "uhorský národ" vždy dôsledne nahrádzal pojmom "slovenský národ", jeho Hospodár bol "spísaný pre Slovákov", venoval ho "slávnemu slovenskému národu". Požiadavku národnej rovnoprávnosti a sociálnej slobody vyslovoval Fándly jedným dychom ako nekompromisný demokrat a odporca feudalizmu. V dôvernej zmluve /1780/ líčil krutú biedu a sociálny útlak ľudu, bol za zrušenie kláštorov a podrobil ostrej kritike život mníchov, lebo podľa neho všetci ľudia, šlachta i mníši by mali žiť z práce vlastných rúk. Pre Fándlyho jadro národa tvorí ľud, svoje literárne dielo dal celkom do služieb ľudu a dotu k ťažkému životnému osudu feudálneho roľníka vyslovuje i veršom:

Postoj, kamkolvek pospíchaš, človeče pocestníl
Pohléďňi, kdo je pod tímto címerom pochovaní?
Sedlák, kterí pre všetkích ludí pracovával;
Kterí jednému každému stavu vyživeňí virábal;
Poňeváč z jeho práce žil remeselník, vojak, ai mocnár;
Hoden je tehoto kameňa, pilní domajší a polňí hospodár.

Pándlyho kritika kláštorného života vyvolala odpor cirkevnej vrchnosti, obvinili ho z poburovania "hrubého a nevzdelaného ľudu", zakázali mu písať a odsúdili na štrnásť dní kláštorného väzenia.

Životné osudy Juraja Pándlyho boli neblahou predzvesťou osudov všetkých predvojnových generácií slovenských kňazov-národovcov. Pri stupňujúcej sa maďarizácii sa cirkevná hierarchia v Ostrihome stala najreakčnejšou baštou zanikajúceho feudalizmu a nacionálneho útlaku. Bolo bežnou praxou Ostrihomu, že Slováci dostávali najbiednejšie fary, zakazovali im publikovať, vydávať a redigovať časopisy a ich činnosť sa často, podobne ako u Pándlyho, končila kláštorným väzením.

Ťažké sociálno-politické podmienky národného života v zaostalom feudálnom Uhorsku vtláčajú slovenskej literatúre v počiatočnom období národného obrodenia charakter ideového demokratizmu v zápase o národnú rovnoprávnosť a proti feudálnemu útlaku. Spojenci sa hľadajú v živote i v umeleckej tvorbe: začína sa obdobie slovensko-českého zbližovania a do literatúry s ideou slovanskej vzájomnosti "sa ako požiar stepný prihnal Ján Kollár", tá mocne rezonuje i v poézii Jána Hollého, vo vedeckom diele Pavla J. Šafárika a celé 19. storočie v českej i slovenskej literatúre posilňuje národné sebavedomie a pocit spolupatričnosti dvoch najbližších slovanských národov.

Filozoficky mal na slovenskú literatúru a jej tvorcov v období klasicizmu i romantizmu vplyv Johann Gottfried Herder svojím demokratizmom, ideou národnej rovnoprávnosti a humanity v Myšlienkach k filozofii dejín ľudstva, v ktorých vyšli aj známe prorocké slová na adresu slovanských národov. Herderova filozofia utvrdzovala Štúrovu generáciu v presvedčení o správnosti kodifikácie spisovnej slovenčiny, v dôraze na národnú samobytnosť a v Herderovom duchu na ľudová slovesnosť *stala základným kameňom štúrovských* estetických koncepcií. Bolo u nás tradíciou hľadať prameň nových poznatkov na nemeckých univerzitách, pre Kollárovu a Štúrovu generáciu sa univerzity v Jene a Halle stali priam druhým domovom. Feudálna maďarská šľachta sa usilovala zahatať aj tieto snahy slovenskej inteligencie, a preto vydala už 24. novembra roku 1818 nariadenie. "že sa zakazuje až do odvolania štúdium vied na univerzitách *v Göttingene a v Jene, ktoré od určitého času prekvitá..."*

Herderovu pasáž o Slovanoch cituje naširoko P. J. Šafárik v Dejinách slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí a podľa neho preberá Herderove myšlienky pri charakteristike Slovanov i Ján Hollý v epose Svatopluk. Tú istú pasáž cituje roku 1850 aj Mikuláš Dohnány v Histórii povstania slovenského z roku 1848 a Jozef M. Hurban roku 1852 v Slovenských pohľadoch pod názvom Herder a Slovanstvo. V súhlase s Herderom považuje Ľudovít Štúr poéziu za vrchol umenia, závislosť jej dokonalosti od vybrúsenosti národnej reči a jej krásu nachádza ako Herder v ľudovej piesni. O vzťahu Slovákov k Herderovi svedčí i fakt, že Ján Kollár mu venoval v Slávy dcere nadšené verše:

Tys byl prvým Slávův na vzdor zvyku
obráncem a chválcem vznešeným,
začež přijmi od nich čest a díků!

Oproti barokovej literatúre prevážne náboženského charakteru nová ideová orientácia za zmenených spoločenských podmienok určovala aj vývin druhov a žánrov. Je to predovšetkým veľká básnická skladba Jána Kollára Slávy dcera /1824/, "poetické evanjelium slovanskej vzájomnosti", ktorá mala veľký ohlas v slovanských krajinách a bola svieži závanom do českej a slovenskej literatúry. Na vedecké základy postavil myšlienku slovanskej vzájomnosti P. J. Šafárik Dejinami slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí /1826/, ktoré dodnes patria medzi klasické diela slavistiky. Z básnického diela J. Kollára a vedeckých prác P. J. Šafárika zaznieva hlboký vlastenecký cit, odsúdenie krívd páchaných na slovanských národoch a Slovákoch zvlášť, ale ani jeden z nich nepodliehal nacionálnemu šovinizmu a zaznávanie vlastného národa im nebolo nikdy popudom k nenávisti voči iným národom. Naopak, vlastenectvo a odmietanie násilia sa v Kollárovej poézii viaže k idei slobody a humanity v známom dvojverší z Předspěvu:

> Sám svobody kdo hoden, svobodu zná vážiti každou,
> ten, kdo do pout jímá otroky, sám je otrok.

Hollého oslava Veľkej Moravy a jej hrdinského panovníka dala básnickej skladbe Svatopluk /1833/ žánrovú podobu národného eposu.

Zrada zemianstva a maďarizácia malomesta dostala umelecky a žánrovo výraznejšiu podobu v satirickej komédii Jána Chalupku /1791 - 1871/, "slovenského Voltaira", Kocourkovo aneb Jen abychom v hanbě nezůstali /1830/. Kocúrkovo a kocúrkovčina zostali Chalupkovou zásluhou trvalou ideovou zložkou slovenskej literatúry až do najnovších čias a sú bohatým prameňom satiry v pestrej žánrovej palete od klasicizmu až po realizmus.

o literárnej kritike a polemikách, o vnútornej diferenciácii v období literárneho klasicizmu ťažko hovoriť. Jediný výnimku tvorí polemika bernolákovcov s Józefom Ignácom Bajzom /1755 - 1836/, autorom prvého novodobého slovenského románu René mládenca príhody a skúsenosti /1783/ a satirických veršovaných epigramov Slovenské dvojnásobné epigrammata jednako-konco-hlasné a zvuko-mírné /1794/. Osud Bajzovho diela bol pre slovenského spisovateľa typický. Pre zásah cenzúry vyšli Bajzove epigramy až o dvanásť rokov neskôr a po vydaní prvého zväzku románu náklad druhého zväzku cirkevná vrchnosť dala zničiť. Bajzu obvinili z nebezpečnej literárnej tvorby a zakázali mu písať. Bajza sám v románe sťažuje, že napriek súhlasu Viedne mu v Bratislave nepovolili vydať epigramy "proti všech stavu hemravum", lebo bol Slovák a písal po slovensky. Išlo však o to, že Bajza rovnako ako Fándly podrobil v románe ostrej kritike krutosť feudálnej šľachty a zdieranie ľudu mníchmi.

Proti Fándlyho Dúvernej zmluve uverejnil Bajza parflet Anti-Fándly /1789/ zjavne z prestížnych dôvodov, lebo - ako píše v epigrame - on "prvý ke knihám slováckym led lámal". Na útok odpovedal Bernolák najprv brožúrkou Toto kacířské písmo /1790/ a po vydaní epigramov v brožúre Nečo o epigrammatách /1794/, v ktorej odmietol Bajzovu slovenčinu i časomieru. Na literárny vývin táto polemika nemala väčší vplyv - pred bernolákovcami stál vážnejší problém: regenerácia národného sebavedomia a jeho obrana.

Historicko-spoločenskému vývinu v druhej etape národného obrodenia i literárnemu romantizmu dali pečať dve výrazné osobnosti: Ľudovít Štúr /1815 - 1856/ a Jozef Miloslav Hurban /1817 - 1888/. Nástup romantickej generácie poznačilo revolučné vrenie v Európe i na Slovensku: júlová revolúcia v Paríži a poľské povstanie r. 1830, re-

volučné hnutie Mladá Európa a Mladé Slovensko v nej ako ohlas na júlovú revolúciu, na peštianskych uliciach sa spievala Marseillaisa a v Zemplíne začalo roku 1831 východoslovenské roľnícke povstanie. To všetko boli signály blížiaceho sa revolučného roku 1848 a taký zhluk historických udalostí nemohol nemať vplyv na spoločenský a literárny vývin i na Slovensku. Samo Chalupka išiel do poľskej revolúcie ako dobrovoľník a revolučné nálady dobre cítiť aj z jeho rapsodickej skladby Mor ho! A básnické dielo Janka Kráľa, tohto "zanovitého a nikomu nepoddajného vyvolávateľa revolúcie dvoma holými päsťami", ako ho nazval Štefan Krčméry, je celé presiaknuté revolučnými ideami:

Vyhlásia, že z Poľskej mor sa ku nám dostáva,
po dedinách, po mestách jedom ľudí trávia.
Hynú ľudia ak' muchy v Liptove, v Zemplíne,
zaplakal ľud sedliacky po meste, dedine,
hynú ľudia ak' muchy v Nitre, Turci, Spiši.
Dosť sa v chrámoch namodlia a mor nič netíši.
Ale ký je to parom - mor dediny driape,
a v múranici ani jeden pán neskape.
Mor na všetkých je ľudí len rovnako smädný,
a tu nemrú iba len tí poddaní biedni.

Ani romantická generácia nenastupovala do druhej etapy národného obrodenia za najpriaznivejších podmienok. Pre lepšie pochopenie situácie v predrevolučných rokoch možno uviesť Hurbanove slová z brilantnej eseje Slovensko a jeho život literárny v jeho Slovenských pohľadoch roku 1847 "Spojiť sa musíme, spojiť v reči, spojiť učenosť, myšlienku ducha s telom, so životom, s obeťami. Literatúru musíme mať jednu vo forme aj obsahu, a túto jednotu nie ako cieľ, ale ako prostriedok užívať máme na vytvorenie z národa nášho národ vzdelaný, sebavedomý, k svojmu cieľu rázne

kráčajúci, nie rozcapartený a roztrhaný tam na katolíkov, tu na luteránov, tam na bernolákovcov, tu na čechistov, tam na meštiakov, tu na dedinčanov, tam na horniakov, tu na dolniakov, *tam na miernych, tu na fanatických...*" Hurban tu naráža na rečový dualizmus konfesionálneho zafarbenia /katolíci - bernolákovčina, evanjelici - čeština/, ktorý bol v literárnom vývine vážnym retardačným prvkom. A Hurban upozornil ešte na jeden neduh národného života. Vo svojom almanachu Nitra vydal roku 1847 satirickú novelatku Od Silvestra do Troch Kráľov, namierenú proti novému typu hrdinu - proti filisterskému malomeštiactvu, proti "slovenskému kapitalistovi", ako v noveletke píše. Nás tu však zaujíma dobová analýza spoločenskej situácie, ktorú v autobiografickej próze vyslovuje spisovateľ Jaroslav Milenský "Ale to je ten nerozviazaný chlp, čo doteraz skoro napospol sa len teológovia mali k národnosti slovenskej a z teológa nikdy nepovstal reformátor sociálny... Reformy pochopov sociálnych, filozofie, poézie, politiky, bez myšlienok, publicistiky, nové pochopy a princípy - všetko toto viacej, alebo menej len zo svetských hláv pochodí ... A náš život slovenský najväčšmi zato kuľhá, že ho doteraz skoro len sami teológovia opatrovali; oni nám kníh a ideálov všeslovanských nastavali, takže, ak sú knihy, plány, ideály šťastie národov, my Slováci by sme veľmi šťastný národ boli!"

Na negatívny vplyv rečového dualizmu a teologizmu na literárny vývin poukazoval už Šafárik a Kollár. V liste Kollárovi Šafárik písal, že bez kodifikácie spisovnej reči je nemysliteľný rozvoj literatúry a "my spisovatelia budeme len brahmanmi medzi ľudom naším". Kollár zase písal J. V. Staňkovi roku 1844 "Beda tomu národu, u ktorého viera je sudcom literatúry a náboženstvo mierou spisovateľstva".

Ukázalo sa, že estetickému rozletu romantickej literatúry naozaj zväzoval krídla rečový dualizmus a neskôr teologizmus - dostatočným argumentom tu môžu byť české prvotiny štúrovcov v porovnaní s ich poéziou v Hurbanovej Nitre roku 1844, prvej knihe v spisovnej slovenčine. Druhý ročník Hurbanovho almanachu je skutočne historickým predlom v našom literárnom vývine. Racionalisticko-didaktický klasicizmus v suchopáre biblickej češtiny ustúpil formám ľudovej slovesnosti ako určujúcemu fenoménu romantického estetického kánonu v reči ľudu, lebo - ako píše vydavateľ J. M. Hurban v Správe ako o prítomnom - tak o ďalšom vydávaní Nitry, rozhodol sa ísť cestou, "na ktorej odrazu sa spojí s ľudom, vyslovisc jeho žiale jeho vlastnými zvukmi, jeho nádeje jeho vlastnou rečou".

Romantickí vlastenci nestoja už nad ľudom, ale sú jeho integrálnou súčasťou, a demokratický radikalizmus ich vedie pri všetkej úcte k tradíciám a k predchádzajúcej generácii k formovaniu nových spoločensko-politických cieľov. Od slávnej a oslavovanej minulosti obracajú pozornosť k palčivým problémom prítomnosti. Reč ľudu sa stáva nástrojom samostatnej literatúry a nového myslenia. Nemení sa vzťah k Čechom a Slovanom. Hurban píše v Správe "Viem už popredku, že slovenské písanie Slovákov nebude sa páčiť Čechom... Bratia naši Česi, ktorí nevidia dobre stav náš na Slovensku, budú toto mať za odtrhnutie sa od nich. Sám spojenie literárne nie je samé pravé spojenie s duch lem robí podstatu spojenia pravého. Tým ale ubezpečujeme, že naša láska, aká je k všetkým Slovanom, taká je aj k nim, ba väčšia, lež kedykoľvek indy bola".

slovenský romantizmus mala veľký vplyv filozofia Georga Wilhelma Friedricha Hegla, čo možno najlepšie pozorovať na politickom a estetickom myslení Ľudovíta Štúra, ale i na literárnom diele popredných romantických básnikov, Sládkovič dokonca začína svoje Sôvety v rodine Dušanovej citátom z Hegla. Štúr sa bližšie oboznámil s Heglovou filozofiou za svojho pobytu v Halle /1838-1840/ a Heglov filozofický a estetický odkaz prenášal s veľkým zápalom na svojich vrstovníkov v bratislavskom Ústave. Štúra nadchol predovšetkým Heglov historický optimizmus, Heglova dialektika a boj protikladov ako základný predpoklad každého vývinu ho inšpiroval k formovaniu myšlienky národnej samobytnosti. V svojich Prednáškach o poézii slovanskej vychádzal v Heglovom duchu z estetického kréda, že "poézia je to istá, čo umenie, to jest objatie hmoty a ducha v slohu". Ak Hegel hovorí vo svojej Filozofii dejín o zakončení ľudských dejín nemectvom, Štúr prichádza s nezlomným presvedčením, že novú kapitolu v dejinách ľudstva otvorí svet slovanský. Štúrovský estetický princíp "objatia ducha s prírodou", básnikovho postoja k zobrazovanej skutočnosti pomáhal *pripútať romantickú generáciu k reálnemu životu*, naplniť jej poéziu, lebo o tú išlo predovšetkým, demokratickými ideálmi národnej a sociálnej slobody a nezlomného presvedčenia o víťazstve týchto ideálov. Štúr vychádzal z presvedčenia, že "literatúra má to poslanie, národ na jeho chyby a vady a nedostatky upomínať, príklady druhých mu pred oči klásť, známosťami ho obohacovať, vôľu a všetko dobré a šľachtené v ňom rozpaľovať".

O náhladoch na spoločenskú funkciu literatúry by sa dalo povedať, že Kollár a jeho generácia ideologicky vychádzal zo širších slovanských koncepcií - od slovanstva k ľudstvu, zatiaľ čo stredobodom Štúrovho záujmu je Slo-

vensko - od Slovenska k slovanstvu. Markantne sa to zračí na rozdielnom chápaní literatúry a jej spoločenského poslania v úvahách J. Kollára a J. M. Hurbana. V stati O literárnej vzájomnosti Kollár píše "Národná vzdelanosť závisí od národnej literatúry: obe ale tým i úspešnejšie i šťastnejšie bývajú, čím širší je ich okres a čím voľnejšie širokoďaleko na svojich krídlach od hôr k horám lietať môžu. Tu zaiste vzdelanosť i viac podpory a podnetov nachádza, i charakter dostane nejednostranný, veľký, vznešený, čistoľudský, z ktorého sa neodrážajú pablesky dedín, mestečiek, škôl, cechov, ale krajín, národov, človečenstva". Hurban v Slovenských pohľadoch "Iné národy si môžu už aj trochu kozmopolitizovať, tie totiž, ktoré literatúrou svojou môžu i Dunaj zastaviť, nie ale my, ktorí si vysoko ctiť musíme každý zjav vo verejnom živote, ktorý prostredne či neprostredne život literatúry napomáhať v stave je".

Kodifikácia spisovnej slovenčiny, kritický postoj J. M. Hurbana k literárnemu dielu Jána Kollára, nová koncepcia myšlienky slovanskej vzájomnosti - to všetko boli predpoklady nevyhnutného generačného konfliktu a k tomu prišlo po vydaní brožúrky Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky, v ktorej najostrejšie odsúdil kodifikáciu spisovnej slovenčiny Ján Kollár.

J. M. Hurban, podobne ako pred ním P. J. Šafárik, upozorňoval, že Kollárova Slávy dcera sa preto nestala majetkom celého národa, lebo spisovatelia, ktorí nepíšu v reči ľudu, sa stávajú v národe akousi šľachtou. Ale bol tu aj vážnejší argument, s ktorým prišiel Hurban v eseji Slovensko a jeho život literárny. Oproti prvej podobe Slávy dcery v Kollárových Básniach v ďalších vydaniach vyprchala rovnováha subjektívneho lyrizmu a objektívneho spoločenského

ideálu a prevahu nadobúdala ideológia panslavistickej chimérčnosti: "Slávy dcera sama v sebe pri rozličných svojich vydaniach sama so sebou sa rozpadávala a ustavičným doplňovaním časových nápadov pôvodcovho rozumu pomazanie a nádych odvečného slovenského podania strácala zo seba, nechávajúc v tej miere i obecenstvo vždy väčšmi chladné. Rozpadli sa konečne mienky o tomto diele a Slávy dcera prestala byť najvyšším v Slovanstve". Ešte presvedčivejšie je odmietnutie Kollárových chimér v básni Janka Kráľa K prorokom Slovenstva:

Jeden spojil všetky kmene,
zlial ich v človeka jedného,
ten by bol hrôzou Európy
a strachom sveta celého.

Nevolajte národnosťou
naše túžby, naše deje,
lebo vás prišlá budúcnosť
tak akc Liaznov vysmeje ...

Ale aj estetický princíp "objatia ducha s predmetnosťou", ako to naznačovali Štúrove postuláty na spoločenské poslanie literatúry, skrýval v sebe možnosť vnútornej diferenciácie romantizmu i nebezpečenstvo nadvlády "predmetnosti" nad "duchom" - prevahu objektívnej reality nad básnickým subjektom. Ako sa ukázalo, spoločenská determinovanosť a ideologická zaťaženosť postihovala rovnakým dielom literárny vývin klasicizmu i romantizmu. V tom sa ukázali aj slabiny a úskalia Heglovej filozofie, ktorým sa nevyhli ani naši romantici a Ľudovít Štúr sám. U nás bol totiž podstatný rozdiel medzi hegeliánstvom štyridsiatych rokov a v porevolučnom období. Pri nástupe romantizmu zohrala Heglova filozofia jednoznačne pozitívnu úlohu, no v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch minulého storočia sa do-

stávali do popredia skor negatívne črty tejto filozofie: pasívne očakávanie spásy a nadmierny idealizmus, poznačený predovšetkým silným teologizmom, ktorý v mladosti tak radikálne odmietal J. M. Hurban a ktorému v porevolučnom období podliehal najmä on.

Literárny vývin v období klasicizmu a romantizmu postupne prechádzal od "národných obrán" cez slovanské rojčenie k národnej samobytnosti, afirmovanej Bernolákovou a Štúrovou kodifikáciou spisovnej reči. Signálom tejto diferenciácie bola už orientácia Jána Kollára na Slovanstvo a Jána Hollého na Slovensko, ale celkove prešiel tento vývin bez polemík, ba dokonca prišlo k tvorivej spolupráci v peštianskom Spolku milovníkov reči a literatúry slovenskej /1834/.

Romantická generácia vychádzala síce z ideového odkazu Kollárovej generácie, ale v snahe o novú koncepciu národného života a literatúry sa dostala s Kollárom do konfliktu. Nové historicko-spoločenské pomery ovplyvnili aj väčšiu vnútornú diferenciáciu romantizmu, čo sa prejavilo v narastajúcej kritike a polemikách. V prvom vývinovom štádiu išlo o mesianistický romantizmus, neskôr o romantizmus ideálnej štúrovskej jednoty "ducha a predmetnosti" a v porevolučnom období o doznievanie romantizmu bez väčších umeleckých hodnôt a s nadvládou teologického fatalizmu a onimérického mesianizmu.

Ostala tu však veľká romantická poézia Sama Chalupku, Andreja Sládkoviča, Janka Kráľa a Jána Botta, ktorých v próze dopĺňal v európskej literatúre rozhľadený Ján Kalinčiak. Boli to napospol vyhranené umelecké typy, ktoré nepodliehali vo svojej umeleckej tvorbe konzervatívnej ideológii

a zásahom J. M. Hurbana do literárneho vývinu. Prelomovým ich záslubou vyrovnal slovenský romantizmus krok s európskym literárnym vývinom.

O prekladaní medzi češtinou a slovenčinou

Gejza Horák

Kto sa učí slovenský jazyk z profesionálneho záujmu, celkom prirodzene sa dostáva do kontaktu i s češtinou a naopak. Ak poznávame slovenčinu a konfrontujeme ju v jednotlivých plánoch s češtinou, poznávame ju dôkladnejšie, rozhľadenejšie, v širších súvislostiach. Konfrontácia, porovnávanie dvoch jazykov, a najmä jazykov takých blízkych, ako je slovenčina s češtinou, sa v našom záujmovom okruhu môže najvýhodnejšie realizovať na vybraných prekladoch diel krásnej literatúry.

Je mimo diskusie, že prekladanie – a v jeho rámci nie na poslednom mieste prekladanie umeleckej literatúry – je možné, potrebné a netreba už diskutovať ani o tom, či sa má alebo nemá prekladať medzi češtinou a slovenčinou; je to nielen každodenná vec u nás doma vo zväzku dvoch slovanských národov v spoločnom štáte, ale i odborný základ na hlbšie poznanie obidvoch jazykov. A to hlbšie poznanie na základe porovnávania dáva popudy a závery aj pre slavistiku a potom aj pre všeobecnú jazykovedu.

Aj pri prekladaní beletristických diel medzi takými blízkymi jazykmi, ako je dvojica našich jazykov, platí, že

preklad obsahovo a štylisticky pomkne dielo, lebo ho prenáša do rámca druhej, hoci veľmi blízkej kultúry. Pomknutie nastáva už i preto, lebo "to isté" sa podáva prostredníctvom inej sústavy jazykových prostriedkov. Tu platí konštatovanie A. Martineta, že "každému jazyku zodpovedá osobitné usporiadanie prvkov skúsenosti." /Martinet, 1966, s. 16/[1]. V našej súvislosti, keď máme na zreteli štúdium slovenčiny ako cudzieho jazyka /respektíve druhého jazyka/, platí konštatovanie toho istého jazykovedca, ktoré na predchádzajúce bezprostredne nadväzuje: "Učiť sa iný jazyk neznačí dávať nové označovacie nálepky na známe veci, lež navykať sa inak analyzovať to, čo sa jazykovo komunikuje."[2]

Pokladám za primerané, ale i výhodné orientovať tento text prakticky. Na vybraných prekladoch z dvoch prekladov chcem ukázať paralely z okruhu lexiky a syntaxe, ktoré dávajú popritom dosť možností porovnávať i v rámci ostatných plánov. - Príklady slovensko - české budú z trojrománu Vincenta Šikulu Majstri /Majstri, Muškát, Vilma/ v preklade Emila Charousa /Mistři, Muškát, Vilma/ a česko - slovenské /príklady/ budú z románu Jaromíra Tomečka Stříbrný lipan v preklade Jána Medveďa Strieborný lipeň. K tomu treba dodať, že obidve beletristické diela sú najmä vo svojej lexike /vrátane frazeológie/ dá sa povedať problémovým čítaním /pravdaže, v dobrom zmysle/; tým sa naznačuje, že prekladateľovi dali veľa roboty. V takýchto prípadoch, a keď autor - tvorca textu a prekladateľ - zostavovateľ metatextu sú vzájomne dostupní ako súčasníci, konzultácie pomôžu interpretovať uzlové, problémové prvky a miesta daného diela. /V obidvoch prípadoch sa taká spolupráca mohla uskutočniť a vari sa aj uskutočnila./

Naše príkladové paralely budú mať na zvetrí také prekladateľské zastávky, keď voľbu prostriedku v cieľovom jazyku muselo podoprieť a riešiť dlhšie tvorivé hľadanie. Sú to prekladateľom veľmi dobre známe situácie, keď sa nad prekladom stojí a potvrdzuje konštatovanie, že prekladateľská aktivita je umenie, podložené vedením /filologickou prípravou/.

príklady

A. Nariekavec - Čes. fňukal: Iba kde-tu dostal majster chuť nariekavca tiež trochu poutláčať. /Majstri, 15/ = Jenom někdy dostal chuť fňukala aspoň trošku utlačovat. /Mistři, 11/ - Podstatné mená nariekavec - čes. fňukal sú expresívne. České fňukal sa zaraďuje do slovotvorného typu odvodeného od minulého príčastia expresívnych slovies, napr. bryndal, čmuchal, loudal, žvanil; má asi taký produktivitu ako v slovenčine nadávka na -o: plačko, prcho, chmuľo. Ich dejovosť možno porovnať s typom táraj /substantivizovaný imperatív/.

prcho - čes. prďas: Nejaký prcho by to urobil. /145/ = Nějaký prďas by to udělal. /145/

slopanica - čes. chlast: Smútok ťa už prešiel, ale slopanica ťa drží. /14/ = Smutek tě už přešel, ale chlast tě drží pořád. /10; porovnaj k tomu heslá chlast a chlastat v Česko-slovenskom slovníku, ČSS/.

kotrbanec - čes. lepák: Tresnú človeka po hlave a hneď je po logike, alebo keby aj zostala, kotrbanec ti už nik nevezme. /250/ = Prásknou člověka po hlavě a hned je po logice, ale i kdyby zůstala, lapáka ti už neodpárá nikdo. /256/ - Kotrbanec je v slovenčine priehľadný neologizmus,

respektíve slovo prevzaté z nárečia /porovnaj modelové slovo kopanec/; jeho prekladový ekvivalent lepák je vulgárne synonymum slova pohlavek /pozri Příruční slovník jazyka českého, PSJČ/

ohňava - čes. ohromnej oheň: Na taký oheň, na takú ohňavu sa nezabudne. /238/ = Na takovej oheň, na takovej ohromnej oheň se nezapomene. /243/ - Augmentatívum ohňava /oheň/ je utvorené podľa typu čierňava, páľava, výšava; je to neologizmus charakteristický pre idiolekt V. Šikulu /porovnaj aj voňavina vo význame "veľká, sýta vôňa"/: Keby vietor prudšie zaťahoval, azda by doniesol aj voňaviny z ihličnatých stromov. /197/ Inde slovo ohňava prekladá E. Charous slovom požár: ba aj hocijakú veľkú i najväčšiu ohňavu vie spraviť aj to najposlednejšie hovädo. /Muškát, 25/ = dokonce i kdovíjak velký i největší požár dokáže udělat i to nejposlednější hovado. /17/ Inokedy prekladateľ augmentatívnosť kompenzuje zdôrazneným zvolaním: Jéj, to bola ohňava! /Vilma, 94/ = Propánajána, to byl oheň! /69/

obaraniť /niekoho/ - čes. doběhnout /někoho/: Ale nás tí dvaja dnes pekne obaranili! /21/ = Ti dva nás ale dneska pěkně doběhli. /19/ - Sloveso obaraniť /= oklamať, doslova "obrať niekoho o barana", porovnaj okabátiť/ by sme márne hľadali v Slovníku slovenského jazyka, SSJ, ale i v iných slovníkoch; v Charousovom preklade má okrem doběhnout aj synonymný ekvivalent podfouknout: a svätý Peter chcel pána Ježiša obaraniť. /97/ = a svatý Peter chtěl pána Ježíše podfouknout. /96/

rozručať sa - čes. nahlas se rozplakat: /Majstra zavalil a zgniavil nevýslovný žiaľ: priam mu zomrel syn Imrich/ musel sa pevne držať dverí a chraplavo sa rozručal ... /221/ = musel se pevně držet dveří a chraptivě

se nahlas rozplakal ... /162/ - Český ekvivalent je v tomto prípade zjemnený /má oslabenú expresivitu/.

Poznámka - Vincent Šikula v celom svojom románe použil silno expresívne sloveso jediný raz, a treba povedať, majstrovsky /pozri Horák, 1980/.

juj - čes. jemináčku: Keby sa dalo písať o pravde ako o kukurici, juj, aký krásnu knižku by som napísal! /63/ = Kdyby se o pravde dalo psát jako o kukuřici, jemináčku, to bych napsal náramně hezkou knížku! /61/

Či ja dbám /?/ - čes. Já ti nebráním: /Jakub vraví otcovi, že sa ide ženiť./ Majster to chcel obrátiť na zert: - Či ja dbám - povedal. /23/ = Mistr to chtěl obrátit v zert: "Já ti nebráním", řekl. /21/.

Poviem ti pravdu - čes. Řeknu ti to na rovinu: Poviem ti pravdu, mňa to už prestalo baviť. /29/ = Řeknu ti na rovinu, že už mě to přestalo bavit. /27/ - V tomto prípade sada naopak, máličko vyšší stupeň expresivity má český vetný frazeologický ekvivalent.

To boli malé ukážka z mnohých paralelných výpiskov, ktoré svedčia o tom, že román Majstri si našiel majstrovského prekladateľa do češtiny. A vari nebude nevhodné pridať poznámku o subjektívnom čitateľskom zážitku: tešil som sa, keď som čítal Šikulovu pôvodinu a radoval som sa, keď som z kroka na krok, z vety na vetu niekoľko ráz stretol Charousov hľadový preklad.

I. Teraz vybrané príklady z diela Jaromíra Tomečka Stříbrný lipan v preklade Jána Medveďa Strieborný lipeň. - Už názov predpovedá, že je to román zo sveta rýb, a že teda bude v ňom veľa pomenovaní rýb, vodnej fauny a rybárskej terminológie v umeleckom kontexte. Je to naozaj tak

a táto stránka [illegible] no okruh lexiky [illegible] v tomto diele lexikom a sústre[illegible] na vybrané [illegible] syntaxe, na ustá prvky z nor[illegible] ideologické jednotky.

V [illegible] perspektíva vety: Lipa [illegible] medzi Fassami, [illegible] vyhnán priateľským zápasom, spal docela [illegible] na [illegible] noc azisku medzi [illegible] vyhnal [illegible] a [illegible] spal [illegible] vyhnaní [illegible] však [illegible] vyhnaní [illegible] čosi [illegible] skok do vzdu[illegible] na vyhnaní [illegible] – ný príklad: Avšak [illegible] vyhnaní [illegible] a kocúr [illegible] sa pod lavicou [illegible] ryb. /1-10/ [illegible] Peter [illegible] a kocúr ho zozral, [illegible] sa pod lavicou [illegible] ryb. /105/

[illegible] subjektu [illegible] priliehavo vyjadruje neosobnou konstrukciu [illegible] usmrtenom pavúkovi, ako [illegible] obrátil [illegible] znak, spadla kusadlá za jednu nohu a vliekla [illegible] na [illegible] řevě drnčal a poskakoval [illegible] vosa hlavu neutrhla. [illegible] na znak hryzadlami ho schmatla za [illegible] nahlivo [illegible] vliekla. Na hrboľatom [illegible] nadhadzo[illegible], a odrazu sa zasekol, [illegible] vosa [illegible] /12/ – Je jasné, že prekladateľ bezvládnu konstrukciu zaviatého celkom zámerne neznačil tvarmi neosobného slovesa, podľa významu rovnocennými s pasívnymi tvarmi; naopak tomu v prekl[illegible] sa aktívnymi osobnými tvarmi slove-

sa dosahuje dynamickosť deja, akoby ten zabitý pavúk ožíval. Obidva pohľady sú možné a dajú sa odôvodniť /brániť/.

Opačný prípad zastupuje príklad, keď neosobný deagentný tvar slovesa pôvodiny sa v preklade nahrádza osobným: Když už na lávku bylo vidět, vydra se zastavila. /110/ = = Keď už dovidela na lávku, vydra zastala. /112/. V tomto prípade akoby prekladateľ spresňoval dej a navyše tesnejšie ho zviazuje s príslušným subjektom /už bylo vidět = už dovidela/.

Je známe, že pasívum sa v slovenčine používa zriedkavejšie ako v češtine, no vidí sa nám, že tejto tendencii prekladateľ dal /v dobrom zámere/ zvýšené uplatnenie, napríklad: Vyjavené /ryby/ chvátaly řekou proti proudu jako náměsíčníci a lipánek, poděšen těmito posedlými tvory, kličkoval od břehu k břehu, od hlubiny k hlubině, jen aby se s nimi nesetkal. /46/ = Vyjavené /ryby/ náhlili sa proti prúdu ako námesačníci, a lipník, ktorého tieto posadnuté tvory vydesili, kľučkoval od hlbočiny k hlbočine, len aby sa s nimi nestretol. /48/ - V tomto prípade výrazom "poděšen těmito posedlými tvory" sa vlastne vyjadruje výsledný stav subjektu; ten má vystúpiť do popredia, a tak by bolo bývalo primeranejšie i v preklade zachovať slovesné prídavné meno /tu nejde už o pasívum/: vydesený týmito posadnutými tvormi.

Porovnajme z hľadiska zámerne volenej, ale i vecne opretej vetnej perspektívy túto vetu: Horský hřeben byl chvilku ošlehován zpod obzoru ohněm. /23/ = Oheň spod obzoru chvíľu ošľahával horský hrebeň. /24/ - V slovenskom preklade sa premenou pasívnej vetnej perspektívy na aktívnu okrem toho narúša zreteľnosť vzťahu činiteľ → zásah. Keďže dominantou pozorovacieho pohľadu má byť horský hre-

beň, lepšie by bolo bývalo ponechať pôvodnú /pasívnu/ perspektívu vety. Takéto riešenie - ako sa ukazuje - bolo treba voliť i preto, lebo názov zasahovaného objektu /horský hrebeň/ má akuzatív zhodný s nominatívom /porovnaj Vysoký chlap bol chvíľu ošľahávaný ohňom, ale Vysokého chlapa chvíľu ošľahával oheň./ Je to štylizačne a gramaticky pozoruhodný a inštruktívny príklad /gramatický jav si vynucuje istú štylizáciu./

Nepravá účelová veta. - V Tomečkovom románe čítame figurálnu /nepravú/ účelovú vetu, naproti tomu v slovenskom preklade ju Ján Medveď nahradil zlučovaco priradenou vetou: Třeba překážku obejít, do kopce tou nebo s kopce onou stranou, a za houštím opět přivítá kročeje zřetelná stopa, aby vedla kupředu jako dobrý přítel. /156/ = Prekážku treba obísť do kopca na jednej alebo dolu z kopca na druhej strane a za húštinou privíta kročaje zasa zreteľná stopa a vedie ťa /osobné zacielenie, zainteresovanie prijímateľa; porovnaj datív dôvernosti/ ako dobrý priateľ. /163/ - So zreteľom na to, že sa v slovenčine figurálna účelová veta uplatňuje zriedkavejšie ako v češtine, jej substitúcia priradenou zlučovacou vetou bolo oprávnené.

Odlišná slovesná väzba: zúčastnit se shonu /26/ = zúčastniť sa na zhone /27/; využívala chvílkové výhody = využívala chvíľkovú výhodu; ..., že by se ryba odvážila útoku /135/ = ..., že by sa ryba odvážila zaútočiť /142/; všímat si dna /140/ = všímať si dno /146/; Obdivoval se jeho vytrvalosti, obdivoval se plachosti rybího dráčka. /141/ = Obdivoval jeho vytrvalosť, obdivoval plachosť rybieho šarkaníka. /148/

Dva javy z morfológie - a/ forma iteratív: přidržovali se přitom přísavkami /22/ = pritom sa pridržali prísav-

kami /23/; země na každém kroku prozrazovala /80/ - zem na každom kroku prezrádzala /84/; kovář april připojoval nové a nové články /80/ = kováč april pripájal nové a nové ohnivká; /84/; volně spojoval /94/ = voľne spájal /99/; prozrazovaly /96/ = prozrádzali /101/; nahrazuje /115/ = nahrádza /120/; se vynořovala /135/ = sa vynárala /142/; nohy se bořily do hustého koberce mechu /157/ = nohy sa zabárali do hustého koberca machu /164/;

b/ prídavné mená zo živočíšnych podstatných mien: Poprvé /lipánek/ okusil vážčího masa /44/ = Prvý raz /lipník/ ochutnal vážkino mäso /46/; Mníčí rod si zamiloval chlad. /127/ = Mieňov rod si obľúbil chlad. /133/.

z frazeológie: Na takovou práci byl lechtivý. /126/ = Taká práca mu nevoňala. /132/; "zastavte si řeku, řvouni, je můj vor nějaký hejpočkej?" /130/ = zastavte si rieku, krikľúni, vari je moja plť lopta na motúze?" /137/; Takové hlavátce je hej /133/ = Takej hlavátke je sveta žiť /140/; Bál se /lipan/, že každou chvíli se objeví bílé lidské tělo s bidlem v rukou; kde však byl pastuchovi konec! /151/ = Bál sa /lipeň/, že sa každú chvíľu zjaví biele ľudské telo s palicou v ruke, ale kdeže bol už pastier! /158/

Sem voľne priradíme aj slová z poľovníckeho slangu: ale bystré světla byla zakalena únavou a zoufalstvím. /62/ = ale bystré okále sa zakalili únavou a zúfalstvom. /65/; Sekal /tchoř/ běhy vodu, až se mu kníry třásly. /62/ = Nohami sekal /tchor/ vodu, až sa mu fúzy triasli. /65/. - Prekladateľ nahrádza slová z poľovníckeho slangu /světla, běhy/ slovami bežnými /niektoré expresívnymi: okále, nohy/, preto, lebo tento prvok uplatnil autor iba celkom zriedkavo a nedal dielu vcelku slangové ladenie.

Ako som povedal, môj príspevok o prekladaní medzi slovenčinou a češtinou mal praktické zacielenie. Vybral som si dva pozoruhodné beletristické preklady /bohaté na prekladateľské "hračky"/ a z nich konfrontačné príklady, ktoré mali vyvolať prehĺbenejší záujem o štúdium spisovnej slovenčiny cez beletriu, teda v širokom zmysle. Z takéhoto porovnávacieho štúdia slovenčiny má študujúci aj estetický zážitok, a ten nielen spríjemňuje poznávanie /učenie/, ale ho i znásobuje a pomáha trvalo stimulovať.

Prekladanie, jeho úroveň závisí od stupňa kontaktu jazykov a ich nositeľov. Aj pri prekladaní z češtiny do slovenčiny a zo slovenčiny do češtiny platí, čo vyslovil vo svojom diele Les problèmes théoriques de la traduction George Mounin /1963, s. 277/ o prekladaní z ruštiny do francúzštiny.[3] Prekladať dnes zo slovenčiny do češtiny alebo z češtiny do slovenčiny je čosi inšie, ako bolo prekladanie z roku 1919. Zvyšovanie úrovne prekladania beletrie medzi češtinou a slovenčinou značí nielen vzostup poznania obidvoch našich jazykov navzájom, ale i z pohľadu nositeľov iných jazykov.

Poznámky

1 En fait, à chaque langue correspond une organisation particulière des données de l'expérience.

2 Aprendre une autre langue, ce n'est pas mettre de nouvelles étiquettes sur des objets connus, mais s'habituer à analyser autrement ce qui fait l'objet de communications linguistiques.

■ It doit [illegible] tous les contacts entre ces deux la[illegible] traduire du russe en français, en 1960, ne signifie pas [illegible] même chose que traduire du russe en français en 1[illegible] en 1860/ quand le premier dictionn[illegible] français-russe [illegible]780/ n'existait pas, quand les contacts étaient rares.

LITERATÚRA

HORÁK, G.: Tretí román Šikulovej trilógie - Vilma, Kultúra slova, 14, 1980, s. 257-262

MOUNIN, G.: Les problèmes théoriques de la traduction. Paris, Gallimard 1963, 296 s.

ŠIKULA, V.:
Majstri. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1976.
Muškát. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1977.
Vilma. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1979.

ŠIKULA, V. - CHAROUS, E.:
Mistři. 1. vyd. Praha, Mladá fronta, 1978.
Muškát. 1. vyd. Praha, Mladá fronta, 1979.
Vilma. 1. vyd. Praha, Mladá fronta, 1981.

TOMEČEK, J.: Stříbrný lipan. 3. vyd. Praha, Albatros 1971.

TOMEČEK, J. - MEDVEĎ, J.: Strieborný lipeň. 1. vyd. Bratislava, Mladé letá 1976.

Názvy inštitúcií v slovenčine

Ján Horecký

Názvy rozličných inštitúcií tvoria v dnešnom preorganizovanom svete dôležitú zložku v slovnej zásobe každého jazyka. Pre dnešnú spisovnú slovenčinu platí táto všeobecná poučka vo zvýšenej miere najmä v porovnaní s predchádzajúcim stavom.

Je prirodzené, že názvy inštitúcií spravidla nie sú jednoslovné, už aj preto nie, že sa v nich popri vlastnom pomenovaní musí vyjadriť prinajmenšom sídlo inštitúcie, ale aj rozličné iné vlastnosti a vzťahy. Preto je ich onomaziologická a onomatologická štruktúra značne zložitá.

Podobne ako vo všeobecných motivovaných slovách základom onomaziologickej štruktúry je onomaziologická báza. V nej sa vyjadruje, o aký druh inštitúcie ide. Kvôli prehľadnosti si tu všímame onomaziologické bázy len v istých typoch inštitúcií, totiž názvy z oblasti organizácie vedy, školstva a vzdelávania na jednej strane, na druhej strane názvy inštitúcií z oblasti výroby a techniky. Medzi týmito dvoma pólmi tvoria nezanedbateľnú zložku názvy z oblasti riadenia.

Onomaziologická báza sa rozvíja rozličnými onomaziologickými príznakmi. V základnom onomaziologickom príznaku sa vyjadruje oblasť činnosti /chémia, jazykoveda,

ekonómia/, ale aj príslušnosť k istej organizácii /spoje, poľnohospodárstvo, obchod/. V každom prípade sa v každom názve uvádza aj sídlo inštitúcie - domicil, spravidla však až na konci názvu. Pred ním sa ešte uvádzajú niektoré vedľajšie príznaky, predovšetkým organizačná charakteristika /národný podnik, koncernový podnik/ a napokon aká čestná, honorifická charakteristika /pomenovanie podľa význačnej osobnosti, vyznamenanie a pod./. O poradí týchto príznakov sa rozhoduje v onomatologickej štruktúre.

V mňohých prípadoch majú inštitúcie aj rozličné akronymické názvy, ktoré idú vlastne paralelne s onomaziologickou bázou a aspoň s jedným základným príznakom /STROJSERVIS - strojový servis/.

Schematicky možno onomaziologickú štruktúru názvov inštitúcií naznačiť takto:

	onomaziologická báza	
akronym	onomaziologické príznaky:	oblasť, príslušnosť
	vedľajšie onomaziologické	príznaky: organizačné, honorifické
	domicil	

Napríklad:

JÚĽS SAV	ústav
	jazykoveda
	SAV
	Ľudovít Štúr
	Bratislava

Názov: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave.

Iný príklad: Trnavské automobilové závody, národný podnik, nositeľ Radu práce, Trnava.

Prostriedky onomaziologickej bázy

Základným prvkom pri vyjadrovaní onomaziologickej bázy v oblasti vedy je substancia ústav: označuje sa ním inštitúcia stredného až veľkého rozsahu, zameraná na výskum v konkrétnej vednej oblasti. Synonymná je substancia inštitút, ale ten sa využíva pomerne zriedka, a to spravidla iba vo vedeckej oblasti /inštitút riadenia, inštitút pre ďalšie vzdelávanie/. Menšia organizačná jednotka sa označuje ako kabinet, menšia jednotka s technickým vybavením sa označuje ako laboratórium, prípadne stanica. Zriedkavo sa pre drobnejšiu jednotku používa substancia stredisko alebo aj pracovisko. Pre komplex viacerých pracovísk odborov sa zavádza v poslednom čase názov centrum /Centrum biologických vied/ - nejde však o synonymum k názvu stredisko. Najvyššia organizačná jednotka má v onomaziologickej báze substanciu akadémia. Na vysokých školách je základnou jednotkou katedra, ale jestvujú aj kabinety a laboratóriá. Osobitným typom pracoviska je klinika. Vyššie jednotky sú fakulta a univerzita, respektíve vysoká škola.

V priľahlej vzdelávacej sfére sa vyskytujú názvy ako dom /Dom kultúry/, kabinet /Kabinet politickej výchovy/, štúdio.

V školskej sústave je prirodzenou onomaziologickou bázou substancia škola, respektíve stredná škola, vysoká škola.

V riadiacej sfére je pestrá paleta slov v onomaziologickej báze. Ústredné organizácie sú ministerstvo, ale aj komisia, respektíve výbor, riaditeľstvo, inšpektorát. Menej sa vyskytuje onomaziologická báza úrad, správa, kancelária, v niektorých názvoch aj archaizované komora /advokátska komora/. Časté sú tu aj slová zväz, vydavateľ-

stvo, respektíve aj veľmi všeobecné organizácie /projektová organizácia/ a zariadenie /veterinárne zariadenie/.

Vo výrobnej oblasti sú základnými onomaziologickými bázami substancia podnik a závod, respektíve aj v množnom čísle podniky a závody. Rozdiel medzi nimi nie je vždy jasný, ale v podstate sa slovom podnik označuje širšie organizovaná inštitúcia, ktorá sa môže členiť na závody. Na druhej strane však podobou závody sa tiež označuje veľmi široká organizácia /Závody ťažkého strojárstva/. Častá je aj onomaziologická báza priemysel /Hydinársky priemysel/, družstvo /respektíve výrobné družstvo/. Veľmi častý je však prípad, že onomaziologická báza nie je vyjadrená osobitným slovom /Štátne lesy, Štátny majetok/, respektíve je vyjadrená sufixom /Štátne rybárstvo/. V takých prípadoch sa však charakter podniku vyjadruje vo vedľajšom charakterizačnom príznaku /Štátne lesy, národný podnik/.

Nie sú zriedkavé prípady, keď ako onomaziologická báza funguje dvojslovné pomenovanie. Vtedy ide o rozvitú onomaziologickú bázu. Tak popri onomaziologickej báze ústav sa formuje rozvitá onomaziologická báza výskumný ústav, popri družstvo je výrobné družstvo /na rozdiel od spotrebného družstva/. V oblasti škôl sú takýmito rozvinutými bázami výrazy základná škola, ale najmä stredná škola a vysoká škola.

Základné onomaziologické príznaky

Ako onomaziologický príznak vyjadrujúci oblasť činnosti sa napríklad pri ústavoch veľmi často vyjadruje disciplína, v ktorej ústav pracuje. Môže mať podobu prídavného mena /Chemický ústav, Archeologický ústav/. Tento príznak môže mať aj podobu adjektíva odvodeného od zloženého názvu disciplíny /Jazykovedný ústav/ alebo od združeného pomeno-

vania /Literárnovedný ústav/, respektíve môže mať podobu zloženého adjektíva /Rovospracujúci podnik, Chemicko-technologická fakulta/. Veľmi často býva tento onomaziologický príznak rozvitý /a potom je v genitíve: Ústav molekulárnej biológie, Správa kultúrnych zariadení, Dom politickej výchovy, Závody ťažkého strojárstva/. Častý je aj zložený príznak /Stredisko vynálezov a objavov, Vysoká škola dopravy a spojov/. Veľmi rozvitý je napríklad názov Správa pre veci majetkové a devízové, Správa telovýchovných a rekreačných zariadení/.

Príznak príslušnosti /pri náležitosti istému rezortu, istej organizácii/ sa vyjadruje alebo označením organizácie vo všeobecnosti /Montážny podnik spojov, Poľnohospodársky projektový ústav/ alebo jej konkrétnym uvedením, najčastejšie v podobe iniciálovej značky /Chirurgická klinika LFUK, Ústav normálnej a patologickej fyziológie SAV, Fyzikálny ústav CEFV SAV - Fyzikálny ústav Centra elektrofyzikálneho výskumu SAV/. Ako príznak príslušnosti sa často vyjadruje územná príslušnosť. Celoštátne inštitúcie majú v názve prívlastok štátny /Štátny plánovací úrad/ alebo československý /Československá plavba dunajská, Československá televízia/. Inštitúcie na území SSR majú v tomto mieste prívlastok slovenský /Slovenské celulózky a papierne, Slovenský banský úrad, Slovenské naftové závody, Slovenský úrad pre tlač a informácie/, niekedy aj v protiklade k príslušnej českej inštitúcii /Slovenská štátna poisťovňa - Česká štátna poisťovňa, Slovenská komisia pre vedecké hodnosti - Česká komisia pre vedecké hodnosti/. Miestna príslušnosť sa vyjadruje aj na nižšom stupni v istej hierarchii, napríklad Západoslovenské vodárne a kanalizácie, Okresný /Mestský/ ústav národného zdravia, Mestská správa telekomunikácií, Obvodná správa pôšt.

Súčasť pomenovania inštitúcie tvorí spravidla aj domicil, uvedenie sídla /Umenovedný ústav SAV Bratislava, Slovenské energetické strojárne Tlmača, Východoslovenské železiarne Košice/. Niekedy je miesto, respektíve sídlo inštitúcie uvedené už v jej názve /Bratislavské mliekárne, Trnavské automobilové závody/. Inokedy je domicil vlastne súčasťou príznaku prináležitosti /Technické služby mesta Bratislavy, respektíve Záhradnícke a rekultivačné služby hlavného mesta SSR Bratislavy/.

Vedľajšie onomaziologické príznaky

K názvom podnikov patrí spravidla aj ich organizačná *charakteristika, vyjadrujúca povahu podniku, respektíve* jeho začlenenie do širšieho rámca. Tradičný je charakteristický príznak národný podnik /n. p./. K nemu pribúdajú v poslednom čase príznaky k.p. /koncernový podnik/, o.p. /odborový podnik/ a zriedkavejšie k.ú.o. /koncernová účelová organizácia/.

Veľmi často tvorí nedeliteľnú zložku pomenovania inštitúcie istý honorifický príznak. Vyjadruje sa ním už tradične osoba, na počesť ktorej bol podnik pomenovaný /Chemické závody Juraja Dimitrova, Geologický ústav Dionýza Štúra/. Starú tradíciu má tento príznak v názvoch univerzít /Univerzita Komenského/; pravda, v súčasnosti sa používa aj ako istý diferenciačný prvok, každá naša univerzita je pomenovaná podľa istej osobnosti /Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Univerzita J. E. Purkyňu v Brne, Univerzita Palackého v Olomouci/.

Ako honorifické príznaky sa využívajú aj pomenovania istých udalostí /JRD 25. februára v Košolnej, Tlačiarne SNP v Martine/, ale aj istých spoločensky dôležitých pojmov /JRD Pokrok, JRD Družba/. V názvoch zlúčených jednot-

ných roľníckych družstiev sa však tento príznak používa aj na zemepisné určenie /JRD Devín, JRD Dunaj, JRD Podhorie, JRD Záhorská niva/.

Napokon sa pri názvoch inštitúcií ako honorifický príznak uvádza dnes aj štátne vyznamenanie /Trnavské automobilové závody, n.p., nositeľ Radu práce a Radu Víťazného februára/.

Zložené názvy inštitúcií

V súčasnej organizácii našej ekonomiky treba často vyjadriť aj zaradenie podniku do istej hierarchie, a tak vznikajú zložené názvy. Hierarchia zhora nadol je napríklad v tomto názve:

Závody silnoprúdovej elektroniky, koncern, Praha
Bratislavské elektrotechnické závody Bratislava,
koncernový podnik, nositeľ Radu práce, Bratislava.

Možná je aj hierarchia zdola nahor:

Slovenské energetické strojárne, k.p., Tlmače
Slovenské energetické podniky, koncern
Generálne riaditeľstvo, Bratislava.

Akronymické názvy inštitúcií

Tieto názvy inštitúcií sú pri všetkej svojej presnosti neobyčajne zložité a málo prehľadné, mnohé inštitúcie si vyžadujú skratkovité, často aj propagačne zamerané názvy v podobe akronymov.

Ako je známe, akronymy vznikajú veľmi často z iniciálových písmen alebo slabík v konkrétnom pomenovaní. Písmenové iniciály sú napríklad v názve KORT - krajská organizácia riadenia tranzitnej prepravy, BEZ - Bratislavské

elektrotechnické závody, veľmi bežná je iniciála JRD - jednotné roľnícke družstvo /tá je však záväznou súčasťou názvu/. K slabičným patria napr. DILIZA - divadelné a literárne zastupiteľstvo, ERPO - z RP, remeselnícke potreby, VÚMA - výskumný ústav mechanizácie a automatizácie. Prvé slabiky, resp. písmená sú v akronymoch ako TANAP - Tatranský národný park, ZARES - záhradnícke a rekultivačné služby, TESLA - technika slaboprúdová, ELTOS - spotrebná elektronika.

V slovných akronymoch býva často popri úplnom základnom slove slabika SLOV, napr. Slovchémia, Slovosivo, Slovšport, Slovkoncert; aj základná zložka je skrátená v prípadoch ako Slovlik - slovenské likérky, Slovnaft - slovenský naftový priemysel, Slovpap - slovenské papierne. Vyskytuje sa aj podoba SLOVAKO: Slovakofarma, Slovakotourist. Podobného typu sú iniciálové názvy ako Stavoindustria, Stavoinvesta, Stavoprojekt, Hydroprojekt, resp. Strojservis, Strojstav, Strojexport, Strojimport, Strojsmalt, Priemstav. Menej priezračné sú iniciálové názvy ako Kerametal, Chirana, Slotera.

Napokon treba uviesť aj mnohé symbolické názvy, ktoré sa používajú ako akronymá. Sú to napr. Dilelo /podnik umeleckého fondu/, Opus /hudobné vydavateľstvo/, Javorina /podnik cestovného ruchu/, Služba /výrobné družstvo/, Zdroj /potraviny/, Benzinol /benzín a olej/, Detva /ľudové umelecké výrobky/. Umelo utvorený je názov Prior /obchodné domy/.

Akronymické názvy sa používajú veľmi často samostatne, ale nie sú zriedkavé prípady, že tvoria zložku oficiálneho pomenovania inštitúcie a potom sa uvádzajú v jeho úplnom názve spravidla popri /pred alebo za/ oficiálnom pomenovaní. Napríklad Slovosivo, vedecko-výrobné združenie

pre šľachtenie a semenárstvo; Štátny projektový ústav spojov - SPOJPROJEKT; Slovpap, obchodný podnik slovenských papierní; Slovlik, kvasný a konzervárenský priemysel; Slovchémia, trust podnikov; Drupos, družstevný projektovo-inžinierský podnik; Energoprojekt, projektová a investičná organizácia; Chovprodukt, obchodný podnik Slovenského zväzu drobnochovateľov; Interal, podnik pre kontrolu tovarov v zahraničnom obchode.

Ako vidieť z uvedených príkladov, akronymická zložka je vlastne paralelná s onomaziologickou bázou a tým základným onomaziologickým príznakom, ktorý skratkovite alebo symbolicky vyjadruje oblasť činnosti.

Záver

Analýza onomaziologickej a onomatologickej štruktúry názvov inštitúcií ukazuje, že tieto názvy tvoria svojbytnú zložku slovnej zásoby. Z tejto charakteristiky vyplývajú aj charakteristické vlastnosti dynamiky v skúmanej oblasti: Niektoré onomaziologické bázy zastarávajú /úrad, inštitút/, iné vznikajú /organizácia, zariadenie/. Zložité podoby názvov sa často skracujú, vzniká istá univerbizácia. Na druhej strane sa oficiálne podoby názvov rozširujú najmä o honorifické zložky a o charakterizačné prvky. Výrazný pohyb je najmä v oblasti akronymických názvov.

Ranostredoveký mestský útvar Nitrava

Bohuslav Chropovský

Pred niekoľkými rokmi bol nastolený problém vzniku a rozvoja slovanských mestských útvarov a ich význam pre osvetlenie problematiky feudalizmu[1]. I keď vyšli niektoré základné práce[2], predsa sa detailnejšiemu štúdiu nevenovala širšia pozornosť a nerozpracovali sa podrobnejšie jednotlivé významné lokality. Aj keď sú veľmi dôležité a dosiaľ nie dostatočne spracované všeobecné problémy vzniku, rozvoja a predovšetkým charakteru slovanských miest, zvlášť pokiaľ ide o počiatočné štádium, nechcem sa vo svojom texte zaoberať týmito problémami, ale poukázať na jedno z dôležitých stredísk, ktoré zohralo významnú úlohu nielen v dejinách Slovanov sídliacich severne od Dunaja a v dejinách slovenského národa zvlášť, ale ktoré významne zasiahlo do stredoeurópskej histórie vôbec. Ide o staroslávnu Nitravu - dnešnú Nitru.

História Nitry bola podávaná z rozličných aspektov, dodnes však nie v celej šírke[3], pretože nie je náležite osvetlená problematika jej vzniku a rozkvetu ako mestského útvaru alebo mesta v neskoršom období. K osvetleniu sídliskového konglomerátu na území Nitry v jednotlivých obdobiach pravekého a včasnodejinného vývoja prinášajú v poslednom čase pozoruhodné výsledky archeologické výskumy, ktoré

[illegible]

prísahy neverným obyvateľom privedeným z územia Nitry majetky na rozličných miestach, aby azda raz, keby sa navrátili do svojich domovov, nestali sa ešte nevernejšími a neškodili jemu verným žijúcim na území Nitry[12].

Z XI. storočia sú dva domáce doklady o Nitre. Je to predovšetkým legenda pätikostolského biskupa Maura napísaná medzi rokmi 1064-80 o sv. Svoradovi a Beňadikovi, kde sa o Svoradovi píše: ..."Inter quos quidam sancti spiritus instinctum tactus, ex spinis ortus, nomine Zoerardus, hanc in patriam de terra Poloniensium advenit et a Philippo abbate, cuius monasterium, Zobor nominatum, in Nitriensi territorio ad honorem sancti Ypoliti martiris situm erat, habitu accepto et Andreas nominatus eremiticam vitam agere statuit". A ďalej o Beňadikovi: "... Positus autem est ibidem Benedictus in basilica beati Immeranni martiris in eadem sepultura in qua pausabant ossa beati Andree sancti patris, ... a to bolo "... In civitate Nitria /Nyttera/ quidam reus damnatus suspensus est; ..."[13].

Pre osvetlenie dejín Nitry nachádzame dôležité údaje v takzvaných zoborských listinách z roku 1111 a 1113[14]. Zoborská listina z roku 1111 je najstarším zachovaným originálom, ktorý dnes na Slovensku máme a vzťahuje sa celým svojím znením na naše územie. Jej obsahom sú prísažné výpovede svedkov o majetkových právach zoborského opátstva siahajúcich do dôb Štefana I. Listina z roku 1113 v diktáte vykazuje veľké zhody s listinou z roku 1111. V oboch týchto listinách sa Nitra uvádza dôsledne civitas /in civitatem/.

Ako vidieť, ide o kusé písomné správy, ktoré však predsa vnášajú dôležité svetlo do riešenia aj danej problematiky. Napriek tomu, že k slovanskej Nitre sa viažu tak dôležité historické správy, archeologickému výskumu sa neveno-

vala v minulosti náležitá pozornosť. V početnej literatúre, ktorá o Nitre vychádzala, sa jej staršie dejiny rekonštruovali na základe známych historických daností.[15] Ojedinelé nálezy hmotných pamiatok neumožňovali robiť širšie závery ani čo do vývoja vlastnej materiálnej kultúry ani rozloženia a postavenia jednotlivých lokalít. A tak sa stalo, vychádzajúc iba z istých tradícií ako aj neskoršieho stredovekého vývoja hradu a takzvaného horného mesta, že centrum Nitrianskeho kniežatstva sa lokalizovalo na dnešný hradný areál, kde sa hľadala aj najstaršia cirkevná architektúra.[16] A práve s touto problematikou súvisí aj začiatok archeologického výskumu Nitry. V tridsiatych rokoch robil sa výskum v okolí existujúceho románskeho kostolíka na Nitrianskom hrade,[17] aby sa osvetlilo, či ide o onen kostol Pribinov z Conversio. Výsledky výskumu ukázali, že kostolík bol postavený koncom XII. alebo počiatkom XIII. storočia. Okrem základov kostola sa skúmalo aj radové pohrebisko datované do XI. storočia. Superpozícia základov kostola s hrobmi dokazuje následnosť sakrálnej stavby. Kostol bol pôvodne konsekrovaný Emerámovi, kult ktorého bol rozšírený v IX. storočí, čo dáva predpoklad existencie staršej architektúry na Nitrianskom hrade pravdepodobne v súvislosti s budovaním kapituly po zriadení nitrianskeho biskupstva s biskupom Vichingom, kmy sa tu znova upevnil a rozšíril vplyv franského kléru. Existenciu staršej sakrálnej stavby nepriamo dokladá aj radové pohrebisko, výskyt ktorého na skalnom návrší by bez kostola nebol mal opodstatnenie. Z Maurovej legendy jasne vyplýva, že na dnešnom hradnom kopci jestvovala kapitulská bazilika sv. Emeráma a pri nej hradná pevnosť ako i niekoľko podhradských osád.[18] Z toho istého prameňa sa dozvieme, že tu bol pochovaný sv. Svorad a sv. Benadík

a zasvätenie kostola bolo rozšírené aj na týchto svätcov. A aj v tom čase zohrával kostol dôležitú úlohu v združení svetských kňazov, ktorí sa usadzovali najradšej v mestách. Doterajší zisťovací výskum na hradnom návrší nepriniesol nijaké závažné pamiatky, ktoré by dosvedčovali existenciu slovanského hradiska, dokladajú iba sporadické osídlenie tohto areálu.

V priebehu ďalších rokov sa na území Nitry objavovali sídliskové a pohrebiskové objekty; tieto sa iba v časti zachraňovali, ale výskum sa nerozširoval. Prvý rozsiahlejší výskum sa začal robiť až roku 1951 pri výstavbe prírodného amfiteátra, kde sa preskúmalo 166 hrobov, pričom nepomerne viac hrobov bolo zničených alebo nepreskúmaných.[19] Nálezy z pohrebiska dokazujú, že šperkárske remeslo veľkomoravských tradícií sa udržiavalo aj naďalej, dokladom čoho sú nielen produkty, ale aj vlastná technika výroby. Z materiálnej kultúry zachovanej na pohrebisku pod Zoborom okrem dokladov intenzívnych stykov s juhovýchodom, ale predovšetkým s oblasťami severoeurópskymi, rozhodujúci význam mala domáca výroba. Pohrebisko /ktoré pôvodne malo niekoľko sto hrobov/ pochádza z druhej polovice X. storočia a pochovávalo sa na ňom i v XI. storočí. Pomerne krátke časové rozpätie užívania pohrebiska svedčí o veľkej koncentrácii obyvateľstva na území Nitry, ale nepochybne aj o doznievaní pohanského rítu a rozširovanie rítu kresťanského. Nie je vylúčené, že sa rozkladalo okolo kostola.

Ďalšie pohrebisko radiace sa do okruhu predošlých bolo zistené na sprašovej terase na pravom brehu rieky Nitry. Ide o rozsiahlejšie pohrebisko, z ktorého bola preskúmaná iba časť /76 hrobov/.[20] Boli na ňom pochovaní príslušníci európskych typov s prímesom typu monogoloidné-

ho, čo odzrkadľuje proces prebiehajúci v tejto oblasti v X. a XI. storočí, ktorý vyústil v absorbcii cudzích etnických prvkov domácim slovanským obyvateľom. Pohnuté udalosti na počiatku X. storočia dokladá zistené pohrebisko staromaďarských jazdcov v Mlynárciach[21] a vývoj po rozpade Veľkej Moravy je dokumentovaný na čiastočne zničenom kostrovom pohrebisku v Horných Krškanoch. Tu sa preskúmalo 101 hrobov, inventár ukazuje, že pretrvávajú prvky veľkomoravské, ale sú tam aj typické nálezy staromaďarské.

V juhozápadnej časti mesta bolo výstavbou porušené a čiastočne preskúmané kostrové pohrebisko.[22] Pomerne veľmi chudobný nálezový materiál umožňuje datovať pohrebisko do 9. storočia a akiste patrilo k chudobnej osade rozloženej pod strážnym a refugiálnym hradiskom na vrchu zvanom Borina. Možno tiež vysloviť domnienku, že toto pohrebisko patrilo obyvateľom osady, ktoré obhospodarovalo neďaleké špecializované sklárske dielne, po prvý raz objavené na území našej vlasti. Pri stavebných prácach v hĺbke 90 cm boli zistené 4 slovanské pece. Tri z nich boli oválneho pôdorysu o rozmeroch 130 x 170 a 110 x 130 cm so štyrmi vrstvami kameňa oddelenými vymazaným hlineným estrichom, klenbou 35 cm vysokou vyhĺbenou do spraše. Do pecí išli 1 kanáliky na vháňanie vzduchu. V peciach sa našlo veľké množstvo skovitej hmoty a strusky. Iný charakter mala štvrtá pec, podlaha ktorej bola v hĺbke 120 cm, tvar okrúhly o rozmeroch 90 cm, dno vymazané hlinou. V tejto peci sa sklenená struska nenašla. Na zvyšky pecí podobnej konštrukcie sa prišlo aj na ďalších troch miestach v meste. Bezpochyby výskyt týchto pecí, ktoré na základe sprievodných nálezov môžeme datovať do veľkomoravského obdobia, svedčí o dôležitej remeselnej výrobe u Slovanov.

Náhodné odkryté kostrové hroby pri výstavbe v priestore kostola sv. Ladislava, v ktorých sa našiel typický veľkomoravský inventár,[23] dávali tušiť, že návršie rozprestierajúce sa v centre mesta, obtekané ramenami rieky Nitry, v priebehu veľkomoravského osídlenia malo významné postavenie. Zistené časti opevnenia tento predpoklad len zvýšil. Bolo tu zistené a z časti preskúmané rozsiahle včasnostredoveké pohrebisko, ktorého trvanie možno zaradiť od XI. do XIV. storočia.[24] Keďže tu išlo o veľmi husté radové a etážové pochovávanie, mnohé staršie hroby boli porušené a ako ukazuje orientácia hrobov i najstarší vojenský plán Nitry z prvej polovice XVI. storočia, bola tu staršia cirkevná stavba zničená a prekrytá začiatkom XVIII. storočia novším kostolom sv. Ladislava. Dôležitá je však skutočnosť, že sa tu zachovali zvyšky kostier uložených v hrobových jamách vytesaných do skaly, v ktorých bol typický veľkomoravský inventár /ostrohy, nožíky, sekera-bradatica, sklenené korálky/. Výskyt týchto hrobov dokladá rozsiahlejšie pohrebisko, na ktorom sa pochovávalo v priebehu IX. storočia. Zlatý gombík zdobený filigránom naznačuje, že nešlo iba o jednoduchú spoločnosť.

Zisťovacím výskumom sa tiež osvetlil systém opevnenia 13 ha areálu hradiska. Návršie obopínala priekopa, ktorá bola napojená na tok rieky a dvojitý zemný val s drevenou konštrukciou. Pri výstavbe obytných domov prišlo sa na základy mohutnej stavby /šírka muriva 110 cm, dĺžka 24 m/. Vychádzajúc z vertikálnej i horizontálnej stratigrafie možno predpokladať jej veľkomoravské korene. V tesnej blízkosti stavby boli odkryté hroby, ktoré stratigraficky i nálezmi keramiky sú datované do IX. storočia. V superpozícii týchto sa rozprestiera pohrebisko tanostredoveké. Zistili sa tu tiež sídliskové objekty z X. a XII. storočia.

Na základe doterajších i keď kusých výsledkov môžeme konštatovať, že na návrší v areáli dnešného mesta sa rozkladalo veľkomoravské hradisko, ktoré malo centrálny charakter.[25]

V bezprostrednej blízkosti severozápadnej brány do hradiska v priestore niekdajšej samostatnej obce Párovce, najpravdepodobnejšie najstaršej trhovej obce, stojí románsky kostol konsekrovaný Štefanovi. Je to malý jednoloďový empórový kostolík s polkruhovitou apsidou. Jeho základy boli zapustené do slovanského sídliskového podlažia. Dlhé používanie prikostolného cintorína /až do roku 1912/ narušilo takmer úplne staršie hroby. Vychádzajúc z nálezov i vlastnej architektúry treba poopraviť doterajšie datovanie kostola do XIII. storočia[26] a jeho vznik položiť do obdobia doznievania veľkomoravskej architektúry.[27] V širšom okolí kostola sa nachádzajú sídliskové objekty s keramikou pražského typu až po raný stredovek, kde prevládajú prevážne objekty výrobného charakteru.

Párovce boli samostatnou obcou až do začiatku druhej polovice XIX. storočia a prvý raz sa spomínajú v zoborskej listine z roku 1113 pod názvom mons Judaeorum. Ďalší písomný doklad je v listine Belu IV. z roku 1248, kde Párovce uvádzajú ako Castrum Judaeorum. Historicky sú tu doložení kabarskí Kalízi a iní cudzí i domáci obchodníci.[28]

V darovacej listine sv. Štefana z roku 1006 sa uvádza ... "Vicus cum hospitibus, intra suburbium et castrum nostrum nouum, ad deflexum minoris fluminis Nitra ... Vicus parvus Tormos trans decursum maioris fluminis Nitra ex parte inferiori radicis fontis S. Martini ad viam planam, montem Zobor per latus dividentem ... Aj keď ide o falzum, poskytuje správu o lokalizácii dôležitého miesta.[29] Na ľavom brehu rieky Nitry, na takzvanom Martinskom

vrchu, bolo zistené najrozsiahlejšie hradisko /20 ha/, opevnené kamenným valom a priekopou. V tomto priestore sa už dávnejšie prichádzalo na dôležité pamiatky patriace do VIII. - IX. storočia.[30] Systematický výskum, ktorý sa tu robil od roku 1957, poskytol širší pohľad na architektúru, fortifikáciu i význam hradiska v živote slovienskeho obyvateľstva sídliaceho v VIII. a IX. storočí nielen na území Nitry, ale i na širšom teritóriu, pretože toto hradisko je bezprostredne zviazané s rozvojom nadkmeňového útvaru. Hradisko /pôvodne nepochybne kmeňové/ obkľúčovalo rozsiahle podhradie, cez ktoré prechádzala široká kamenná cesta /10 - 12 m/, okolo nej v ulicovom usporiadaní chaty, ktoré poskytujú širší pohľad na špecializovanú výrobu hutníctva, kováčstva, zámočníctva, šperkárstva, sklárstva, obrábanie kostí a kameňa. Zvlášť rozložená osada poľnohospodárska dokladá oddelenie remesla od poľnohospodárstva. Odkrytá cesta s remeselníckymi dielňami dáva možnosť predpokladať tu trhovú osadu, čo do istej miery podporujú i nálezy železných sekerovitých hrivien. Množstvo materiálnej kultúry determinovanej skúmanými objektmi pochádzajúcej aj z pomerne bohatého pohrebiska, a to či už ide o početné výrobky, polotovar alebo surovinu, ukazujú nielen na špeciálnu výrobu, ale aj na diferenciáciu spoločnosti a závislosti podhradských osád k hradisku, respektíve ku kniežaťu.[31]

Pri výskume tohto rozsiahleho hradiska na Martinskom vrchu v blízkosti brány, kde vyúsťovala kamenná cesta, prišlo sa na zvyšky sakrálnej stavby orientovanej v smere východ-západ, ktorá bola prekrytá novšou sakrálnou stavbou budovanou odlišnou stavebnou technikou a architektonickým tvarom. Bol to románsky jednoloďový kostolík s podkovovitou apsidou, konsekrovaný sv. Martinovi. Keďže existencia

tohto kostolíka bola známa už dávnejšie, ba podľa historických dokladov mal aj dôležitú funkciu archipresbyteriálnu, bol predmetom bližšieho štúdia.[32] Archeologický výskum však ukázal, že vysoké datovanie jeho vzniku do XII. storočia treba poopraviť a jeho vznik klásť do XI. storočia. Aj keď išlo o pomerne malý kostolík, jeho význam zvyšuje skutočnosť, že je označovaný ako "matrix ecclesiae de Thapolchan".[33] Materské farské kostoly sa objavujú už vo franských mestách v IX. storočí, pričom išlo o vzťah v oblasti mesta. Označenie tohto kostola ako materský farský v druhej polovici XIII. storočia možno pochopiť iba v širšej teritoriálnej organizácii a tu sa dá hovoriť o kostole, ktorý bol pred vznikom nitrianskeho biskupstva, respektíve v dobe predarpádovskej archipresbyteriálnym pre okolie Nitry.[34] Snáď s touto problematikou súvisí aj staršia sakrálna stavba objavená pod hore uvedenou. Ide o jednoloďový kostol s kvadratickou apsidou. Celková dĺžka stavby mala 20,10 m, šírka lode 7,60 m a šírka apsidy 5,40 m, základové murivo bolo 130 cm široké u lodi a 100-110 cm u apsidy. K zaradeniu tejto stavby do obdobia veľkomoravského prispievajú nálezy zbytkov keramiky, nožíkov i okrasy, zatiaľ však nájdené sekundárne, ako aj vertikálna i horizontálna stratigrafia i prekrytie hrobov mladšou stavbou, ako aj hrob objavený pod oltárom románskeho kostola, v ústach ktorého bola karolínska minca. Na verze mince je v strede rovnoramenný kríž, medzi každým ramenom s plným krížkom a legenda CARLUS REX. Reverz je opatrený karolínskou kaplicou s názvom mincovne BLEDONIS. Priemer mince je 1,3 cm, váha 0,321 g, predstavuje pravdepodobne obol alebo polobol.[35] Minca okrem výrazného príspevku numizmatického i pozoruhodného prejavu v pohrebnom ríte takzvaného obolu mŕtvych je nepochybne veľmi dôležitým do-

kladom sledovania politických vzťahov Franskej ríše k slovanským územiam a keďže ide o Nitru, je dôležitým podnetom k mnohým interpretačným úvahám. V súvislosti s objavom tejto sakrálnej stavby dostáva sa do popredia problém takzvaného Pribinovho kostola. Bolo by predčasne zaujímať k tejto otázke stanovisko, pretože problém cirkevného usporiadania i cirkevných stavieb v Nitre treba riešiť zo širších aspektov. Avšak nemožno nespomenúť ďalšiu možnosť, totiž že v tomto čase a najpravdepodobnejšie v súvise širších daností okrem ďalších kostolov v Nitre mohla vzniknúť významná cirkevná inštitúcia, ktorou bol benediktínsky kláštor sv. Hypolita, rozkladajúci sa pod vrchom Zoborom, o ktorom sú veľmi významné údaje v zoborských listinách z roku 1111 a 1113.[36] Tu treba poukázať na skutočnosť, že nitrianske bavorské patrocínia boli potlačené dvojicou pustovníkov Ondreja-Svorada a Benedikta ako ľudí Nitre blízkych, a ich kanonizáciou i pripojenie k dovtedajšiemu katedrálnemu patrocíniu sv. Emeráma. V tomto akte možno vidieť povýšenie nitrianskej kapituly na sídelnú.[37]

Doterajšie výsledky výskumu hradiska i podhradia na Martinskom vrchu ukazujú, že tu ide o dôležité hospodárske centrum, korene ktorého siahajú do obdobia predveľkomoravského, jedného z ústredných hradísk nitrianskeho kniežatstva.[38]

V súvislosti s rozvojom hospodárskej bázy Veľkej Moravy, ale aj narastania ekonomickej základne samotnej Nitry treba spomenúť odkrytie špecializovanej remeselnej hrnčiarskej osady na vrchu Lupka.[39] Pod refugiálnym hradiskom a opevneným predhradím sa odkryli batérie hrnčiarskych pecí s bohatými nálezmi vysoko vypalej keramiky dokonale technicky spracovanej dosiaľ s najpočetnejším výskytom a najrozmanitejších hrnčiarskych značiek na dnách. Bez-

pochyby tieto dielne dokladajú vysoko špecializovanú remeselnícku výrobu hrnčiarsku a ich vysoká produkcia dokladá, že pracovali nielen pre potrebu kniežacieho dvora, ale aj pre širšie rozvinutý trh. O postavení remeselníkov hrnčiarov, ako aj ich vzťahu ku kniežaciemu dvoru, či vo vnútri osady nás poučuje zistené a odkryté pohrebisko rozprestierajúce sa juhovýchodne od dielní.[40] Pohrebisko poskytlo relatívne bohatý inventár, zvlášť typický šperk, výroba ktorého siahala ďaleko na juh Európy, ale aj osvetlilo niektoré nadstavbové javy v živote staroslovienskeho ľudu.

Na vrchu Zobor sa rozkladá hradisko o rozlohe 11,25 ha[41] a ako dokladá výskum, hradisko malo refugiálny i strážny charakter. Bolo silne opevnené valom pozostávajúcim z kamennej steny a drevenej komorovej konštrukcie. Pri vale medzi dvoma bránami bola vodná cisterna s dômyselným filtračným zariadením, ktorá zásobovala obyvateľstvo vodou. Hradisko nepochybne strážilo prístupy do Nitry i obchodné a vojenské cesty, ktoré popodeň prechádzali.

Krátky prehľad nedáva možnosť poukázať na ostatné náleziská a najdôležitejšie nálezy, ktoré pre postavenie Nitry v priebehu 5. - 11. storočia majú veľký význam. Situácia bude omnoho jasnejšia, keď sa ešte širšie preskúmajú doteraz zistené pohrebiská, ktorých je vyše 30, a sídliská, z ktorých poznáme doteraz na území Nitry 22, a urobí sa komplexnejší výskum. Pravda, aj doterajšie výsledky ukazujú nielen na veľmi hustú koncentráciu obyvateľstva na území Nitry, ale aj na silný obranný systém, na rozvoj výroby, na sociálne a triedne rozvrstvenie obyvateľstva a v neposlednom rade na rozvoj slovienskej kultúry vôbec.

Okrem hustého osídlenia na teritóriu Nitry je zvlášť silný fortifikačný systém zvýraznený piatimi hradiskami, z ktorých dve majú centrálny charakter a tri sú refugiálne i strážne. Okolo týchto hradísk sa koncentrovali buď celé osady alebo objekty, ktoré mali predovšetkým výrobný ráz, a teda aj zvláštne postavenie v hospodárskej a spoločenskej organizácii veľkomoravskej spoločnosti a predovšetkým kniežiaceho dvora. Na základe doteraz zistených faktov ukazuje sa celkom nový pohľad na riešenie otázky lokalizácie politického a hospodárskeho centra východnej časti Veľkej Moravy, otázok osídlenia a jeho rastu od väčších osád až po sídliskový komplex charakteru mestského útvaru, založeného na rozsiahlej ploche. Tento rozsiahly, obranným systémom, ale aj výrobou i organizáciou v jeden celok spätý sídliskový útvar nevznikol naraz, ale vyrastal postupne vnútorným hospodárskym, spoločenským i politickým vývojom.

Natíska sa otázka, aký útvar predstavovala oná Nitrava, ktorá sa spomína v Conversio, a ktorá bola sídlom nielen Pribinu, ale ako sa spomína vo Fuldských análoch k roku 869 ... keď Karolman ohňom a mečom plienil kráľovstvo Svätopluka, synovca Rastiovho /Nec minus Carolmannus regnum Zuentibaldi nepotis Rastizi igne et gladio depopulabatur/, a to bolo v čase, keď Svätopluk mal svoje sídlo na niektorom hradisku v Nitrave.[43]

Spĺňa Nitrava základné črty, ktoré sú charakteristické pre najrannejšie vývojové etapy mesta? Ak hodnotíme všetky doteraz zistené lokality a interpretujeme ich v širších vývojových súvislostiach, ukazuje sa, že v Nitrave bola značná rozdielnosť hospodárska, zvlášť vo vzťahu k ostatnému územiu i k ďalším význačným lokalitám, na ktorých sa nachádzajú materiálne výrobky, ktoré boli zhotovené v nitrianskych dielňach. Hospodárstvo bolo vo veľko-

moravskej Nitrave na vysokom stupni špecializácie. Dokladajú to početné dielne a zvlášť je dôležité, že sa grupujú v istých sídliskových komplexoch. Význam vtedajšej Nitry zvyšuje napríklad zistenie hutníckej výroby, ale aj ostatnej produkcie súvisiacej s hutníctvom, pretože ruda sa do Nitry musela dovážať. I ďalšie výrobné odvetvia a koncentrácia najdôležitejších druhov remesiel a vybudovanie špeciálnych remeselníckych, poľnohospodárskych i vojenských osád priamo na teritóriu Nitry, ale aj služobnícke osady v okolí, ako Mlynárce, Sokolníky, Kovárce, Hrnčiarovce, Brodníky, Čeľadince, Dušníky, Zlatno a i., dokladajú veľký význam Nitry.[44] Za najdôležitejšie treba považovať tie výrobne, ktoré sa rozkladali priamo na teritóriu Nitry a tvorili hospodársku bázu tohto územného konglomerátu, kým čo osady rozkladajúce sa v okolí, boli nepochybne závislé na kniežacom dvore, vývoj ktorého aj predestinoval ich vznik. Je nepochybné, že s rozvojom rozmanitej výroby sa rozvíjal aj trh a smena, a to nielen v úzkom okruhu, ale ako dokladajú početné analogické nálezy, výrobky nitrianskych dielní sa dostávali do ďalekých oblastí.[45]

Pokiaľ ide o hustotu osídlenia, to najlepšie dosvedčujú uvedené lokality, ktoré i keď netvorili súvislú rozlohu /pretože sa popri osadách rozkladali aj pohrebiská/, predsa boli navzájom späté v rámci celého konglomerátu. Ak môžeme posudzovať sídliská podľa usporiadania chát pod hradiskom na Martinskom vrchu, potom sa javí pomerne presné urbanistické riešenie jednotlivých osád i celého sídliskového útvaru. Veľmi evidentná je obrana, ktorá bola dokonalá nielen na jednotlivých hradiskách, ale aj v celom areáli, ktorú zvyšovala rieka Nitra a jej inundačné územie. A aj fortifikačný systém je odlišný od ostatných hradísk tej doby, na teritóriu Nitry z väčšej časti slúžil

špeciálne na obranu i možnosť ochrany početného obyvateľstva sídliaceho mimo kniežacieho hradiska.

Pravda, na základe archeologických výskumov je pomerne ťažké osvetliť postavenie Nitravy v politicko-správnom usporiadaní a zvlášť objasniť alebo dokázať mestské právne normy. Tu, žiaľ, môžeme robiť dedukcie iba sekundárne. Pomerne jednoznačne vychádza zvláštne postavenie Nitravy v cirkevnom zriadení. Existencia biskupstva i kapituly aj vznik benediktínskeho kláštora v dobe veľkomoravskej hovorí jednoznačne o správnom cirkevnom centre Nitravy.[46] Súčasne v súvislosti so sídlom biskupa v Nitre je opodstatnené predpokladať pravidelné vyberanie cirkevného desiatku. Už o niečo komplikovanejšie je to s politicko-správnym usporiadaním, pretože nie je zrejmé, nakoľko tu prevažovala organizácia kniežacieho dvora a vzťah jednotlivých osád k tomuto dvoru, či priama závislosť osád a ich usporiadania len z tohto aspektu, a nakoľko organizácia širšieho právneho poriadku. Aj keď tu na novšie pomery a ďalšiu etapu vývoja miest predsa len možno v mnohých prípadoch spätne aplikovať zvlášť rôzne právne usporiadania, predsa doložiť konkrétnymi "mestskými právami" existenciu Nitravy nemožno. Pre toto obdobie však je veľmi dôležité nevychádzať iba z formálnych stránok historickej kategórie mesta, ako sídelného útvaru určitého územného rozsahu, počtu obyvateľstva alebo charakterizovaného istou právnou sústavou, hradbami a pod., ale aj zo zistenia a zdôraznenia jeho spätosti s okolím a z jeho vedúcej úlohy v tomto okolí, založenej na spoločenskej deľbe práce, na ekonomických, sociálnych, kultúrnych a politických funkciách v živote spoločnosti príslušného teritória. Vychádzajúc z toho a predovšetkým z doterajších zistení výskumu možno onú Nitravu známu z Conversio stotožňovať s dnešnou Nitrou a uzatvárať, že

bola nielen politickým, hospodárskym a kultúrnym centrom Nitrianskeho kniežatstva, ale aj východnej časti Veľkej Moravy a že ju možno označiť za ranofeudálnu aglomeráciu funkčne mestského charakteru.

Do popredia vystupuje aj veľmi vážna otázka kontinuity. Domnievam sa, že najdôležitejšia je kontinuita následná než predchádzajúca.[47] Po rozpade Veľkej Moravy na istý čas bol zabrzdený vývoj Nitry ako centra aj mestského útvaru, a na sídliskových objektoch i v materiálnej kultúre po rozrušení centrálnych a snáď i správnych častí sa javí istá retardácia, čo možno súvisí aj s pohnutými udalosťami dotýkajúcimi sa bezprostredne Nitry, že sa totiž dostávala raz do sféry Přemyslovcov, inokedy Piastovcov, či Maďarov.[48] Avšak po konsolidácii pomerov a definitívnom začlenení Nitry a územia Slovenska do ranouhorského štátu postupne sa Nitra stala nielen stredískom uhorského pohraničného vojvodstva, ale aj feudálnym mestom na základe mestských práv.[49] Stanoviť však presný vývoj Nitry aj v tomto období je pomerne ťažké, pretože na pomerne dlhé obdobie sa strácajú správy písomné a v archeologickom materiále nemožno všetky črty postrehnúť. Až po odtiahnutí vojska Boleslava Chrabrého z Nitry roku 1018 sa Nitra stáva doménou Arpádovcov a tu sa začína aj širšie objasňovať jej história a význam Nitry začína stúpať za panstva pohraničných vojvodov Belu a najmä Gejzu v rokoch 1046-1074.[50] Najdôležitejšie správy, na základe ktorých môžeme rekonštruovať mladšie dejiny Nitry, máme v zoborských listinách. Z týchto listín sa dozvedáme nielen o rozsahu majetkov zoborského kláštora, ale aj o jednotlivých osadách, majetkových právach i o obyvateľoch Nitry XI. a začiatku XII. storočia i o funkciách nimi zastávaných. Ale najdôležitejšie je, že Nitra v tých časoch bola významným

administratívnym i trhovým strediskom, a teda je tu doložená kontinuita s predchádzajúcim obdobím, na čo je niekoľko dokladov.[51] Aj z listiny Belu III. z roku 1181 sa dozvedáme, že pod nitrianskym hradom sa rozkladala civitas a že jeho otec Gejza II. /1141-1161/ dal nitrianskej civitas z trhového mýta v Nitre 200 pensí.[52] Početné sídliská dokladajú rozvoj remeselnej výroby a význam Nitry v tomto období zvyšuje aj výskyt piatich bezpečne doložených románskych kostolov. Centrum politickej a správnej moci sa prenieslo v tejto dobe na areál dnešného hradu, pôvodné centrálne hradiská zanikli a hrad sa stal sídlom pohraničných vojvodov a krátko na to sídlom biskupa, ktorý sa stáva aj najvyšším predstaviteľom politickej moci ako miestodržiteľ.[53] Pod hradom vzniká takzvané horné mesto, v ktorom sa koncentruje cirkevná hierarchia a na pôvodnom slovanskom osídlení sa buduje stredoveké mesto.

Výsady slobodného kráľovského mesta Stoličného Belehradu vydal Nitre panovník Belo IV. 2. septembra 1248, hoci základné mestské slobody a určitú ochranu používali tunajší hostia už dávno predtým, ako sa to zdôrazňuje v privilégiu.[54] Nitra mala všetky predpoklady stať sa rozsiahlym dôležitým mestom. Kvitli tu remeslá, obchod, vinohradníctvo, avšak vnútorné rozbroje i vonkajšie vplyvy a predovšetkým skutočnosť, že kráľ Ladislav IV. hrad i mesto daroval roku 1288 biskupovi, stratila Nitra mestské výsady a z kráľovského slobodného mesta sa stala poddanská obec biskupstva.[55]

V tomto stručnom príspevku išlo iba o načrtnutie vzniku a rozvoja dôležitého útvaru staroslávnej Nitravy a jej zástoja v procese rodiacej sa feudálnej spoločnosti, v procese vzniku vyšších hospodárskych a správnych centier

o poukázanie na niektoré špecifické vývojové prvky, ktoré treba ďalej rozpracovať a zovšeobecniť.

p o z n á m k y

1 Problematika vzniku a rozvoja slovanských miest bola prediskutovaná na konferencii slovanských archeológov v Břeclave a Hodoníne v roku 1959. Z tejto konferencie však neboli vydané referáty.

2 Henkel, W.: Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen, Bautzen 1967, tam je uvedená aj ďalšia literatúra. Ludat, H.: Frühformen des Städtewesens in Osteuropa, Studien zu den Anfängen des europäischen Städtwesens, Die Reichenauer Vorträge IV, Lindau - Konstanz 1958, s. 551. Hrubý, V.: Velkomoravská města a velmožské dvorce, Referáty o pracovních výsledcích československých archeologů za rok 1961, Liblice 1961, s. 96.

3 Wurum, J.: Episcopatus Nitriensis eiusque praesalum memoria, Posonii 1935. Dualszky, J.: Nyitra vár és város történelmi vázlata, Nitra 1875. Píč, I. L.: Stopa Svatoplukovy Nitry, Památky archeologické XXI, 1904-1905, s. 116. Škultéty, J.: Starobylá Nitra, Turčiansky Martin 1924. Boháč, J.: Dejiny staroslávnej Nitry, Nitra 1928. Stránsky, A.: Dejiny biskupstva nitrianskeho od najstarších čias až do konca stredoveku, Trnava 1933. Kapitoly z dejín Nitry, zborník štúdií k 1100. výročiu príchodu Cyrila a Metoda, Bratislava 1933.

4 Chropovský, B.: The situation of Nitra in the light of archeological finds, Historica VIII, Praha 1964, s. 5.

5 Nitra v obrazoch, Nitra 1963.

6 Conversio Bagoariorum et Carantanorum, ed. Kos. M., Ljubljana 1936, s. 129.

7 Industriae Tuae, Joannes VIII papa Sientopulco, Mon. Germ. hist., Epistolae VIII, 222.

8 Friedrich, G.: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I. Praha 1904-1907, s. 20.

9 Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I, Budae 1829, s. 285. Szentpétery E.: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I, Budapest 1923, č. 4.

10 Ratkoš, P.: Pramene k dejinám Veľkej Moravy, Bratislava 1968, s. 450.

11 Tamže, str. 451.

12 Tamže, s. 352.

13 Holinka, R.: Sv. Svorad a Benedikt světci Slovenska /St. Svorad und Benedikt, die heiligen der Slowakei/, Čas. Bratislava VIII, 1934, s. 342.

14 *Marsina, R.: Štúdie k slovenskému diplomatáru. K problematike najstarších zoborských listín /Studien zum Urkundenbuche der Slowakei. Zur Problematik der ältesten Urkunden von Zobor/*, Sborník FFUK, Historica XIV, 1963, s. 338.

15 Mencl, V.: Stredoveké mestá na Slovensku /Les villes médiévales en Slovaquie/, Bratislava 1938, s. 57.

16 Hodál, J.: Kostol kniežaťa Pribinu v Nitre, Nitra 1930

17 Böhm, J. - Mencl, V.: Výzkum na hrade Nitranském, Památky archeologické XXXVII, 1931, s. 64.

18 Ratkoš, P.: Podmanenie Slovenska Maďarmi /L'occupation de la Slovaquie par des Magyars/, Sborník o počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, s. 155.

19 Čaplovič, P.: Slovanské pohrebište v Nitre pod Zoborom /Eine slawische Begräbnisstätte in Nitra unter dem Zobor/, Slovenská archeológia II, 1954, s. 5.

20 Točík, A.: Radové pohrebisko devínskeho typu v Mlynárcoch pri Nitre /Ein Reihengräberfeld von Devín-Typus in Mlynárce bei Nitra/, Slovenská archeológia VIII, 1960, s. 269.

21 Eisner, J.: Slovensko v pravěku /Die Vor- und Frühreschichte des Landes Slowakei/, Bratislava 1933, s. 282.

22 Točík, A.: Archäologische Forschungen in slawischen Neutra /Nitra/, Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati, Wiesbaden 1966, s. 103.

23 Čaplovič, P.: l. c., tab. III, 3.

24 Chropovský, B.: Včasnostredoveké pohrebisko v Nitre /Ein frühmittelalterliches Gräberfeld in Nitra/, Študijné zvesti AÚ SAV X, 1962, s. 149.

25 Chropovský, B.: Die Grossmährische Periode in der Slowakei, Das Grossmährische Reich, Praha 1966, s. 61-62.

26 Mencl, V.: Stredoveká architektúra na Slovensku /Mittelalterliche Baukunst in der Slowakei/, Praha-Prešov 1937, s. 137.

27 Polla, B.: K problematike kostola sv. Štefana v Nitre na Párovciach, Informačný bulletin Veľká Morava 8, Nitra 1964, s. 12.

28 Šmilauer, V.: Vodopis starého Slovenska, Praha-Bratislava 1932, s. 103.

29 Fejér, C.: l. c., s. 285

30 Bisner, J.: Pamiatky z doby veľkomoravskej na Slovensku, Nitra, dejiny a umenie nitrianskeho zámku, Trnava 1933, s. 55.

31 Chropovský, B.: Archeologische Grabung auf dem Martinsberg in Nitra, Nitra 1966, VIIe Congres international des sciences préhistoriques et protohistoriques.

32 Vagner, J.: Adatok a Nyitra-városi plebániak történetéhez, Nitra 1902, s. 33-37. Mencl, V.: l. c., s. 140.

33 Knauz, F.: Monumenta ecclesiae Strigoniensis II, Esztergom 1982, s. 202.

34 Ratkoš, P.: Podmanenie Slovenska Maďarmi, s. 170.

35 Kolníková, E.: Prvý nález karolínskej mince na Slovensku /Der erste Fund einer Karolingermünze in der Slowakei/, Numizmatické listy XXIII, 1968, s. 12.

36 Fejérpataky, L.: Kálmán király oklevelei, Budapest 1882, s. 42-43.

37 Ratkoš, P.: Podmanenie Slovenska Maďarmi, l. č., 170.

38 Chropovský, B.: Nitra au début du moyen age, Archeologica Carpathica VI, 1964, s. 8.

39 Chropovský, B.: K vývoju slovanského hrnčiarstva /Zur Entwicklung der slawischen Töpferei/. Slovenský národopis XIII, 1965, s. 515.

40 Chropovský, B.: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke /Das slawische Gräberfeld in Nitra auf Lupka/, Slovenská archeológia X, 1962, s. 175.

41 Janšák, Š.: Nitriansko v prehistórii. Nitra, dejiny a umenie nitrianskeho zámku, Trnava 1935, s. 35-38.

42 Chropovský, B.: The situation of Nitra in the light of archeological Finds, l. c.

43 Ratkoš, P.: Pramene k dejinám Veľkej Moravy, Ľ. c. s. 94.

44 Krajčovič, R.: K otázke rozvrstvenia staroslovanského etnika na Slovensku /Zur Frage der sozialen Verteilung des altslawischen Ethnikums in der Slowakei/, Slovenský národopis IV, 1956, s. 340-354.

45 Dostál, B.: Das vordringen der Grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer, Magna Moravia, Praha 1965, s. 363-364.

46 Cibulka, J.: Pribina a jeho kostol v Nitre, Sborník Říše velkomoravská, Praha 1935, s. 25. Stanislav, J.: Staroslovienska liturgia na Slovensku a sídlo Metodovo a Gorazdovo /Die slawische Liturgie in der Slowakei und die Residenz des heiligen Method und Gorazd/, Bratislava 1941, s. 29.

47 Chropovský, B.: The situation of Nitra in the light of archeological Finds, l. c.

48 Ratkoš, P.: Podmanenie Slovenska Maďarmi, s. 147-158.

49 Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae IV, 2, s. 456.

50 Ratkoš, P.: Podmanenie Slovenska Maďarmi, s. 167.

51 Szentpétery, F.: Scriptores rerum hungaricarum I, Budapest 1937, s. 77.

[illegible]

52 [illegible] Vznik a pozvoj [illegible] na Slovensku v XI. a zač. [illegible] Zahraničná politika VI, 1996, s. [illegible].

53 [illegible] V., Staré slovenské [illegible] Bratislava [illegible], s. [illegible].

54 [illegible] Zápisník [illegible] [illegible].

55 Bujdák, L., Codex diplomaticus Hungariae V, 3, s. 419.

Príprava nových pravidiel slovenského pravopisu

Ján Kačala

[illegible]

Jestvujúca situácia. Posledná pravopisná reforma z roku 1953 bola progresívna: uskutočnila sa v duchu racionalizácie pravopisnej sústavy, výstižnosti pravopisu vo vzťahu k jazykovým zákonitostiam, priniesla zjednodušenie mnohých poučiek /písanie predložiek s, z, predpôn s-, z-, so-, prípony -ll/. Od roku 1953 do roku 1971 vyšlo ll vydaní Pravidiel slovenského pravopisu, pravdaže, upravovaných, postupne sa vnášali nové výskumné poznatky z oblasti slovenského pravopisu do jednotlivých vydaní, pričom princípy ostali zachované. Rok 1968 značil posledný výraznejší zásah do písania predpôn s-, z-, ostal iba prípad smena /argumentovalo sa pri ňom prevzatím z ruštiny, nepokladám to však za presvedčivé, lebo rozhodujúca je výslovnosť slova v jeho novom prostredí: možno konštatovať, že sa ustaľuje výslovnosť so z-, hoci pravopis ju brzdí/.

Výskum pravopisných otázok po roku 1953 pokračoval v súhlase s požiadavkou spresňovať pravopisnú kodifikáciu a prispôsobovať ju novým potrebám. Také požiadavky boli a sú v oblasti písania veľkých písmen, interpunkcie, najmä čiarky, ustaľovanie pravopisu prevzatých slov, písania predložkových, respektíve príslovkových výrazov osobitne alebo spolu, písania zložených prídavných mien, prípadne zložených podstatných mien a i. Diskusia rozvinutá o pravopise v polovici 60. rokov v Slovenskej reči priniesla niektoré jednotlivé pozoruhodné poznatky, názory, ale väčší dosah na jestvujúci spôsob písania nemala.

Od ll. vydania Pravidiel slovenského pravopisu roku 1971 nevyšlo nijaké, oficiálna pravopisná príručka nám chýba. Medzitým vyšla v niekoľkých vydaniach Príručka slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca a V. Lacu, ktorá sa vo všetkých základných otázkach drží Pravidiel

slovenského pravopisu. Pravda, táto príručka oficiálne pravidlá slovenského pravopisu nenahrádza. Ale do sústavy kodifikačných príručiek o súčasnej spisovnej slovenčine nepochybne oficiálna pravopisná príručka patrí. Dožaduje sa jej oprávnene i verejnosť. Súvisí to aj s tým, že momentálne nemáme na knižných pultoch ani výkladový slovník slovenčiny. Preto Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV zaradil do svojho pracovného plánu v nasledujúcich rokoch prípravu novej pravopisnej príručky slovenčiny.

Východiská novej príručky. Má ostať na jestvujúcich princípoch slovenského pravopisu, ktoré sa vžili a overili v praxi a sú správne. Prípravou novej pravopisnej príručky sa nesleduje nijaká pravopisná reforma. Vieme, že sú kruhy v našej spoločnosti, ktoré by chceli riešiť jestvujúci stav dosť radikálne najmä odstránením písmena y či už z koreňa domácich, takzvaných vybratých slov alebo úplne. Tendencie tohto druhu vychádzajú najmä zo školského prostredia: argumentuje sa neracionálnym využívaním vyučovacích hodín slovenčiny, pričom sa ich počet sústavne znižuje. Je to výsledok prestavby školy v dôsledku prípravy žiakov na život a prácu v rozvitej socialistickej spoločnosti, dôsledok vedeckotechnickej revolúcie. Iný argument, ktorý sa uplatňuje: že totiž žiaci robia v písaní y - i veľa chýb. Na tomto argumente je veľa pravdy, ale nie je to pravda celá. Priame informácie o tom, aké chyby žiaci robia v písaných prejavoch, ukazujú, že písanie y - i sa z toho osobitne nevyníma. Nehovoriac už o tom, že nie je uspokojivá situácia v celkovej jazykovej kultúre v školách a osobitne v hovorených prejavoch žiakov /často aj učiteľov/.

Roku 1981 bol zo strany Ministerstva školstva SSR podniknutý krok v smere prípravy radikálnejšej pravopisnej

reformy. V orgánoch Slovenskej akadémie vied - ústavná rada Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, Vedecké kolégium SAV pre jazykovedu a vedy o literatúre a umení a napokon Predsedníctvo SAV - sa tento návrh nepodporil a neodporúčal. Dôvody, z ktorých sa pri zamietavom stanovisku vychádzalo, boli najmä tieto: návrh na radikálnu pravopisnú reformu by bolo treba starostlivo pripraviť, prekonzultovať so všetkými zainteresovanými zložkami: úprava pravopisu nie je totiž iba jazykovedný problém, je to celospoločenský problém. A celospoločensky zahŕňa politický, ekonomický, technický, kultúrny, psychologický a ďalšie problémy.

V našich podmienkach je dôležitá koordinácia pravopisných otázok s českými jazykovedcami. Nemyslím, že by sa pokus odstrániť písanie y stretol s úspechom bez koordinácie s českými jazykovedcami. Sám nezamietam tento návrh, ale v súčasnosti je predčasné sa ním zaoberať. Zdôrazňujem dokonalú premyslenú prípravu takého projektu a dobrú spoluprácu s českými jazykovedcami.

Sústreďme sa na východiská pripravovanej pravopisnej príručky. Technická otázka, ktorá sa vynára hneď na začiatku, je názov novej príručky. Za pôvodný názov Pravidlá slovenského pravopisu svedčí najmä jeho vžitosť, tradícia v našej spoločnosti, ale zároveň je s ním spätá aj isté zavádzanie, lebo jestvujúca koncepcia pravopisnej príručky spôsobuje, že sa pravopis v časti používateľov zamieňa s jazykom, s gramatikou. Keďže koncepcia novej pravopisnej príručky bude nová, bolo by možné uvažovať o novom názve /Slovenský pravopis; Pravopisné pravidlá; Príručka slovenského pravopisu.../, ale sám som skôr za zachovanie tradičného názvu Pravidlá slovenského pravopisu.

Nová príručka pravopisu bude dôsledne pravopisná a nebude - tak ako doterajšie Pravidlá slovenského pravopisu - suplovať základnú kodifikačnú príručku, a tým do istej miery aj miasť menej informovanú verejnosť. Bude sa sústreďovať na pravopisné princípy, pravopisné pravidlá spätňované v rámci jednotlivých čiastkových sústav slovenského jazyka, na pravopisný slovník a na prepis z cudzích pravopisných sústav do slovenskej. Keď vravíme pravopisný slovník, myslíme to doslova: slovníkovú časť pravidiel slovenského pravopisu možno a treba zostaviť ako dôsledne pravopisnú, to jest zaradiť do nej iba slová problematické z pravopisného hľadiska /so základnou gramatickou charakteristikou/. Slovník bude obsiahnutý v Krátkom slovníku slovenského jazyka, ktorý je v rukopise pripravený v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV.

Uvedená nová koncepcia pravopisnej príručky je umožnená novou situáciou kodifikačných príručiek spisovnej slovenčiny v súčasnosti. Od roku 1953, keď vyšli platné Pravidlá slovenského pravopisu 2. raz, sa totiž situácia v opise spisovnej slovenčiny podstatne zmenila. Pravidlá z roku 1953 boli koncipované ako základná jazyková kodifikačná príručka, suplovali - najmä v citlivých, sporných bodoch - všetky oblasti kodifikácie. No v súčasnosti máme už takmer vo všetkých oblastiach špeciálne príručky: Príručný slovník slovenskej výslovnosti od Á. Kráľa /2 vydania/, oficiálne Pravidlá slovenskej výslovnosti sú v tlači - to je pre oblasť hláskoslovia a výslovnosti /okrem toho je tu Atlas slovenských hlások/.

V rokoch 1959 - 1968 vychádzal Slovník slovenského jazyka /6 zv./, v Jazykovednom ústave máme v rukopise pripravený jednozväzkový Krátky slovník slovenského jazyka. Jestvuje niekoľko typov slovníkov cudzích slov

a mnoho odborných terminologických slovníkov. Tým je zaistená kodifikácia lexiky. Roku 1966 vyšla Morfológia slovenského jazyka ako základná kodifikačná príručka v oblasti slovenskej morfológie, v Jazykovednom ústave sa pripravuje aj analogická Syntax slovenského jazyka.

Jestvuje niekoľko typov štylistík slovenského jazyka od J. Mistríka, dôležité je najmä kompendium Štylistika slovenského jazyka /2. vydanie/.

Ako vidieť, v súčasnosti nie je dohotovená jedine Syntax slovenského jazyka ako kodifikačné dielo o slovenskej skladbe, inak sú všetky oblasti obsadené reprezentatívnymi dielami s platnosťou oficiálnej kodifikačnej príručky. Táto situácia naozaj plne odôvodňuje potrebu vypracovať novú kodifikačnú príručku slovenského pravopisu ako dôsledne pravopisnú, s novou koncepciou. Jazykovedný kontext tejto príručky je celkom iný ako kontext Pravidiel slovenského pravopisu z roku 1953.

Dôležité je konštatovať aj to, že oproti roku 1953 sa zmenila aj situácia slovenského jazyka, najmä spisovnej slovenčiny. Pravidlá slovenského pravopisu vyšli v období, keď sa spisovná slovenčina začala búrlivo rozvíjať v nových spoločenských podmienkach, a to s cieľom primerane plniť úlohy spisovného jazyka vo všetkých - a narastajúcich - oblastiach života. Z týchto historicky nových úloh vyplynuli pre spisovnú slovenčinu požiadavky, s ktorými sa úspešne vyrovnávala a vyrovnáva.

Ostane trvalou zásluhou nových Pravidiel slovenského pravopisu, že sa spisovná slovenčina od roku 1953 postupne ustaľovala najmä vo formálnych zložkách /vo výslovnosti a v morfológii/; pravda, ustaľovala sa, no najmä sa rozvíjala aj v slovnej zásobe a v syntaxi, t. j. v zlož-

kách, v ktorých má oveľa väčšiu úlohu sémantika /charakteristiku súčasného stavu podáva J. Ružička, 1975/.

Prehĺbený výskum spisovnej slovenčiny v kontexte celého národného jazyka, rozvoj jazykovednej teórie a metodológie, cieľavedomé budovanie odbornej terminológie a intenzívna práca v okruhu jazykovej kultúry a jazykovej výchovy priniesli svoje ovocie v tom, že sa spisovná slovenčina rozvíjala v súhlase so spoločenskými požiadavkami a podľa vlastných zákonitostí - a pravdaže, aj v kontakte s okolitými jazykmi /príbuznými aj nepríbuznými/ a že sa dnes spisovná slovenčina uvedomuje ako celospoločenská prijímovaná forma národného jazyka, ktorú treba poznávať a učiť sa ovládať.

Z toho vychádza, že aj situácia spisovnej slovenčiny je v porovnaní so začiatkom päťdesiatych rokov iná, a som presvedčený, že priaznivejšia.

Nová pravopisná príručka slovenčiny bude vychádzať z prijatých a vzatých pravopisných princípov, z výsledkov výskumu slovenského pravopisu dosiahnutých za ostatné roky, tým sa umožní značné spresnenie doteraz platných pravopisných pravidiel, a z potreby koordinovať slovenskú pravopisnú sústavu s českou v tých otázkach, v ktorých je koordinácia možná a potrebná. Centrálne miesto v rámci pravopisných pravidiel podaných v novej pravopisnej príručke budú mať tieto 4 okruhy problémov:

1. písanie veľkých začiatočných písmen,
2. písanie interpunkčných znamienok, najmä čiarky,
3. písanie predložkových výrazov typu do biela/dobiela
4. písanie zložených adjektív a substantív.

Pri spracovaní všetkých týchto okruhov sa bude sledovať racionálne zjednodušenie pri formulovaní pravopisných pravidiel, ich spresnenie a obmedzenie výnimiek.

Nemôžeme totiž vychádzať z toho, že používateľ bude na každom kroku mať pri sebe pravopisné pravidlá. Treba vychádzať z osvojenia systému pravopisných pravidiel, ktorý vedie používateľa aj na neznámych cestách. Nebolo by napríklad podľa mojej mienky správne vyžadovať od používateľa, aby osvojenú zásadu písať čiarku pred každým zopakovaním spojky v koordinačných výrazoch typu ani tak, ani onak musel opustiť práve vo výrazoch frazeologického rázu, ktoré majú platnosť jedného slova /ani tak, ani onak = "nijako"/. Tu treba rešpektovať formálne pravidlo, ľahko osvojiteľné a dodržateľné. Pravopis je predsa konvencia a to, či dáme alebo nedáme čiarku v takýchto výrazoch, neovplyvní významovú alebo lexikálnu platnosť takýchto výrazov: ostávajú samy sebou tak či tak. Okrem toho musíme brať do úvahy postavenie žiaka: neuvádzajme ho do situácie, aby sa mu pre nepodstatné veci /maličkosti/ zhoršovala známka z pravopisu, a tým aj z materinského jazyka. Takto sa utvára aj negatívny vzťah k vyučovaciemu predmetu a k slovenčine.

Iný problém. Je všeobecne známe, že pri písaní príslovkových výrazov zložených z predložiek, do, na + prídavné meno /do biela, na bielo/ je v súčasnosti značný pohyb. Jestvuje silná tendencia chápať tieto výrazy ako lexikalizované a písať ich dovedna ako jedno slovo. Táto tendencia je ináč v našom jazyku silná už dávno: o ňu sa opiera množstvo príslovíek vzniknutých z takýchto spojení predložky s prídavným menom alebo aj podstatným menom. Jestvujúci stav v písaní výrazov tohto typu nemožno dnes kodifikovať tak, že sa presne odmeria, čo sa píše osve a čo dovedna. Tento dynamický stav si vyžaduje aj primerané riešenie v kodifikácii. Vidím ho v tom, že sa uvoľní jestvujúca striktná enumeratívna kodifikácia a v zhode so

najnovší dosiahnutý stav a jednak dynamickosť v ňom. Myslím, že v tejto oblasti sa postupovalo aj doteraz dosť operatívne, aj keď nás verejnosť občas kritizuje za to, že pripúšťame priveľkú variabilitu. Istotne z hľadiska používateľa je najvýhodnejšie, keď má presnú a jednoduchú, racionálne podopretú regulu. Ale zdomácňovanie prevzatých slov je proces a pri jeho kodifikácii nemožno postupovať priamočiaro. Múdrejšie je túto procesuálnosť aj napriek spomínaným kritickým hlasom zo strany verejnosti rešpektovať. Je to odborná vec a musíme mať v nej svoj odborný postoj, podopretý, pravdaže, praxou a rešpektujúci spoločenské potreby.

Najviac problémov vidíme pri kodifikácii písania veľkých začiatočných písmen a zložených prídavných mien. Podľa môjho pozorovania je tendencia písať veľké písmená v názvoch najrozmanitejšieho typu veľmi silná a ťažko sa dá pri jestvujúcich pravidlách tieto prípady regulujú. Východisko vidím v presnejšom a racionálne podopretom formulovaní príslušných pravidiel /napríklad aj v type most SNP, ulica Partizánov/ na základe doterajších princípov. Nie som ani za také zúženie chápania vlastného mena, že sa napríklad Filozofická fakulta UK v Prahe píše s malým f /ako je to v súčasnom českom pravopise/, ale nie som ani za taký rast počtu veľkých písmen, ako ho badáme teraz, že sa totiž každé oddelenie istej inštitúcie pokladá za samostatnú a takú dôležitú jednotku, že si svoj názov píše s veľkým začiatočným písmenom, že sa názov každej správy píše s veľkým začiatočným písmenom atď.

V otázke písania zložených prídavných mien bude treba formulovať tiež nejaké racionálne podopreté, ale zároveň zjednodušené pravidlá, lebo terajší stav v písaní